

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Παρασκευή 15 Νοεμβρίου 1996 • τεύχος 28 • δρχ. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 15 Νοεμβρίου 1996

τεύχος 28, τιμή 800 δραχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δραχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δραχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 20.000 δραχ.

Ευρώπη

Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δραχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δραχ.

ΕΠΕΙΓΟΝ

Ανανεώστε τις συνδρομές σας,
γιατί χανόμαστε!

ΕΚΔΟΤΗΣ
Άγγελος Ήλεφάντης
Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58
Τηλ. 3239645 • FAX 3227706

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Γράφει η Γεωργία Πετράκη 4

Μ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΟΥ, Τά ιδεολογικά
και πολιτικά αδιέξοδα της Κύπρου 10

ΝΤ. ΟΥΡΓΚΕΣΙΤΣ, Γιουγκοσλαβία:
ή κατάσχεση της μνήμης 12

Γ. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Η γνώση, ο νόμος
και η σύμβαση 18

ΜΠ. ΚΑΡΣΕΝΤΙ, Η παγίδα
του αποκλεισμού 20

Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Η εξόντωση των Εβραίων
της Ελλάδας. Ίδεολογία, κοινωνικές
έντασεις και συγκυρία 26

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Λ. ΡΙΤΣΑΡΝΤΣ, Τά πολιτικά γούστα
της πολιτιστικής ηγεμονίας 30

Μ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Γ.Π. Σαββίδης
κριτικός λογοτεχνίας 33

Σ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Από τον Τοκβίλ
στον Μπρυνκέρ 40

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ Κ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗ
Γράφουν οι:

Κώστας Βούλγαρης
Γεωργία Δάλκου

Δημήτρης Παπαχρήστος 42
ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 49

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ 50

Εξώφυλλο: «Κώστας Καρυωτάκης» από τον Δ. Μυταρά

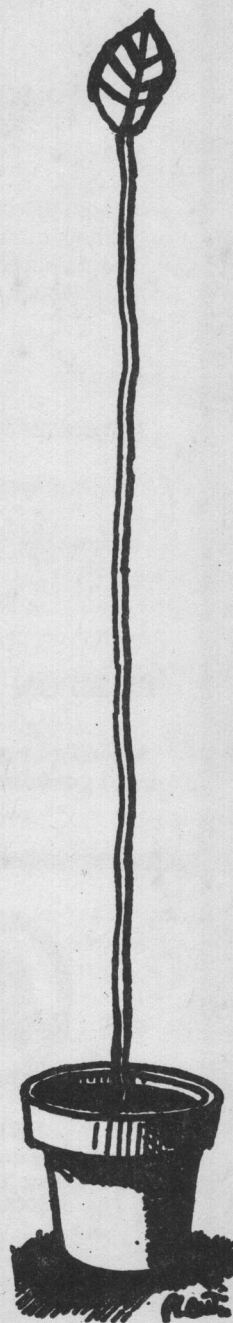
Η «ΓΚΡΙΖΑ» ΚΑΙ «ΜΑΥΡΗ» ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ἀναφέρομαι στήν «γκρίζα» καί «μαύρη» ἐργασία γιά νά ἀντιδιαστειλω δύο τύπους ἐργασιακῶν σχέσεων πού διαφέρουν ὡς πρὸς τόν βαθμὸ νομιμότητας. Ἡ «γκρίζα» ἐργασία εἶναι ἡ ἐργασία τῶν συμβασιούχων καθηγητῶν τῶν ὁποίων ἡ ἀπασχόληση, παρότι τυπικά θά νομιμοποιηθεῖ κάποια στιγμή ἀπὸ τὴ δρομολόγηση μιᾶς σύμβασης ἐργασίας παρουσιάζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἄτυπης ἀπασχόλησης: ἐργασία φθηνή, περιοδική, ἀβέβαιη, ἀδιαπραγμάτευτη. Ἡ «μαύρη» ἐργασία εἶναι οἱ διάφορες μορφές «ἐθελοντικῆς» ἐργασίας πού προσφέρουν καθηγητές, στό πλαίσιο ὁλόκληρων διδακτικῶν περιόδων (κάποια ἐξάμηνα ἕως κάποια χρόνια) χωρὶς ἀμοιβή καί σύμβαση ἐργασίας.

Οἱ συμβασιούχοι καθηγητές εἶναι οἱ λεγόμενοι εἰδικοί ἐπιστήμονες τοῦ νόμου 407/1980. Ἀποτελοῦν ἓνα μεγάλο ποσοστὸ στό διδακτικὸ προσωπικὸ τῶν νέων περιφερειακῶν πανεπιστημίων ἀλλὰ καί τῶν νέων τμημάτων τῶν κεντρικῶν πανεπιστημίων. Οἱ συμβασιούχοι ἐργάζονται παλαιότερα μὲ ἐτήσιες συμβάσεις, ὅμως προοδευτικά οἱ περίοδοι ἀπασχόλησής τους ἔχουν τεμαχιστεῖ σὲ ἐξάμηνα ἢ καί σὲ τετράμηνα. Οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες ἐργάζονται μὲ κανονικὸ φόρτο διδακτικοῦ ἔργου ὅπως καί τὰ μέλη ΔΕΠ καί κρίνονται μὲ τὰ ἴδια κριτήρια ὅσον ἀφορᾷ τὸ διδακτικὸ τους ἔργο. Ἔχουν δικαίωμα αὐτόνομης διδασκαλίας —κάτι πού ἀναγνωρίζεται στοὺς ἐκλεγμένους ΔΕΠ ἀπὸ τὴ βαθμίδα τοῦ ἐπίκουρου— ὅμως ἡ θέση τους στό πανεπιστήμιο εἶναι περιθωριακή: δέν ἔχουν δυνατότητα βελτίωσης τῆς θέσης τους ἀφοῦ δέν μποροῦν νά συμμετάσχουν στὰ συνδικαλιστικά ὄργανα τῶν μελῶν ΔΕΠ —ἐκτός ἂν φτιαχτεῖ ἐνιαῖος φορέας διδασκόντων— καί οὔτε βέβαια συμμετέχουν στὰ ὄργανα διοίκησης τοῦ πανεπιστημίου. Ἔτσι ἡ κοινωνική τους θέση καί ἡ ἐξέλιξή τους προσδιορίζεται ἀδιαπραγμάτευτα ἀπὸ τίς ὅποιες κυβερνητικές ἀποφάσεις γιά λογαριασμὸ τους: ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅταν τὸ 1994 ἡ κυβέρνηση παραχώρησε κατόπιν κινητοποιήσεων τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας τὸ 35%, θεωρήθηκε αὐτονόητο ὅτι ἡ αὔξηση αὐτὴ δέν ἀφορᾷ τοὺς συμβασιούχους καί ἐνῶ ἀσκήθηκε κριτικὴ γιά τὴ μὴ τελικὴ ἀπόδοση ὁλόκληρου τοῦ 35% ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν συμβασιούχων πέρασε ἀπαρατήρητος.

Οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες προσλαμβάνονται στὴ βάση τῶν ἐγκεκριμένων συμβάσεων στὴ βαθμίδα τοῦ ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ γιά νά διαιρεθοῦν στὰ δύο ἢ σὲ περισσότερα μέρη προκειμένου νά καλυφθοῦν περισσότερες θέσεις. Οἱ ἀμοιβές τους δηλαδή εἶναι γύρω στὶς 200 χιλιάδες δραχμὲς ἀλλὰ ὑπάρχουν ἄφθονες περιπτώσεις πολὺ κατώτερων ἀμοιβῶν, διότι οἱ ἐγκρίσεις τῶν συμβάσεων δέν συμπίπτουν ποτέ μὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἐξαμήνου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσαρμογὴ τῶν ἀμοιβῶν τους στὶς, πάντοτε ὑπολείπουσες τῶν αἰτουμένων, πιστώσεις. Τὸ 1994 τὸ Οἰκονομικὸ Πανεπιστήμιο εἶχε προκηρύξει θέση εἰδικῆς ἐπιστήμονα μὲ τίς μισὲς ἀποδοχὲς ἀπ' αὐτὲς πού ἀντιστοιχοῦν στὴ βαθμίδα τοῦ λέκτορα, δηλαδή 100.000. Ὅμως, ἐκτός ἀπὸ τίς ἐξαιρετικὰ χαμηλὲς ἀποδοχὲς τους, οἱ συμβασιούχοι καθηγητές ἐργάζονται σὲ ἄτυπες συνθήκες: ὑπογράφουν τίς συμβάσεις ἐργασίας συνήθως ἀφοῦ ὁλοκληρώσουν τὸ διδακτικὸ ἐξάμηνο καί πληρώνονται ἀκόμα ἀργότερα.

Στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο οἱ συμβάσεις τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων γιά τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1995-1996 ὑπογράφηκαν τὴν ἀνοιξὴ καί οἱ ἀντίστοιχες ἀμοιβές ἀποπληρώθηκαν ἀρχὲς καλοκαιριοῦ. Οἱ συμβάσεις τοῦ ἐαρινοῦ ἐξαμήνου ὑπογράφηκαν μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἀντίστοιχου ἐξαμήνου ἐνῶ οἱ ἀμοιβές δέν ἔχουν ἀκόμα ἀποδοθεῖ. Γιά τοὺς συμβασιούχους καθηγητές πού ἐργάζονται στὰ περιφερειακὰ πανεπιστήμια ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἀπεχθής, ἀφοῦ

ὁ μετακινούμενος καί συχνά ἱπτάμενος καθηγητής πληρώνει ὁ ἴδιος τὰ ἔξοδα μετακίνησής του. Παράδειγμα, κατά τό ἐαρινό ἐξάμηνο τοῦ 1994-1995 ὡς συμβασιούχος καθηγήτρια στό Πανεπιστήμιο τοῦ Αἰγαίου (Χίο) πλήρωνα κάθε ἐβδομάδα 30-35 χιλιάδες ἔξοδα μετακίνησης· πληρώθηκα τόν Μάιο, λίγο πρὶν ἀπό τίς ἐξετάσεις, καί ὁ μισθός μου, τῆς βαθμίδας τοῦ λέκτορα, ἦταν 210.000 δρχ. Τέλος, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ συμβασιούχοι καθηγητές μετά ἀπό τρία χρόνια δέν ἔχουν δικαίωμα ἀπασχόλησης στό ἴδιο πανεπιστήμιο καί ἡ διδακτική τους προϋπηρεσία ὡς συμβασιούχων δέν θά συμπεριληφθεῖ στή μετέπειτα ἐξέλιξή τους.

Ἡ «μαύρη» ἐργασία στό πανεπιστήμιο ἀφορᾷ κατ' ἀρχήν τὰ νεοεκλεγέντα μέλη ΔΕΠ, στά ὁποῖα ἀνατίθεται διδακτικό ἔργο πρὶν ἀπό τόν διορισμό τους, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐργάζονται ἕνα, δύο ἢ καί περισσότερα χρόνια χωρίς ἀμοιβή ἀλλά καί χωρίς κανένα καθεστῶς. Πρόκειται γιά μιὰ ἰδιότυπη ἐθελοντική ἐργασία, ἡ ὁποία, ἂν καί σχεδόν ὅλοι οἱ πανεπιστημιακοὶ τήν ἔχουν προσφέρει ὁ καθένας τήν περίοδο μετά τήν ἐκλογή του, συνεχίζει νά ἀναπαράγεται λές καί κανέναν πιά δέν ἐνοχλεῖ παρά μόνο αὐτούς πού τήν ὑφίστανται στό παρόν. Θά 'λεγε κανεῖς ὅτι ἀποτελεῖ τό ἀπαραίτητο βάπτισμα «ἀνιδιοτέλειας» καί «ἐθελοντισμοῦ» στήν ἀκαδημαϊκή καριέρα. Τά τμήματα, λόγω τῶν σοβαρῶν ἐλλείψεων τους σέ ὀργανικές θέσεις, ἐντάσσουν τούς νεοεκλεγέντες στόν διδακτικό προγραμματισμό, ἀναθέτοντας ἄτυπα διδακτικό ἔργο ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή τους καί ἐνῶ εἶναι γνωστή ἡ πάγια τακτική καθυστέρησης, παρακράτησης θά ἔλεγα, τῶν ἤδη ἐγκυκλιμμένων πόρων ἀπό τό ὑπουργεῖο Παιδείας. Στό σημεῖο αὐτό ἡ εὐθύνη βαρύνει τὰ τμήματα τῆς Γ.Σ. τῶν μελῶν ΔΕΠ πού ἐγκρίνουν τήν ἀνάθεση διδακτικοῦ ἔργου σέ ἄτομα πού δέν ἔχουν διοριστεῖ. Στή συνέχεια, καί ἀφοῦ τὰ τμήματα ἐξασφαλίσουν ἐξωθεσμικά καί ἀντιθεσμικά τήν ἐργασία τῶν νεοεκλεγέντων, ὁ διορισμός τους ἐπαφίεται στή θεσμική ραθυμία τῶν ὑπουργικῶν διαδικασιῶν: Ἡ ἐκλογή ἔγινε τέλη Ἰουνίου 1995, τὰ πρακτικά ἐκλογῆς ὑπογράφησαν ἀπό τόν πρύτανη τέλη Αὐγούστου, ἔφθασαν στό ὑπουργεῖο Παιδείας καί μετά χάθηκαν. Τό χειμερινό ἐξάμηνο τελείωσε. Στίς ἀρχές τοῦ ἐαρινοῦ μαθαίνουμε ὅτι οἱ διορισμοὶ θά 'ρθουν τόν Ἀπρίλιο. Τόν Μάιο οἱ εἰδήσεις ἦταν ἀκριβέστερες. Ὁ ὑπουργός Οἰκονομικῶν θέλει νά ἐξοικονομήσει καί τούς μισθοῦς τοῦ καλοκαιριοῦ: «Δέν πληρωθήκατε ὅταν ἐργαζόσαστε, θά πληρωθεῖτε γιά νά καθόσαστε;» Ὑπουργική εἰδοποίηση γιά Σεπτέμβριο. «Ὁμως, φεῦ, οἱ ἐκλογές, ὁ ὑπουργός δέν μπορεῖ νά ὑπογράψει, πρέπει νά περιμένουμε τόν νέο ὑπουργό. Ἐπειτα ἐντοπίσθηκε ἐκείνη ἡ παρατυπία στήν ὑπογραφή τοῦ πρύτανη. Εἶχαν γίνει ἐν τῷ μεταξύ οἱ πρυτανικές ἐκλογές, τὰ πρακτικά πρέπει νά ἔχουν τήν ὑπογραφή τοῦ σημερινοῦ πρύτανη — νέα καθυστέρηση. Ἐπιτέλους στό Ἐθνικό Τυπογραφεῖο. Ὁμως οἱ ἐκκρεμότητες δημοσιεύσεων εἶναι πολλές λόγω τῶν ἐκλογῶν. Πρέπει νά δοθεῖ προτεραιότητα στοὺς διορισμούς: νά τηλεφωνήσουμε στό Ἐθνικό Τυπογραφεῖο, ἔχουν κανέναν γνωστό;... Ἄν καί ὅλοι λίγο-πολύ εἴμαστε ἴσοι στήν παραπάνω περιπέτεια, κάποιος τῆς διαφεύγει: Πρόκειται γιά «ἀκριβές» ἐξαιρέσεις διορισμῶν πού γίνονται ἀστραπιαῖα (σέ 1-2 μῆνες), ἐλάχιστες στόν ἀριθμό (ἔχω ὑπόψη μου δύο γιά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1995-1996), πού ὅμως δείχνουν ὅτι ἡ θεσμική ὀκνηρία μεταστρέφεται σέ εὐελιξία ὅταν συντρέχουν σοβαροὶ ἰδιωτικοὶ λόγοι.

Στήν περιοχή τῆς «μαύρης» ἐργασίας ἀνήκουν καί ἐκεῖνοι πού ἐργάζονται δωρεάν χωρίς σύμβαση, οὔτε προοπτική σύμβασης, στό πλαίσιο σχέσεων συναλλαγῆς. Πρόκειται γιά διδάκτορες πού προσφέρονται οἰκειοθελῶς γιά ἐργασία διότι ἐκτιμοῦν ὅτι μ' αὐτό τόν τρόπο θά ἔχουν πρόκριση σέ μελλοντική προκήρυξη, κάτι πού ἰσχύει τουλάχιστον σ' ἕνα βαθμό. Δηλαδή ἕνα μέρος τῶν νέων μελῶν ΔΕΠ καί ὄχι πάντα τῶν χαμηλόβαθμων ἐκλεγονται ἀφοῦ ἔχουν προσφέρει γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα δωρεάν ἐργασία. Ἐτσι ἕνα τμήμα μπορεῖ νά καλύπτει μιὰ σειρά διδακτικά ἀντικείμενα σημαντικά γιά τή φυσιογνωμία του στή βάση παρανόμων ἐργασιακῶν σχέσεων. Ἡ μήπως ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία δέν ἀποτελεῖ ἐργασία πού πρέπει

νά ἀμειφθεῖ; Γιατί ἐνῶ σέ ὄλους τούς τομεῖς τῆς οἰκονομίας ἡ «μαύρη» ἐργασία διώκεται, νά νομιμοποιεῖται στά πανεπιστήμια;

Νομίζω ὅτι ἡ νομιμοποίηση τῆς ἐθελοντικῆς ἐργασίας στό πανεπιστήμιο δημιουργεῖ σοβαρά προβλήματα πού ξεπερνοῦν τό ἀνθρωπιστικό αἴτημα τῆς νόμιμης ἀμοιβῆς τῆς ὅποιας ἀνθρώπινης ἐργασίας. Οἱ προεκτάσεις αὐτῶν τῶν ἄτυπων ἐργασιακῶν πρακτικῶν εἶναι βαρύτερες γιά τήν ἴδια τήν ποιότητα τοῦ πανεπιστημίου. Τά τμήματα καλύπτοντας ἕνα μέρος τῶν διδακτικῶν ἀναγκῶν τους ἄτυπα ἀμβλύνουν τό πρόβλημα τῆς μή ὀργανικῆς κάλυψης τῶν διδακτικῶν τους ἀναγκῶν καί ἐπαναπαύουν τήν πολιτική πού πάγια ἐφαρμόζεται: τήν πολιτική πού «καθιστᾶ» τό πανεπιστήμιο «ζήτουλα», στερώνοντας το ἀπό τούς πόρους πού χρειάζεται γιά νά λειτουργήσει.

Ἄν «τά τμήματα δέν μποροῦν νά λειτουργήσουν» χωρίς ἄτυπη ἀπασχόληση, ὅπως διατυπώνεται συχνά ἀπό τίς διοικήσεις τους, γιατί πρέπει νά ἀποδεχθοῦν τή μακροπρόθεσμη υποβάθμιση τοῦ ἐπιπέδου σπουδῶν προσφέροντας ἐκπαιδευτικές ὑπηρεσίες χωρίς τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις; Ὅλοι σήμερα συμφωνοῦν ὅτι τό δημόσιο πανεπιστήμιο δέν εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Ὅμως πῶς θά μπορούσε νά εἶναι διαφορετικά, ὅταν ἕνα σημαντικό κομμάτι τοῦ πτυχίου στηρίζεται σέ ζῶνες ὑποβαθμισμένης, φθηνῆς καί δωρεάν ἐργασίας. ἂν συνυπολογίσουμε τούς συμβασιούχους, τούς μεταπτυχιακούς φοιτητές πού κάνουν τή διδασκαλία στή θέση τῶν καθηγητῶν τους, τήν ἀναγκαστική θητεία τῶν ἐκάστοτε ἀδιόριστων στήν ἀπλήρωτη ἐργασία καί τούς ἄλλους ἐθελοντές καθηγητές;

Ὅμως ἡ πρακτική τῆς ἄτυπης ἀπασχόλησης στό πανεπιστήμιο ἔχει καί σοβαρές ἠθικές προεκτάσεις. Ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τήν ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία ὡς συστατικό θεμέλιο λειτουργίας τοῦ πανεπιστημίου. Διαμορφώνει νοοτροπίες προσκόλλησης, κοινωνικῆς καί διανοητικῆς ὑποτέλειας, καταστρατηγώντας ἔτσι τήν ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία πού μᾶς ἐγγυᾶται τό σύνταγμα. Ἐπειδή ἀκριβῶς τό πρόβλημα εἶναι σοβαρό καί ἀφορᾶ τό πανεπιστήμιο στό σύνολό του καί τήν παιδεία γενικότερα, ἡ ἀντιμετώπισή του χρειάζεται νά ὑπερβεῖ τήν εἰδική του διάσταση ὡς προσωπικό πρόβλημα «κάποιων» πού ἀποδέχονται τούς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ. Τό πανεπιστήμιο ὡς θεσμός, τά ὄργανα τοῦ πανεπιστημίου πρέπει νά δεσμευτοῦν γιά τόν ἔλεγχο καί τήν ἀπαγόρευση τῆς δωρεάν ἐργασίας.

Γεωργία Πετράκη

Η ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

τάσσει ἔνταλμα ἔρευνας γιά νά ἐντοπισθοῦν οἱ παραβάσεις τοῦ νόμου ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀποχῆς τοῦ Ἰουνίου, οἱ ἐφημερίδες, λιγότερο ἢ περισσότερο σοβαρές, ὑπαινίσσονται πολλαπλές μορφές ἀυθαιρεσίας καί ἀσυδοσίας τῶν καθηγητῶν, ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργός Παιδείας σέ συνέντευξη Τύπου στίς ἀρχές Νοεμβρίου διατυπώνει τήν ἀνάγκη ἐλέγχου τῆς δουλειᾶς τῶν πανεπιστημιακῶν στό ὄνομα τοῦ Ἑλληνα φορολογουμένου πού θέλει νά ξέρει πού πηγαίνουν τά λεφτά του. Ἡ γενική δημόσια εἰκόνα πού κατασκευάζεται εἶναι αὐτή μιᾶς ἐπαγγελματικῆς κατηγορίας

Τίς ἡμέρες αὐτές καί ἐνῶ οἱ κινητοποιήσεις τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητος συνεχίζονται, ἀναπτύσσεται συστηματικά ἕνας λόγος διασυρμού τῶν πανεπιστημιακῶν. Ὁ εἰσαγγελέας δια-

προνομιακά ἀνεξέλεγκτης, πού πρὸς ἴδιον συμφέρον ἀφίσταται τῶν εὐθυνῶν της, προδίδοντας ἔτσι τὸ λειτούργημα πού ἡ κοινωνία της ἔναποθέτει.

Ἡ πολιτικὴ δυσφήμιση τῶν πανεπιστημιακῶν βρίσκει στηρίγματα σέ πραγματικά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο, σέ ὑπαρκτές καταστάσεις τίς ὁποῖες δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νά υπερασπιστεῖ ἢ νά ἐξωραΐσει. Ὅπως ἡ ἀπουσία πανεπιστημιακῶν δασκάλων ἀπὸ τίς αἴθουσες, ἡ μετατροπὴ ἄλλων σέ ἐπιτήδειους πολυθεσίτες, ἡ ὑποταγὴ τῆς δημόσιας πανεπιστημιακῆς ιδιότητος στὶς σκοπιμότητες τῆς ιδιωτικῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας καὶ πολλά ἄλλα γιὰ τὰ ὁποῖα δέν μπορεῖ κανεὶς πανεπιστημιακὸς νά εἶναι ὑπερήφανος. Ὅμως νομίζω ὅτι ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο παράγεται καὶ τροφοδοτεῖται ἡ δημόσια συζήτηση γιὰ τὰ «ἄπλυτα» τῶν πανεπιστημιακῶν δέν ἐπιδιώκει νά ἐντοπίσει δυσλειτουργίες, αὐθαιρέσιες καὶ ἐμπλοκές στῆ λειτουργία τοῦ δημόσιου πανεπιστημίου, οὔτε νά τροφοδοτήσει ἕναν κριτικὸ λόγο γιὰ τὴν ποιότητα τῆς πανεπιστημιακῆς ἐργασίας. Ἡ συζήτηση γιὰ τὰ «ἄπλυτα» τῶν πανεπιστημιακῶν ἔρχεται κυρίως νά προσθέσει στὴν πολλαπλὴ ἀφερεγγυότητα τοῦ δημόσιου Πανεπιστημίου τὴν ἀφερεγγυότητα τῶν πανεπιστημιακῶν γιὰ νά διευρύνει τὸ χάσμα πού ἤδη διαφαίνεται ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὸ δημόσιο πανεπιστήμιο, προσθέτοντας ἔτσι στὴν κοινωνικὴ του ἀπομόνωση.

Ἡ κοινωνικὴ ἀπομόνωση τοῦ πανεπιστημίου ἔρχεται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς διάρρηξης τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν πού ἔνωσαν τὸ δημόσιο πανεπιστήμιο μέ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία εἴτε στῆ βάση τῶν εὐρύτερων πολιτικῶν διεργασιῶν τῆς τελευταίας τριακονταετίας (ἀντιδικτατορικὸ μέτωπο, ἀποχουντοποίηση-ἐκδημοκρατισμός) εἴτε στῆ βάση τῆς διεύρυνσης τῶν προσδοκιῶν πρὸς τὴν τριτοβάθμια δημόσια ἐκπαίδευση. Ἄλλωστε τὰ δύο αὐτὰ κοινωνικά μέτωπα ἦταν συνδεδεμένα καὶ ἀλληλοτροφοδοτούμενα: τὸ δημοκρατικὸ λαϊκὸ κίνημα ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῆς παιδείας καὶ τὴ διεύρυνση τῶν κοινωνικῶν ἐκπαιδευτικῶν δικαιωμάτων ἐνῶ τὸ πανεπιστήμιο καὶ ἡ παιδεία γενικότερα ἐπεδίωκε τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς κοινωνίας.

Στὶς ἡμέρες μας οἱ κοινωνικὲς συμμαχίες πού στηρίζουν τὸ πανεπιστήμιο ὡς δημόσιο ἀγαθὸ τείνουν νά ἐπαναπροσδιορισθοῦν, ἐνῶ συγχρόνως ἐμφανίζεται μιὰ νέου τύπου ζήτηση γιὰ ιδιωτικὴ ἐκπαίδευση. Ἡ θετικὴ φιλοσοφία τοῦ πολίτη ὡς πρὸς τὸ δικαίωμά του στῆ δημόσια ἐκπαίδευση ὀπισθοχωρεῖ πρὸς ὄφελος στάσεων τῆς ιδιωτικῆς ἀγορᾶς, τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς καὶ ἐπέδυσσης. Τὸ κοινωνικὸ δικαίωμα ἀποδείχτηκε πολὺ ἀκριβὸ (παραπαιδεία), ἀναποτελεσματικὸ (ἀνεργία) καὶ ἄδικο (ἐξετάσεις εἰσαγωγῆς) ἐνῶ ἡ ἐλεύθερη ἀγορὰ παιδείας —ἀπὸ τὴν ὁποῖα ἔτσι κι ἄλλιῶς κανεὶς δέν εἶχε τελείως ἀπαλλαγεῖ— παρουσιάζεται νεάζουσα, περισσότερο ὀρθολογικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ. Ἡ ἠθικὴ ἀπομόνωση τῶν καθηγητῶν ἔρχεται ἀκριβῶς νά ἐδραιώσει αὐτὸ τὸ αἶσθημα ἀπομάκρυνσης τοῦ δημόσιου πανεπιστημίου ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας καὶ νά δώσει περισσότερὴ αὐτοπεποίθηση καὶ νομιμότητα στῆ ζήτηση γιὰ ιδιωτικὴ ἐκπαίδευση.

Ἡ ἐξασθένηση τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης πρὸς τὸ δημόσιο πανεπιστήμιο καταγράφηκε νομίζω ἔμμεσα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων κινητοποιήσεων τῶν πανεπιστημιακῶν στὴν —περισσότερο ἢ λιγότερο ἐνεργητικὴ— διάσπαση τοῦ μετώπου φοιτητῶν-καθηγητῶν. Γιὰ πρώτη φορά «οἱ φοιτητὲς δέν εἶναι μέ τούς καθηγητὲς τους» σχολιάστηκε ἀπὸ παλαιούς συνδικαλιστὲς. Νομίζω, ὅμως, ὅτι ἡ ἀνταγωνιστικὴ τῶν φοιτητῶν πρὸς τὸ κίνημα τῶν καθηγητῶν ἀποτυπώνει εὐρύτερες κοινωνικὲς δυσαρέσκειες καὶ διαφοροποιήσεις: πίσω ἀπὸ τούς φοιτητὲς βρίσκονται τὰ νοικοκυριά, οἱ γονεῖς τους, πού χρόνια τώρα ξεζουμίζονται γιὰ νά ἀποκτήσουν οἱ βλαστοὶ τους τὸ ποθητὸ πανεπιστημιακὸ δίπλωμα καὶ δυσαρεστημένοι ξαναναρτωιοῦνται μέχρι πότε θὰ πληρώνουν.

Ὅμως, ἡ διάρρηξη τῆς καθολικῆς κοινωνικῆς συναίνεσης πρὸς τὸ δημόσιο πανεπιστήμιο ἀποτυπώνεται καὶ στὸν πανεπιστημιακὸ κόσμο. Εἶναι σαφές πλέον ὅτι οἱ πανεπιστημιακοὶ περισσό-

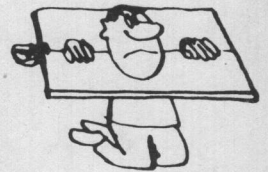
Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

τερο ἴσως ἀπό ἄλλοτε δέν ἀποτελοῦν ὁμοιογενεῖς κοινωνικές κατηγορίες, ὄχι ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων τῆς κάθε βαθμίδας —μία ἀκόμη διαφοροποίηση πού τείνει νά ἐνταθεῖ— ἀλλά ἀπό τήν ἀποψη τῆς εὐρύτερης κοινωνικής, ταξικής θέσης τους καί τῆς ἀντίστοιχης εὐαισθησίας τους ὡς πρὸς τή διατήρηση καί ἀναβάθμιση τῆς δημόσιας παιδείας. Παρ' ὅλ' αὐτά ὁ σαφής προσδιορισμός τῶν ὅποιων μετατοπίσεων εἶναι δύσκολος, διότι στό δημόσιο πανεπιστήμιο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναλυθεῖ, οἱ σχέσεις δημόσιου καί ἰδιωτικοῦ εἶναι στενές, ἐξ οὗ καί ἡ ὑπεράσπιση τοῦ σημερινοῦ δημόσιου πανεπιστήμιου ἀπό κατηγορίες καθηγητῶν πού τυμμετέχουν ἐνεργά στήν ἰδιωτικοποίησή του, ἀφοῦ τό χρησιμοποιοῦν γιά ἰδιωτικά ὀφέλη. Στή βάση μιᾶς ἀπλῆς κοινωνιολογικῆς καί πολιτικῆς σκέψης θά μπορούσαμε νά ποῦμε —μέ τόν κίνδυνο μιᾶς σχηματικῆς ἀπλοποίησης— ὅτι ἡ κατηγορία πανεπιστημιακῶν πού ἔχει συμφέρον ἀπό τήν ἀναβάθμιση τοῦ δημόσιου πανεπιστήμιου καί ἄρα τήν ἀποκατάσταση ἑνός κοινωνικοῦ συμβολαίου γιά καθολική δημόσια παιδεία εἶναι οἱ καθαροί πανεπιστημιακοί, αὐτοί πού εἶναι ἀφιερωμένοι στό πανεπιστήμιο, πού ζοῦν ἀπ' αὐτό, τῶν ὁποίων οἱ προσδοκίες βελτίωσης τῆς καριέρας τους ταυτίζονται μέ τίς προσδοκίες ἀναβάθμισης τοῦ δικοῦ τους ρόλου καί τοῦ ἴδιου τοῦ δημόσιου πανεπιστήμιου γενικότερα. "Ἀραγε οἱ σημερινές ἀποχές ὀφείλονται σ' αὐτούς;

Ἡ δυσκολία τῆς ἀπάντησης ἐντείνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ πανεπιστημιακοί πού ὀργανώνουν καί στηρίζουν τίς σημερινές κινητοποιήσεις χειρίζονται τά προβλήματα τοῦ πανεπιστημίου ὡς προβλήματα συντεχνιακά, ὡς στενά δικά τους προβλήματα: δέν ἀναζητοῦν κοινωνικούς συμμάχους, δέν διεκδικοῦν νά καταδείξουν ὅτι τά αἰτήματά τους εἶναι καθολικῆς ἀξίας, ἄξια νά γίνουν αἰτήματα τῆς κοινωνίας. Ἡ ἀπεύθυνσή τους εἶναι τό ὑπουργεῖο Παιδείας, ὁ ὑφυπουργός, ἡ κυβέρνησις. "Ἄν καί συνειδητοποιεῖται ἡ διάρρηξη τῆς καθολικῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης γιά λογαριασμό τοῦ δημόσιου πανεπιστημίου καί τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας, καμιά προσπάθεια δέν ἐπιδιώκεται γιά τήν ἀνατροπή τῆς. "Ἀραγε ἡ ποιότητα τοῦ πανεπιστημίου καί ἡ ὑπεράσπισή τῆς εἶναι ἕνα πρόβλημα πού ἀφορᾷ μόνο τούς πανεπιστημιακούς;

Γεωργία Πετράκη

ΟΙ ΚΛΑΣΙΚΟΙ τῆς Νεφέλης

Ἀριστουργήματα τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας

μόνο 500 δραχμές

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΟΙ ΤΟΜΟΙ 16-20

ΤΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ή στασιμότητα τῆς κυπριακῆς πολιτικῆς ζωῆς

τοῦ Μιχάλη Χατζηκώρου

Τά τελευταία χρόνια παρατηρεῖται στήν Κύπρο μιά ιδεολογική καί πολιτική σύγκρουση μέ επίκεντρο θέματα ταυτότητας καί συνείδησης, θέματα πού θά περιμένε κανείς νά εἶναι ξεκαθαρισμένα μετά ἀπό σχεδόν 40 χρόνια ἐλεύθερου δημοκρατικοῦ βίου. Θέματα ὅπως «ἐλληνικότητα», «ἐπαναπροσέγγιση» μέ τούς Τουρκοκύπριους, σχέσεις Κύπρου-Ἑλλάδας ἀποτελοῦν συχνά αἰτία ἀντιπαράθεσης, χωρίς ὅμως νά καταβάλλεται προσπάθεια νά συζητηθοῦν σέ βάθος γιά νά βρεθεῖ σταδιακά μιά κοινή ἀποδεκτή θεώρηση τῶν πτυχῶν αὐτῶν.

Το φαινόμενο αὐτό ἀνάγεται στήν ἴδρυση ἀκόμα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, ὅταν οἱ Κύπριοι, μὴν μπορώντας κάτω ἀπό τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς νά καθορίσουν τό πεπρωμένο τους (σκοπός τῶν Κυπρίων τότε ἦταν ἡ ἔνωση τῆς Κύπρου μέ τήν Ἑλλάδα), βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μέ καταστάσεις πού δέν ἐπιθυμοῦσαν καί πού, ὅπως ἀποδείχτηκε, δέν εἶχαν οὔτε τήν ἐμπειρία οὔτε καί τήν ὠριμότητα νά τίς χειριστοῦν. Ἡ ἴδρυση ἐνός κράτους πού οἱ ὑπήκοοί του δέν ἤθελαν καί δέν ταυτίζονταν μέ αὐτό ἀντιμετωπίστηκε ἀρχικά ὡς προσωρινή κατάσταση. Ταυτόχρονα, τό σύνταγμα πού ἐφαρμόστηκε (ἀναγνώριζε τήν ὑπαρξη δύο ξεχωριστῶν «ἐθνοθησκευτικῶν κοινοτήτων», δηλαδή δύο «ἐθνικῶν κοινοτήτων») οὐσιαστικά ὑπὸνόμενε κάθε προσπάθεια δημιουργίας «κοινωνίας πολιτῶν», διεύρυνε τό χάσμα μεταξύ Ἑλλήνων καί Τούρκων καί ἐμπόδιζε τό νέο κράτος νά ἐπιβάλλει μιά κοινή ιδεολογία στούς πολίτες του. Ὑπό τό καθεστῶς ἔξαρσης τοῦ φυλετικοῦ μίσους στήν Κύπρο καί τῆς ἐπιδείνωσης τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων ἀπό τό 1955 καί μετά, τό σύνταγμα λειτούργησε μᾶλλον ὡς τροχοπέδη ἀντί νά βοηθήσει τό νέο κράτος. Τήν ἴδια στιγμή ζωτικῆς σημασίας πόστα στελεχώθηκαν μέ ἀνθρώπους μᾶλλον ἀνεπαρκεῖς (π.χ. ὑπουργοί σέ ἡλικία 23 καί 27 χρονῶν) ἐνώ ἡ Ἐκκλησία συνέχισε νά διαδραματίζει ἰσχυρό ρόλο στά πολιτικά πράγματα τοῦ νέου κράτους. Ἡ Ἐκκλησία, μπροστά στόν κίνδυνο νά χάσει τόν «ἐθνικό» ἡγετικό της ρόλο, συνέχισε τόν ἐνωτικό ἀγῶνα της. Ἐτσι, τό κυπριακό κράτος, ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς ἴδρυσής του, βρίσκεται ἐγκλωβισμένο ἀνάμεσα σέ δύο πολύ ζωτικά προβλήματα. Τό ἕνα ἀφορᾷ τό ἐσω-

τερικό πολιτικό πρόβλημα ἡ δυσκολία ἀποδοχῆς ἢ καλύτερα ἢ ιδεολογική ἀπόρριψη τοῦ «κυπριακοῦ» κράτους. Τό ἄλλο ἀφορᾷ τό ἐξωτερικό περιβάλλον τῆς Κύπρου: ἡ ὑπαρξη τῆς Τουρκίας, μιάς χώρας ὅπου στή δεκαετία τοῦ '60 ἐκδηλώνονται ὅλα τά πολιτικοκοινωνικά ἀδιέξοδα πού εἶχαν σωρευτεῖ ἀπό τήν κεμαλική περίοδο, δημιουργεῖ μιά ἐκρηκτική πραγματικότητα. Τό λεγόμενο κυπριακό πρόβλημα μοιάζει — ὅσο ἀντιφατικό κι ἂν φαίνεται αὐτό — νά εἶναι ἡ ἐσοεὶ διέξοδος τόσο στό ἀδιέξοδο τῆς νομιμοποίησης τοῦ κυπριακοῦ κράτους, ὅσο καί στά ἀδιέξοδα τῆς μετακεμαλικῆς Τουρκίας.

Ἡ ἀποδοχή τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας ὡς «προσωρινῆς» μεταβατικῆς λύσης ἐπέτρεψε οὐσιαστικά τήν ἐνίσχυση τῶν ἐνωτικῶν τάσεων καί κυρίως ὑπὸνόμενε τήν «κυπριακότητα» τοῦ κυπριακοῦ κράτους. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ Τουρκία μεθοδικά ἐκμεταλλεύτηκε αὐτή τή σύγχυση περί τοῦ τί εἶναι «κυπριακό» κράτος. Μόνο γύρω στό 1968 ἄρχισε νά διαμορφώνεται καί ἡ πολιτική τάση ἐπιβολῆς καί ἀποδοχῆς τοῦ κυπριακοῦ κράτους ὡς μόνης σωτηρίας γιά τήν Κύπρο. Ὅμως οἱ δρομολογημένες ἐξελίξεις εἶχαν ἤδη ὀδηγήσει στό τεράστιο ἀδιέξοδο, ἕνα ἀδιέξοδο πού ἐπέτεινε δραματικά ἡ χούντα τῆς Ἑλλάδας καί παγίωσε ἡ καλά σκηνοθετημένη εἰσβολή τῆς Τουρκίας. Μέ βάση τά νέα δεδομένα πού δημιούργησε ἡ τουρκική εἰσβολή διαμορφώθηκαν στήν Κύπρο δύο πολιτικές τάσεις: ἡ μία τάση εἶναι ὑπέρ τῆς «ἐλληνικότητας» τοῦ κυπριακοῦ κράτους καί ἐπομένως τῶν στενῶν δεσμῶν Κύπρου-Ἑλλάδας καί ἡ ἄλλη τάση ὑπέρ τῆς «κυπριακότητας» τοῦ κυπριακοῦ κράτους, ἄρα καί ὑπέρ τῶν συγκρατημένων σχέσεων μεταξύ τῶν δύο κρατῶν. Οἱ δύο αὐτές τάσεις ἐκφράζονται γενικῶς ἢ μὲν πρώτη ἀπό τή Δεξιά καί ἡ δεύτερη ἀπό τήν Ἀριστερά, μέ ἀποτέλεσμα νά ὑπάρχει χάσμα ἀνάμεσα στόν πολιτικό κόσμο τῆς Κύπρου ὅσον ἀφορᾷ τῆ θεώρηση συγκεκριμένων πτυχῶν τῆς κυπριακῆς ἱστορίας (ἰδιαίτερα τῆς περιόδου 1955-74) καί νά ἔχει διαμορφωθεῖ σήμερα μιά κοινωνία βαθιά τραυματισμένη καί διαιρεμένη. Ἐπίσης, ἡ κοινωνία εἶναι τόσο συγχυσμένη, ὅσο συγχυσμένος εἶναι καί ὁ πολιτικός λόγος στήν Κύπρο καί αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπεξεργασία τόσο τῆς «ἐλληνικότητας» ὅσο καί τῆς «κυπριακότητας».

Στήν παγίωση τής πύό πάνω σύγχυσης συντείνει και τό γεγονός ότι ή περίοδος 1955-74, μία από τίς πύό σημαντικές και πύό δραματικές τής ιστορίας τής Κύπρου, δέν έχει συζητηθεί στή βάση πού θά έπρεπε ούτε έχει διερευνηθεί νομικά. Έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς διάσπες κατηγορίες και ισχυρισμοί ότι κατά τήν κρίσιμη εκείνη περίοδο Έλληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι είχαν ενεργό συμμετοχή σέ διάπραξη έγκλημάτων πολέμου, όπως έκτελέσεις άνευ δίκης, μαζικές δολοφονίες Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, ομαδικούς διασμούς γυναικών και έκτελέσεις αίχμαλώτων. (Κατηγορίες πού δέν έχουν διερευνηθεί νομικά θαρύνουν και τόν τουρκικό στρατό.) Εί-ναι ίσως ή μοναδική περίπτωση στή σύγχρονη παγκόσμια ιστορία πού μετά από μία τέτοια τραγωδία όπως ή κυπριακή δέν ζητήθηκαν ευθύνες. Είκοσι δύο χρόνια μετά, ή Κύπρος, καθηλωμένη από τά πολιτικά και κοινωνικά της αδιέξοδα, δέν έχει άλλη επιλογή από τή διερεύνηση του πρόσφατου παρελθόντος και τή διεξαγωγή δίκης για όλο τό φάσμα τής περιόδου.

Η μή διεξαγωγή μιās τέτοιας δίκης, σέ συνδυασμό μέ μία αδυναμία πού δείχνει ό πολιτικός κόσμος τής Κύπρου νά εκσυγχρονίσει τόν πολιτικό λόγο πού αρθρώνεται σήμερα επιτείνουν τήν πολιτική σύγχυση και τή στασιμότητα τής κυπριακής πολιτικής ζωής. Τά κυπριακά πολιτικά κόμματα, καθιερώνοντας ως βασικό όρο ένταξης του πολίτη στον ιδεολογικό τους χώρο τήν αποδοχή κοινής ιστορικής θεώρησης, συντέι-ναν στή δημιουργία μιās νοοτροπίας πού θέλει βασικές πτυ-χές τής κυπριακής ιστορίας νά θεωρούνται ταμπού. Μέ τόν τρόπο αυτό, οι πολιτικοί χώροι τής Κύπρου χρησιμοποιήσαν τίς έθνικές και πολιτικές ευαισθησίες του λαού μέ σκοπό τή συσπείρωση των οπαδών τους και τήν αύξηση ή τή συγκράτηση των εκλογικών τους ποσοστών. Αυτό οδηγεί σέ μία αδυναμία διεξαγωγής συζήτησης σέ βάθος σέ βασικά πολιτικά και κοι-νωνικά προβλήματα τής Κύπρου, όπως τό καθεστώς πού πρέ-πει νά διέπει τίς πολιτικές και στρατιωτικές σχέσεις Κύπρου-Ελλάδας, ή ένταξη τής Κύπρου στήν Ευρωπαϊκή Ένωση και οι σχέσεις Έλληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων.

Στήν επιδείνωση των ιδεολογικών αδιεξόδων συμβάλλει και ή ασφυκτική τουρκική πίεση. Τό γεγονός ότι από τό 1955 και μετά ή Τουρκία ουσιαστικά επιβάλλει τίς θέσεις της στό Κυ-πριακό, τό ίσοζύγιο δυνάμεων πού είναι υπέρ τής Τουρκίας και ή μέχρι στιγμής αδυναμία τής Κύπρου νά ξεφύγει από τήν τουρκική λαβίδα έχουν δημιουργήσει ένα αίσθημα πλέγματος κατωτερότητας ισχύος απέναντι στήν Τουρκία. Έπακόλου-θο αυτού του αίσθηματος ήταν και ή δημιουργία κλίματος πολιτιστικής ανασφάλειας στήν Κύπρο. Η πολιτιστική αυτή ανα-σφάλεια έχει εκφραστεί τά τελευταία χρόνια μέσω μιās αντι-παράθεσης των κύκλων τής κυπριακής διανόησης ως προς τό ρόλο του νεοϊδρυθέντος Κυπριακού Πανεπιστημίου, τό όποιο έχει κατηγορηθεί για έπίδειξη ούδετερότητας και μή συμμετο-χή στήν κυπριακή κοινωνία. Η αντιπαράθεση έχει περιοριστεί σέ μάλλον έπουσιώδεις πτυχές τής δομής και τής λειτουργίας του ιδρύματος, όπως π.χ. αν θά είναι κρατικό ή δικαιοσυτικό. Πέρα από αυτό, παρατηρείται στήν Κύπρο μία όλοένα αυξα-νόμενη ευαισθησία σέ ό,τι αφορά τόν «έλληνισμό», χωρίς όμως νά καθορίζεται ακριβώς τί είναι αυτό τό φαινόμενο. Ο «έλ-ληνισμός» ήταν θεσμός μέ πραγματικό νόημα από τή στιγμή πού συμπαγείς πληθυσμοί Ρωμιών (Έλλήνων) κατοικούσαν υπό καθεστώς φυσικής ή τεχνητής συνέχειας σέ γεωγραφικούς χώρους-κοιτίδες, π.χ. Πόντος, Ίωνία, Αλεξάνδρεια, Άν. Ρω-μυλία, Κύπρος κλπ.

Σήμερα ό έθνολογικός χάρτης τής περιοχής έχει αλλάξει εις

βάρος του «έλληνισμού». Ο μόνος πρακτικός ρόλος πού θά μπορούσε νά διαδραματίσει ή Κύπρος μέσα στό πλαίσιο του «έλληνισμού» είναι μέσω του Πανεπιστημίου της νά επιχειρή-σει ένα πολιτιστικό άνοιγμα στό χώρο τής Μ. Άνατολής. Στο πλαίσιο αυτού του ανοίγματος θά μπορούσε νά επιχειρηθεί ή διάδοση των έλληνικών για παράδειγμα. Τά κοινωνικά αδιέ-ξοδα τής Κύπρου όμως δέν φαίνεται νά επιτρέπουν κάτι τέτοιο.

Παραμονές του 2000 και μετά από 37 χρόνια κρατικής έμ-πειρίας, ή ραγδαία κοινωνική εξέλιξη τής Κύπρου έθεσε στό περιθώριο τό σύνταγμα τής χώρας. Φτιαγμένο μέ σκοπό νά ξε-σοροπήσει έθνικές και πολιτικές τάσεις αλληλοσυγκρούμε-νες κάτω από ειδικές συνθήκες πριν από περίπου 40 χρόνια, τό κυπριακό σύνταγμα χρίζει σήμερα εκτεταμένης άναθεώρη-σης. Έν όψει μάλιστα μιās πιθανής ένταξης στήν Ευρωπαϊκή Ένωση, τό ίδιο τό σύνταγμα θά περιέχει πρόνοιες έντελώς αν-τίθετες μέ τό πνεύμα και τούς νόμους τής Ευρωπαϊκής Ένω-σης. Μέσα στό πλαίσιο μιās γενικής συνταγματικής άναθεώ-ρησης θά τεθεί και θέμα βρετανικών δάσεων, ένα θέμα πού εγει-ρεται από ομάδες πολιτών τά τελευταία χρόνια στήν Κύπρο.

Η Βρετανία, καταφέροντας νά μήν τηρήσει τήν υπογρα-φή της και τίς δεσμεύσεις της έναντι τής Κύπρου, κατόρθωσε νά διατηρεί δύο στρατιωτικές βάσεις στήν Κύπρο μέ καθεστώς κυρίαρχου εδάφους, χωρίς νά πληρώνει όποιαδήποτε άποζη-μίωση ή νά συμμετέχει στήν άμυνα τής Κύπρου. Πρόβλημα άσφάλειας και ήθικης τίθεται για τούς Κυπρίους και μέ τή σι-γή πού τηρεί ή Βρετανία σχετικά μέ τήν άποθήκευση ή όχι πυ-ρηνικών όπλων.

Στό κατώφλι τής νέας χιλιετηρίδας δέν φαίνεται νά υπάρχει πολιτικός χώρος στό κυπριακό πολιτικό σκηνικό πού νά δια-τυπώνει μία νέα πρόταση ίκανή νά δώσει λύσεις στά από χρό-νια άλυτα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα τής μπλοκα-ρισμένης από τίς ένοχές της και άνίκανης νά αναλάβει τίς ευ-θύνες της κυπριακής κοινωνίας. Τά κυπριακά πολιτικά κόμματα, πολιτευόμενα σ' ένα κλίμα ψευδομιλιταρισμού πού καλλιεργήθηκε τά τελευταία χρόνια ιδίως από τά ΜΜΕ μέ άφορμή τά διάφορα έξοπλιστικά προγράμματα τής Κύπρου, δείχνουν νά μήν μπορούν νά αξιοποιήσουν τίς έμπειρίες του παρελθόντος.

ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ: Η ΚΑΤΑΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

της Ντουμπράνκα Ούγκρεσιτς

Δημοσιεύουμε εκτεταμένο απόσπασμα από άρθρο της Κροάτισσας συγγραφέως Ντ. Ούγκρεσιτς (New Left Review Ιούλιος/Αύγουστος, 1996).

Εκτός από τις ζωές και τις καταστροφές, λέει, τόν τραγικό απολογισμό του πολέμου, οί υπό ανακατασκευήν «έθνικές μνήμες» αφαιρούν από τούς πολίτες της πρώην Γιουγκοσλαβίας και τούς κοινούς τόπους της συλλογικής τους μνήμης, της διωμένης καθημερινότητας τόσων εκατομμυρίων, πού μένουν στά άζήτητα τών νέων επίσημων κρατικων ταγών.

Μετάφραση από τά άγγλικά:
Γιώργος Κοπακάκης

Τό άγαπημένο μου παιδικό βιβλίο ήταν Τό σπίτι του σκαντζόχοιρου. Τό μικρό αυτό, ξεστό, άθώο βιβλίο έγινε κτήμα γενεών και γενεών πού μεγάλωσαν στή Γιουγκοσλαβία. Συγγραφέας του ήταν ο Μπράνκο Κόπιτς. Γνώριζα μία παρέα φοιτητών στό Ζάγκρεμπ πού μελετούσαν έντατικά Λακάν, Φουκώ και Ντεριντά, είχαν άνακηρύξει όμως τό «χαζό» αλλά «παλιό και άγαπημένο» Σπίτι του σκαντζόχοιρου σέ βιβλίο της παρέας και διάσκεδαζαν τοιτάροντας άποσπάσματά του. Επρόκειτο γιά μία ελεύθερη, νοσταλγική κίνηση, ένα μικρό τέστ μνήμης της γενιάς τους. Ο Σερβοδόσιος Μπράνκο Κόπιτς αυτοκτόνησε πριν από είκοσι χρόνια, άφου πρώτα προφήτεψε σέ ένα σκοτεινό ύστερόγραφο ενός από τά τελευταία βιβλία του όλα όσα θά συνέβαιναν άργότερα. Σήμερα ο Μπράνκο Κόπιτς είναι ξεχασμένος συγγραφέας. Κάποτε, όταν τά έρείπια θά έχουν καθαρίσει, θά βρεί τή θέση του, σύμφωνα μέ τήν ομάδα αίματός του, στήν ιστορία της σερβικής λογοτεχνίας. Ίσως και της βοσνιακής —έξαρτάται από τήν ευρύτητα πνεύματος πού θά επικρατεί τότε. Στήν Κροατία ο Μπράνκο Κόπιτς δέν υπάρχει πιά. Γιά τρεις άπ' ό,τι φαίνεται λόγους. Ο πρώτος είναι ότι ο πόλεμος είναι από τή φύση του μία άνθρώπινη δραστηριότητα πού υποθάλλει τήν άμνησία. Ο δεύτερος είναι ότι ο Κόπιτς ήταν Σέρβος. Και ο τρίτος είναι τό γεγονός ότι άνηκε στήν προηγούμενη γιουγκοσλαβική κουλτούρα. Άν υπήρχε ακόμα τό χέρι κάποιου νοσταλγικού άναγνώστη, μπορεί και νά τόν έφτανε. Σέ καιρούς, όμως, πού σήνεται μία μνήμη και χτίζεται μία καινούργια, σέ καιρούς πάει νά πεί επιβεβλημένης άμνησίας και επιβεβλημένης μνήμης, κάθε νοσταλγία, ακόμα και ή πιο άκακη, θεωρείται, και σωστά, επίνδυνη.

Άν ο άναγνώστης φανταστεί τό κράτος σάν κάποιο σπίτι, θά του γίνει πιο εύκολα κατανοητό ότι γιά πολλούς κατοίκους της πρώην Γιουγκοσλαβίας, ταυτόχρονα μέ τόν πόλεμο και μέ τήν έξαφάνιση της χώρας τους, βίωσαν και τήν κατάσχεση πολλών ακόμα πραγμάτων: όχι μόνο της πατρίδας τους και τών υπαρχόντων τους αλλά και της ίδιας τους της μνήμης. Μέσα στή γενική και προφανή δυστυχία, κανείς δέν δίνει σημασία στίς άόρατες απώλειες. Στή λίστα προτεραιότητας απωλειών, τόσο γιά τόν άπωλεσθέντα όσο και γιά τόν παρατηρητή, πρώτη μπαίνει ή απώλεια της ίδιας του της ζωής, μετά ή απώλεια τών δικών του, μετά τών υλικών αγαθών. Μόνο μετά ακολουθούν, άν ακολουθήσουν ποτέ, οί μη χειροπιαστές απώλειες. Τό νά τις κουβεντιάξεις σέ μία εποχή πραγματικών θανάτων δέν είναι ταιριαστό. Η μνήμη του Σπιτιού του σκαντζόχοιρου άποτελεί συναίσθημα προσβλητικά πολυτελές. Όμως δέν είναι τό βιβλιαράκι αυτό τό μόνο στόν κατάλογο απωλειών. Και

ό κατάλογος αυτός θά μπορούσε νά συνταχθεῖ ἀπό εἴκοσι καί πάνω ἑκατομμύρια κατοίκους τῆς ἑξαφανισμένης χώρας, ἄν πραγματικά μπορούσαν, ἄν πραγματικά τό ἤθελαν καί ἄν ἤξεραν γιά ποιόν νά τό κάνουν.

Τά τελευταῖα πέντε χρόνια οἱ καταναλωτές τῶν ΜΜΕ ἀκουσαν τήν ἴδια πάνω-κάτω ἱστορία σχετικά μέ τόν πόλεμο στήν πρώην Γιουγκοσλαβία ἀπό δημοσιογράφους, ἀπό ρεπόρτερ τῆς τηλεόρασης, ἀπό πολιτικούς, ἀπό ἱστορικούς, ἀπό διανοούμενους καί συγγραφείς. Σέ αὐτό τό μεταφραστικό πακέτο τῆς βαλκανικῆς δυστυχίας ὑπῆρξε χώρος γιά γεωγραφικούς χάρτες καί σύνορα, γιά ἔθνικες, θρησκευτικές καί φυλετικές διαφορές, γιά γλώσσες καί γραφές, γιά ἱστορικά αἷτια, γιά τό «καταπιεστικό» Γιουγκοσλαβικό ὁμοσπονδιακό σύστημα, γιά τόν κομμουνισμό καί τόν μετακομμουνισμό, γιά θύτες καί θύματα, γιά τήν γκάμα τῆς ἀνθρώπινης κακίας, γιά σφαγές, γιά δασμούς καί στρατόπεδα, γιά ὀνόματα διεθνῶν διαπραγματευτῶν καί μεσολαβητῶν, γιά εἰρηνοποιούς καί δολοφόνους, γιά πολιτικούς καί ἡγέτες. Πολυάριθμα βιβλία ἐκδόθηκαν ἀπό ἱστορικούς καί πολιτικούς ἀναλυτές, ἀπό δημοσιογράφους καί συγγραφείς, ἀπό ρεπόρτερ καί ἑρασιτέες τοῦ «τουρισμοῦ τῶν καγῶν» καί κινήτους δυνατῶν συναισθημάτων, ἀπό εἰδικούς ἀνατολικοευρωπαϊολόγους καί αὐθεντίες τῆς ξένης δυστυχίας. Ὅλοι αὐτοί οἱ παρατηρητές, οἱ συμμετοχοί καί ἐνδιάμεσοι, τραδηγμένοι ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ θανάτου, κατηγορήσαν ὁ ἕνας τόν ἄλλον γιά ἠθική ἀδιαφορία καί ἀνικανότητα ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀνέβαζαν τό προσωπικό τους πνευματικό, ἐπαγγελματικό καί ἠθικό σκόρ (παρ' ὅλο πού δέν ὑπάρχει γκισές νά τους τό μετρήσει), μαλώνοντας γιά τόν τόπο ἄλλων ἀνθρώπων.

Μέσα σ' αὐτόν τόν σωρό προφορικῶν καί γραπτῶν λέξεων, λίγοι ἀναφέρθηκαν στούς συνηθισμένους ἀνθρώπους. Οἱ ἄνθρωποι πολῖτες τῆς πρώην χώρας ἦταν καί παρέμειναν οἱ ἀδιάφοροι στατιστικοί ἀριθμοί τῶν σκοτωμένων, τῶν σκορπισμένων, τῶν ἑξαφανισμένων, τῶν προσφύγων καί τῶν ἐπιζησάντων, προσδιορισμένοι ἀπό τήν ἐθνότητά τους ὡς μουσουλμάνοι, Κροάτες, Σέρβοι... Ἄν γιά τούς ντόπιους πολέμαρχους οἱ ἄνθρωποι δέν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά τροφή γιά τά κανόνια τους, ἀναρωτιέμαι παρ' ὄλ' αὐτά πῶς συνέδη καί μεταξύ τῶν τόσων μεταφραστῶν τῆς μεταγιουγκοσλαβικῆς δυστυχίας ἦταν τόσο λίγοι ἐκεῖνοι πού λυπήθηκαν τούς κοινούς ἀνθρώπους. Ἡ δυστυχία τῶν ἄλλων εἶναι δωρεάν καί κατά κανόνα δέν πονάει. Μποροῦμε βέβαια νά συμπονοῦμε, μᾶς εἶναι ὁμως δύσκολο νά μπορέσουμε νά κατανοήσουμε τίς πραγματικές διαστάσεις τῆς ξένης ἀπώλειας. Καί στίς ἀπώλειες αὐτές περιλαμβάνεται καί ἕνα τόσο δυσκολονόητο, πολύμορφο καί σύνθετο πράγμα ὅπως ἡ συλλογική μνήμη.

Γιά τούς ἀπ' ἔξω οἱ βαλκανικοί λαοί μοιάζουν σήμερα παρῶντες νεκροθάφτες. Ἐμφανίζονται νά ἐπιβεβαιώνουν μέ ἐπιμονή τό σκοτεινά στερεότυπα πού ἔχουν οἱ ἄλλοι γι' αὐτούς. Στόν κατάλογο τῶν στερεοτύπων αὐτῶν περιλαμβάνεται καί ἡ ἰδέα ὅτι οἱ βαλκανικοί λαοί, σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τους, δέν ἔκαναν ἄλλο ἀπό τό νά θάβουν καί νά ξεθάβουν ἀνθρώπινα ὀστά. Σήμερα ἀνθρώπινα ὀστά τρώγονται ἀπό πεινασμένα γουρούνια, ἤ, στήν καλύτερη περίπτωση, καταλήγουν σέ συλλογικούς τάφους σάν κάποια σκοτεινή θυσία στό βωμό ἐνός «λαμπρότερου» μέλλοντος. Καί πραγματικά οἱ βαλκανικοί λαοί δείχνουν τρομερή προθυμία, ὅταν εἶναι σέ θέση νά καταστρέψουν ὁ ἕνας τό παρελθόν τοῦ ἄλλου — προτομές, βιβλιοθήκες, ἐκκλησίες, μνημεῖα πολιτιστικῆς καί ἱστορικῆς

ἀξίας. Πλέον ἐπιβεβαιώνουν ὅτι εἶναι πραγματικοί μάστορες τῆς καταστροφῆς: μόνο πραγματικοί μάστορες ξέρουν πῶς νά ἀφαιρέσουν ὁ ἕνας τή μνήμη τοῦ ἄλλου. Ὅχι ὅτι μέ τό ἴδιο τους τό παρελθόν εἶναι πῶς εὐγενικοί. Εἶναι ἔτοιμοι νά τό σθῆσουν καί νά τό ἀναστήσουν, ἀνάλογα μέ τήν ἀνάγκη, μέ τήν εὐκολία ἐνός κομπιούτερ. Ξεθάβοντας ἀνθρώπινα ὀστά καί θρηνώντας τα τελετουργικά καί ταυτόχρονα θάβοντας καινούργια ἀνθρώπινα ὀστά χωρίς τελετουργίες, οἱ βαλκανικοί λαοί γυροῦν γύρω γύρω σέ ἕναν διαβολικό κύκλο: τούς ἔχει γίνει ἀδύνατο νά συμπιλωθοῦν μέ τό ἴδιο τους τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον.

Σέ ἕνα διαφορετικό καί πῶς κομψό ἐπίπεδο, αὐτή θά μπορούσε καί νά εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Προύστ, πού εἶχε στερηθεῖ τό «κλειδί» τῆς ἀνάμνησής του, ἕνα γλυκό. Στήν περίπτωση ὁμως τῶν βαλκανικῶν λαῶν τό κλειδί αὐτό ἔχει ἀφαιρεθεῖ μέ τήν βία ἀπό τούς ἰδιοκτήτες του. Τό «κλειδί» ἔρχεται στήν ἐπιφάνεια μόνο πολλά χρόνια ἀργότερα, ὅταν δέν ὑπάρχει πλέον κανείς πού νά ξέρει πῶς νά ἀνοίξει τήν πόρτα μέ αὐτό, ὅταν οἱ ἴδιοι πού τό ἀφαίρεσαν ἔχουν ἀπό καιρό χαθεῖ, ὅταν ἔχει πιά μετατραπεί σέ ἕνα ἀντικείμενο χωρίς σημασία.

Οἱ πολῖτες τῆς πρώην Γιουγκοσλαβίας βρέθηκαν ξαφνικά νά ἔχουν δύο ζωές καί μία βιογραφία. Οἱ παλιότεροι μάλιστα ἀπό αὐτούς μπορούσαν νά μετρήσουν καί τρεῖς ζωές στή βιογραφία τους. Ἡ καινούργια «μετακομμουνιστική» ἐξουσία εἶτε ἀπλῶς παραλαμβάνοντας τήν ἐμπειρία τῶν κομμουνιστῶν προκατόχων της, εἶτε ἀπλῶς ἐφαρμόζοντας τή δική της κομμουνιστική ἐμπειρία, γνωρίζει τό πόσο μεγάλη δύναμη χειραγώγησης εἶναι ἡ συλλογική μνήμη. Γιατί ἡ συλλογική μνήμη μπορεῖ νά σθηστεῖ καί νά ξαναγραφεῖ, νά ἀποδομηθεῖ, νά δομηθεῖ καί νά ἀναδομηθεῖ, νά κατασχεθεῖ καί νά ξανακατασχεθεῖ, νά ἀνακηρυχθεῖ πολιτικά ὀρθή ἢ λανθασμένη (στήν κομμουνιστική διάλεκτο, κατάλληλη ἢ ἀκατάλληλη). Ἡ πολιτική μάχη εἶναι μιά μάχη γιά τόν χώρο τῆς συλλογικῆς μνήμης.

Μέ τήν κατάρρευση τῆς πολυεθνικῆς Γιουγκοσλαβίας ξεκίνησε ἡ διαδικασία κατάσχεσης τῆς Γιουγκοσλαβικῆς συλλογικῆς μνήμης καί ἡ ἀντικατάστασή της μέ τό κατασκευάσμα μιᾶς ἐθνικῆς μνήμης. Ὁ πόλεμος ἀπλῶς ἐπιτάχυνε τή διαδικασία καί ριζοσπαστικοποίησε τά μέσα της. Σήμερα πιά τό ἔργο δείχνει νά ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἐπιτυχῶς: μιά μνήμη ἔχει σθηστεῖ γιά νά καθιερωθεῖ μιά ἄλλη.

Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας ὀρισμένοι «τυχεροί» ἀπέκτησαν τό δικαίωμα νά ἐπαναδιεκδικήσουν τήν «ἰδιοκτησία» τους, πού εἶχε κατασχεθεῖ περίπου πενήντα χρόνια πρῖν. Αὐτή ἡ γενναϊόδωρη χειρονομία ἐξαρτήθηκε ἀπό τόν ἰδιαίτερο αὐτοπροσδιορισμό τοῦ κάθε πρώην Γιουγκοσλαβικοῦ κράτους, ἀπό τή δημιουργία τῆς δικῆς του ἐθνικῆς εἰκόνας. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στήν Κροατία τό δικαίωμα ἐπαναδιεκδίκησης τῆς κατασχεθείσας μνήμης ἐπεκτάθηκε σέ ἐκείνους πού ἔχασαν τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τούς γερασμένους πολιτικούς ἐμιγκρέδες, τούς Οὐστάσι, τούς συνεργάτες τοῦ καθεστώτος τοῦ Ἄντε Πάβελιτς, τόν κάποιο φρουρό στά κροατικά στρα-

1. Κροάτης ὑπουργός καί συγγραφέας, ἐμπνευστής τῶν ρατσιστικῶν νόμων τοῦ ναζιστικοῦ κρατιδίου τοῦ Πάβελιτς.

2. Τό πρώτο αὐτόκίνητο πού κατασκευάστηκε στή Γιουγκοσλαβία.

τόπεδα συγκέντρωσης, τόν κάποιο ύπουργό στην κυβέρνηση του Πάβελιτς. Στους γέροντες αυτούς δόθηκε μία συμβολική ικανοποίηση: ξαναγυρίζοντας μετά τόσα χρόνια μπόρεσαν να δούν άλλοι τά σύμβολα των Ουστάσι, άλλοι κάποιον δρόμο με τήν όνομασία του Μίλε Μπούντακ,¹ άλλοι πάλι τό πορτρέτο του ήγέτη τους. Τούς δόθηκε ή δυνατότητα νά άποκαταστήσουν τό παρελθόν τους: δέν άντιστάθηκαν στον πειρασμό νά εξηγήσουν στό κροατικό κοινό ότι τά κροατικά στρατόπεδα συγκέντρωσης κατά τή διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου ύπήρξαν στην πραγματικότητα τά πιο άνετα ξενοδοχεία. Κάποιοι από αυτούς απέκτησαν κάποια θέση στην καινούργια κυβέρνηση, κάποιοι δημοσίευσαν βιβλία, κάποιοι βρήκαν ένα κομματάκι από τό παρελθόν τους και τήν έλπίδα νά τό άποκαταστήσουν μέσα από κάποια ομάδα νεαρών νεοναζί Κροατών. Γιατί άραγε τό δικαίωμα νά επαναδιεκδικήσουν τήν ιδιοκτησία τους δόθηκε σέ αυτούς και όχι σέ άλλους; Άπλούστατα γιατί αυτοί χρησίμευσαν στις καινούργιες αρχές ως καλοδεχόμενα ζωντανά θραύσματα τής εθνικής μνήμης πού ήθελαν νά κατασκευάσουν. Οί αρχές αυτές εργάζονται έντατικά για τό σχεδιασμό του καινούργιου κροατικού κράτους. Σκοπεύουν πάση θυσία νά επανασυνδέσουν τή διακοπείσα ιστορική συνέχεια τής Κροατίας, ή περίφημη αυτή συνέχεια, απ' ό,τι φαίνεται, είχε διακοπεί από τους κομμουνιστές και τους Σέρβους. Έτσι λοιπόν ή σύνδεση με τό τετράχρονο φασιστικό ανεξάρτητο κράτος τής Κροατίας φαντάζει, φαίνεται, πιο φυσική απ' ό,τι ή μακρόχρονη σύνδεση με τήν κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία.

Σέ γενικές γραμμές ή σημερινή μνήμη με τή μορφή θραυσμάτων του παρελθόντος, με τή μορφή του τάδε συμβόλου ή του δείνα ένθυμιου, είναι ή άποκατάσταση τής μνήμης τής μειοψηφίας. Για χάρη τής μειοψηφίας αυτής στερήθηκε τή δική της μνήμη ή πλειοψηφία, εκείνη για τήν όποία ή κατασκευή, πού είχε όνομασθεί Γιουγκοσλαβία, είχε πάρει με τόν καιρό τή θέση τής καθημερινής της ζωής |...|.

Αυτό πού θέτει σέ λειτουργία τή νοσταλγία, εκείνο τό τοίμημα ενός άπροσδιόριστου συναισθήματος, είναι τόσο περίπλοκο όσο ή τοπογραφία τής μνήμης μας. Όπως ακριβώς με τόν μηχανισμό του όνειρου, όπου ή όνειρική συνάντηση με κάποιο άσήμαντο και άβλαβές αντικείμενο μπορεί νά προκαλέσει ένα έντελώς δυσανάλογο συναισθημα, έτσι είναι και οί μηχανισμοί τής νοσταλγίας, άπρόβλεπτοι και δυσπροσπέλαστοι. Η νοσταλγία δέν υπόκειται σέ έλεγχο, είναι μία ανατρεπτική δραστηριότητα του μυαλού μας. Δουλεύει με θραύσματα, μυρωδιές, άφές, ήχους, μελωδιές, χρώματα, ό χώρος της είναι ή άπουσία, άποτελεί τήν άντίθεση έξισορρόπηση τής προσαρμοσμένης μνήμης. Οί στρατηγικές τής δράσης της είναι ή έξαπάτηση, ή ανατροπή, ό αϊφνιδιασμός, τό σόκ και ή έκπληξη. Η νοσταλγία δέν γνωρίζει ιεραρχία αξιών, τό «ύλικό» της δέν διαχωρίζεται σέ καλό και κακό, άποδεκτό και μή άποδεκτό, έξυπνο και χαζό. Άντιθέτως, συχνά ή αγαπημένη της έπιλογή είναι κάποια «σαχλαμάρα».

Είναι ακριβώς λόγω αυτής τής λαθραίας φύσης τής νοσταλγίας πού οί κυβερνήσεις των καινούργιων κρατών τής πρώην Γιουγκοσλαβίας δημούργησαν τόν όρο Γιουγκονοσταλγία και του έδωσαν ένα μονοσήμαντο νόημα. Η λέξη χρησιμοποιείται για νά υποδηλώσει μία πολιτική και ήθική άπαξία: Ό γιουγκονοσταλγός είναι ένα άτομο ύποπτο, ένας «έχθρός του λαού», ένας «προδότης», κάποιος πού λυπάται για τήν κατάρρευση τής Γιουγκοσλαβίας (και έπομένως για τήν κατάρρευση του κομμουνισμού, και ό κομμουνισμός είναι «Σερβομπολοσε-

δικισμός»!), ό γιουγκονοσταλγός είναι ό έχθρός τής δημοκρατίας. Ό όρος «Γιουγκονοσταλγία» άνήκει στην καινούργια όρολογία του πολέμου.

Τό κατά πόσο ή νοσταλγία θά καταφέρει κάποτε νά άρθρώσει τό αντικείμενό της και νά καθορίσει τό χώρο της είναι δύσκολο νά τό πει κανείς. Έξίσου άμφισθητούμενο είναι τό κατά πόσο σήμερα ύπάρχει όντως ένα τέτοιο πράγμα, ή νοσταλγία, και άν ναι, ποιά είναι ή φύση του. Είναι άπολύτως πιθανό ό πόλεμος νά έθεσε τέλος στη συλλογική γιουγκοσλαβική μνήμη, άφήνοντας στη θέση της μόνο τήν έπιθυμία για μία όσο τό δυνατόν γρηγορότερη λήθη.

Άνώνυμοι πρώην Γιουγκοσλάβοι πρόσφυγες σκορπίστηκαν σέ όλη τήν ύψηλιο παίρνοντας μαζί τους μέσα στα πρόσφυγικά διασκία τους ένθύμια χωρίς νόημα, πού κανένας δέν χρειάζεται. Έναν στίχο, μία εικόνα, μία σκηνή, έναν σκοπό, έναν τόνο, μία λέξη. Μέσα στο ίδιο διασκή τής μνήμης ταρκαουνιούνται θραύσματα τής παλιάς πραγματικότητας, πού ποτέ δέν θά μπορέσουν νά ξανακολληθούν, και σκηνές πολεμικής φρίκης. Είναι δύσκολο για τους ιδιοκτήτες τους νά μοιραστούν αυτά τά θρύψαλα με τόν όποιονδήποτε, γι' αυτό σιγά σιγά τυλίγονται σέ έναν κόμπο άμετάφρασης, έπίμονης, βουβής άπόγνωσης. Εκείνοι πού έμειναν και κράτησαν κάποια στέγη πάνω από τό κεφάλι τους θά προσαρμοσθούν πιο γρήγορα, θά μάθουν τίσ λέξεις των νέων καιρών και θά ξεχάσουν τίσ παλιές.

Η κατασχεμένη μνήμη συμπεριφέρεται σαν κάποιο άκρωτηριασμένο κορμί πού από καιρό σέ καιρό έμφανίζει τό σύνδρομο του «άνύπαρκτου άκρου». Λένε πώς στό Βελιγράδι, στη Σερβία, ό κόσμος δίνει διέξοδο στη Γιουγκονοσταλγία του άκούγοντας παλιές έπιτυχίες των τραγουδιστών ποπ του Ζάγκρεμπ Άρσεν Ντέντιτς και Γκάμπι Νόβαν. Λένε πώς στις ταβέρνες στα προάστια του Ζάγκρεμπ, συχνά μεθυσμένοι ξεφωνίζουν τά τραγούδια τής Λέλα Μπρένα, άπορρώντας άργότερα, όταν ξεπερνούν τό μεθύσι τους, «τί τους έπιασε». Λένε πώς χωρισμένες οίκογένειες και παλιοί φίλοι συναντιούνται στα Σκόπια, στη Μακεδονία — τά Σκόπια είναι ό πλέον «φυσικός» τόπος συνάντησης, άφου έχει έξακολουθεί κανείς νά μπορεί νά άγοράσει «γιουγκοσλαβικά» προϊόντα στα μαγαζιά και οί σκονισμένες λεκιασμένες φωτογραφίες του Τίτο δέν έχουν έντελώς έξαφανισθεί από τους τοίχους. Λένε πώς όταν ό γεννημένος στην Βοϊβοντίνα τραγουδιστής ποπ Ντζόρντζε Μπαλάσεβιτς έδωσε μία συναυλία στη Λουμπλιάνα, ένα σωρό κόσμος ταξίδεψε από τό Ζάγκρεμπ για νά τόν άκούσει, όπως επίσης και από τό Βελιγράδι. Λένε πώς στό Ζάγκρεμπ, στό Βελιγράδι και τή Λουμπλιάνα, πουλιούνται παράνομα βιντεοκασέτες παλιών «γιουγκοσλαβικών» ταινιών. Στα Σκόπια, λένε, μία κασέτα με γιουγκοσλαβικές έπιτυχίες του '60 σπάει τά ταμεία. Μέχρι και ό Κροάτης πρόεδρος Φράνιο Τούτζμαν, ένας από τους πιο δίκαιους όπαδούς τής κατάσχεσης τής γιουγκοσλαβικής μνήμης, σέ μία στιγμή ένθουσιασμού λόγω τής «μεγάλης κροατικής στρατιωτικής νίκης» στην Κράινα (ή του διωγμού των Σέρβων πού κατοικούσαν εκεί), χρησιμοποίησε κατά λάθος στην όμιλία του έναν σερβισμό, τή σερβική έκδοχή τής λέξης «όργανώνω»!

Μία και τό έφερε ή κουβέντα στους κατασχετές, νά μήν ξεχάσουμε και τόν Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς, τόν πρώτο «παίκτη» στό γιουγκοσλαβικό παιχνίδι τής καταστροφής. Κλέβοντας τό όνομα «Γιουγκοσλαβία» και δίνοντάς το στη Σερβία και τό Μαυροβούνιο ιδιοποιούμενος άπλώς τό όνομα, ό Μιλόσεβιτς κατάσχεσε τόν συμβολικό χώρο μας πιθανής κοινότητας, τής ίδιας κατά συνέπεια τής Γιουγκονοσταλγίας. Ό κοινός, φοβισμένος πολίτης τής πρώην Γιουγκοσλαβίας, στην προσπά-

θεία του να εξηγήσει τὰ πῶς ἀπλά πράγματα, μπλέκεται σέ ἕνα δίχτυ ἀπό ταπεινωτικές ἐπεξηγήσεις. «Ναί, ἡ Γιουγκοσλαβία, ὅμως ἡ πρῶν Γιουγκοσλαβία, ὄχι αὐτή ἡ Γιουγκοσλαβία τοῦ Μιλόσεβιτς...» «Ναί, ἴσως νά μπορούσε νά τό πεί κανεῖς καί νοσταλγία, ὄχι ὅμως βλέπετε γιά τόν Μιλόσεβιτς, ἀλλά γιά ἐκεῖνη τήν ... πρῶν Γιουγκοσλαβία...» «Γιά τήν πρῶν κομμουνιστική Γιουγκοσλαβία;» «Ὁχι, ὄχι γιά τό καθεστῶς, ὄχι γιά τόν κομμουνισμό...» «Μά γιά ποιό τότε;» «Εἶναι βλέπετε δύσκολο νά τό ἐξηγήσω...» «Ἐννοεῖτε λοιπόν ἐκεῖνο τόν τραγουδιστή, τόν Ντζόρντζε Μπαλάσεβιτς;» «Ναί, γιά τόν τραγουδιστή...» «Μά αὐτός ὁ Μπαλάσεβιτς σας Σέρβος δέν εἶναι;»

Ἡ μυθολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς — πού οἱ πολῖτες τῆς πρῶν Γιουγκοσλαβίας ἐχτισαν καί μοιράστηκαν γιά πενήντα χρόνια — διαγράφεται σήμερα στήν ἀτμόσφαιρα. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι μέ τίς δύο ζωές καί τή μία βιογραφία — οἱ πρῶν Γιουγκοσλάβοι ἐμigréδες, οἱ ἐξόριστοι, οἱ πρόσφυγες καί οἱ πολῖτες τῶν καινούργιων κρατῶν τῆς πρῶν Γιουγκοσλαβίας — συναντιῶνται τυχαῖα, ἀνακαλύπτουν ξαφνικά τή γοητεία τῆς συλλογικῆς μνήμης. Πολλοί ἀπ' αὐτούς μένουν ἐκπληκτικοί μέ τή συνειδητοποίηση ὅτι «ὄλ' αὐτά» ὑπῆρχαν καί ἐξαφανίστηκαν «στό ἄψε σῆσε», χωρὶς κανά νά τό προσέξουν. Καταλαβαίνουν ὅτι τό ἀνατολικοευρωπαϊκό «Τράμπαντ» εἶναι πιά μουσειακό εἶδος, ἐνῶ τό Γιουγκοσλαβικό Φίκο² ἀπλούστατα ἐξαφανίστηκε καί κανεῖς δέν σκέφτηκε νά τό βάλει σέ μουσεῖο. Σέ τί μουσεῖο ἄλλωστε; Γιατί πού νά βρεῖς κάποιον, μέσα στά καινούργια ἐθνικά κράτη, τὰ ἀπασχολημένα μέ τό νά χτίζουν τό προσωπικό τους ἐθνικό ἐγῶ, πού νά εἶναι διατεθειμένοι νά ἀναλάβει τὰ πεταμένα «ξένα» σκουπίδια, τὰ πενήντα χρόνια «γιουγκοσλαβικῆς» πολιτιστικῆς μνήμης; Μά καί ἂν ἀκόμα γινόταν, ποιός θά ἦταν σέ θέση νά τα κατανοήσει τή στιγμή πού οἱ κώδικες ἔχουν ἐντελῶς ἀλλάξει; Γιατί ἡ μνήμη ἀποτελεῖται ἀπό πολυάριθμα στοιχεῖα πού ἀπαιτοῦν πολυάριθμες ἐπεξηγήσεις καί ἄλλωστε καί ἂν ἀκόμα ὑπῆρχαν οἱ ἐπεξηγήσεις, ποιός θά μπορούσε νά κατανοήσει κάτι πού δέθηκε, ἀναπτύχθηκε καί ἐξελίχθηκε σέ μιά κοινή ζωή πενήντα χρόνων; Ποιός θά καταλάβαινε τό λόγο πού παρήγαγε ἡ καθημερινή ζωή μιάς ἐξαφανισμένης κουλτούρας (ἀνέκδοτα, ἀντικείμενα, τηλεοπτικές σειρές, ἐφημερίδες, μουσική πόπ, γλώσσα, χιούμορ, ὄλοι αὐτοί οἱ τόσο ζεστοί κοινοί τόποι τῆς καθημερινῆς μνήμης) καί θά ἐπένδυε σέ αὐτόν τήν προσπάθεια πού χρειάζεται γιά μιά «μουσειοποίηση» του, ἔστω καί μερική, ὅταν τὰ πραγματικά μουσεῖα καί οἱ παλιές βιβλιοθήκες γίνονται στάχτες ἀπό παράφρονες Βαλκάνιους νεκροθάφτες;

Ἀπό πού εἶσαι;

Ἀπό τή Γιουγκοσλαβία.

Υπάρχει τέτοια χώρα;

Ὁχι, παρ' ὄλ' αὐτά ἐγῶ ἀπό κεῖ εἶμαι.

Τό ἀνώνυμο αὐτό ἀπόσπασμα εἶναι ἀπό τήν εἰσαγωγή ἑνός βιβλίου μέ τόν τίτλο *Τά παιδιά τῆς Ἀτλαντίδας*, μιά συλλογή κειμένων γραμμένων ἀπό νέους πρῶν Γιουγκοσλάβους, πρόσφυγες τοῦ πολέμου. Λέγεται ὅτι ἡ γλώσσα δημιουργεῖ πραγματικότητα. Στήν ἱστορία τῆς διάλυσης τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τοῦ πολέμου εἶναι πολλά τὰ σκληρά καί τρομακτικά γεγονότα πού ἐπαληθεύουν τή θέση αὐτή. Ἡ λέξη «Ἀτλαντίδα», ἡ ὁποία ἀναφέρεται στό μῦθο τῆς ἐξαφάνισης μιάς χώρας τιμωρημένης ἀπό τούς Θεούς, προέκρινε ὡς μεταφορά ἀναφερόμενη στή Γιουγκοσλαβία μέ τό ξέσπασμα τοῦ πολέμου. Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἀτλαντίδας γιά τή μεταφορά αὐτή ἐπιβεβαιώνει

ἀπλῶς τή γενική αἴσθησι τῆς ὀριστικῆς ἐξαφάνισης τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Γυρνᾶμε τήν ἱστορία μας γιά τή συλλογική μνήμη πίσω στήν ἀρχή τῆς, στόν Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος στό *De oratore* μᾶς διηγεῖται τήν ἱστορία τοῦ ποιητῆ Σιμωνίδη τοῦ Κείου, τοῦ ἐφευρέτη τῆς μνήμης. Σύμφωνα μέ τήν ἱστορία, ἕνας Θεσσαλός εὐγενής, ὁ Σκόπας, κάλεσε τόν Σιμωνίδη σέ ἕνα συμπόσιο στό παλάτι τοῦ ὧστε νά συνθέσει ἕνα ποιῆμα πρός τιμῆν τοῦ οἰκοδεσπότη. Στή μέση τοῦ συμποσίου ὁ Σιμωνίδης εἰδοποιήθηκε ὅτι τόν ζητοῦσαν ἔξω καί βγήκε ἀπό τό παλάτι. Ἐνῶ ἦταν ἔξω, τό ταβάνι τοῦ παλατιοῦ ξαφνικά κατάρρευσε σκοτώνοντας οἰκοδεσπότη καί καλεσμένους. Τά πτώματα εἶχαν παραμορφωθεῖ τόσο πού οἱ συγγενεῖς τῶν θυμάτων, ὅταν ἤρθαν νά τά πάρουν γιά τήν ταφή, δέν μπορούσαν νά τούς ἀναγνωρίσουν.

Ὁ Σιμωνίδης ὅμως, πού ἐπέζησε, θυμήθηκε πού καθόταν ὁ καθένας τους στό τραπέζι. Ἡ ἱστορία λέει πῶς χάριε στόν Σιμωνίδη, τόν ἐφευρέτη τῆς μνήμης, μπόρεσαν τελικά οἱ συγγενεῖς νά θάψουν τούς νεκρούς τους.

Ἄν καί στήν ἱστορία αὐτή ἡ λέξη memoria σημαίνει «μημοτεχνική», ἕνα ἀπό τά πέντε μέρη τῆς ρητορικῆς τοῦ Κικέρωνα, θά ἐπιτρέψω στόν ἑαυτό μου νά τή διηγηθῶ μέ τόν δικό μου τρόπο. Ἡ ἱστορία τοῦ Σιμωνίδη μᾶς λέει πῶς ἡ γένεση τῆς μνήμης προηγήθηκε τοῦ ἀτυχήματος, τῆς κατάρρευσης τῆς στέγης, τοῦ θανάτου, τῆς ἐξαφάνισης. Ἡ ἱστορία τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τῆς διάλυσής της θά μπορούσε νά παρομοιασθεῖ μεταφορικά μέ τή σκηνή τοῦ συμποσίου καί τοῦ τραπεζιοῦ μέ τούς ἀνθρώπους νά συντρῶγουν τή στιγμή πού τό ταβάνι κατάρρει.

Ὁ Σιμωνίδης, ὅταν οἱ συγγενεῖς τοῦ ζητοῦν νά ἀναγνωρίσει τά θύματα, δέν καταφέρει νά φέρι σέ πέρας τό μημοτεχνικό του ἔργο, γιατί ξαφνικά καταρρέουν καί οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι, σκοτώνοντας καί αὐτόν καί τούς συγγενεῖς που εἶχαν ἔρθει νά θάψουν τούς νεκρούς του. Οἱ καινούργιοι μάρτυρες τῆς σκηνῆς, ἀποσοβλωμένοι ἀπό τή διπλή καταστροφή, εἶναι σέ θέση νά ἀναγνωρίσουν τά θύματα, μόνο ὅμως ἐκείνους πού θυμοῦνται σέ ποιά θέση ἔτυχε νά βρίσκονται ὅταν ἔπεσαν καί οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι. Ἔτσι, λοιπόν, καθένας θυμάται καί θρηνεῖ τόν δικό του. Τά ὑπόλοιπα θύματα — πολύ μᾶλλον τά ἀρχικά — δέν ὑπάρχουν.

Τό παρελθόν γιά νά μετατραπῆ σέ μνήμη πρέπει νά ἀρθρωθεῖ. Οἱ πολῖτες τῆς Γιουγκοσλαβίας στερήθηκαν τό κοινό τους παρελθόν. Τό παρελθόν αὐτό μᾶλλον δέν θά ἀποκτήσει ποτέ τήν εὐκαιρία νά ἀρθρωθεῖ σέ μιά ἀρμονική συλλογική μνήμη, παρ' ὄλ' αὐτά θά σταθεῖ δύσκολο νά σθηστεῖ μιά καί εἶχε γεννηθεῖ φυσικά, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ ἴδια ἡ καθημερινή ζωή γεννιέται φυσικά. Σέ ἀντάλλαγμα ἐκείνου πού τούς ἀρνήθηκαν, προσφέρεται στούς πολῖτες ἡ κατασκευή τῆς ἐθνικῆς μνήμης, κάτι πού πολλοί ἀποδέχθηκαν μέ ἐνθουσιασμό, θεωρώντας τό ἕνα σταθερό θεμέλιο ἑνός καλύτερου μέλλοντος. Ὅμως, τό οἰκοδόμημα αὐτό δέν υἱοθετήθηκε, γιατί δέν εἶχε τήν εὐκαιρία νά υἱοθετηθεῖ. Οὔτε καί θά μπορούσε νά μετατραπῆ σέ συλλογική μνήμη, ἀφοῦ, γιά νά συμβεῖ κάτι τέτοιο, θά ἔπρεπε πρῶτα γενιές ὀλόκληρες νά τό βιώσουν ὡς καθημερινή τους ζωή.

Ἔτσι λοιπόν ἡ ἱστορία μας ξεφεύγει πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση καί ἀντί νά ἀναφέρεται στή μνήμη ἀναφέρεται στή λήθη. Ὅπως συνήθως, τὰ πράγματα βουλιάζουν στή λήθη, σάν τήν Ἀτλαντίδα πού βούλιαξε στή θάλασσα. Ἔτσι οἱ πραγματικές ζωές καί οἱ πραγματικοί ἄνθρωποι μεταναστεύουν στό χώρο τῆς παραβολῆς. Καί αὐτή ἡ μορφή ἀφήγησις ἕνα καί μόνο ἐρώτημα θέτει: Τί ἦταν αὐτό πού θύμωσε τόσο τούς θεούς;

Η ΓΝΩΣΗ, Ο ΝΟΜΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΑΣΗ

μέ αφορμή δύο πρόσφατα περιστατικά

του Γιώργου Φαράκλα

Τήν ώρα πού ὁ Πάπας ἀναγνωρίζει τή θεωρία γιά τήν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, μαθαίνουμε ὅτι ἕνας πατέρας κατήγγειλε τήν κόρη του ὅταν ἀνακάλυψε πάνω της μία δόση χασισιοῦ. Αὐτά τὰ ἄσχετα γεγονότα ἔχουν κάτι κοινό: θέτουν τό ζήτημα ἂν ἡ γνώση ἢ ὁ νόμος, ἀντίστοιχα, εἶναι μόνο σύμβαση.

Μία κοινωνία δέν εἶναι κάτι φυσικό, ἡ συνύπαρξή μας δέν εἶναι μόνον ἔκφραση ἑνός ἀγελαίου ὄρμεμφύτου, οὔτε εἶναι, ὅμως, μία ψιλή σύμβαση. «Ιστορικότητα» ὀνομάζουμε αὐτό πού ἐμφανίζεται μέ τίς κοινωνίες καί τίς συγκροτεῖ· ἐδῶ τό φυσικό δέν διακρίνεται ὡς συγκροτητικό ἀπό τό ἐπίκτητο ὡς τυπικό· τήν ἔννοια εἰσήγαγε ὁ Ἐγγελοσ, μετά τήν ἀριστοτελική ἀποψη περί φυσικότητας καί τήν χομπεσιανή ἀποψη περί συμβατικότητας τῆς κοινωνίας. Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες μᾶς ἔμαθαν νά γνωρίζουμε αὐτή τή διάσταση: ἡ ἀπαγόρευση τῆς αἰμομειξίας εἶναι μία σύμβαση, ὅμως εἶναι οἰκουμενική, «φυσική» στό γένος μας· συγκροτεῖ τόν πολιτισμό, ὅπως μᾶς διδάξαν ὁ Φρόντ καί ὁ Λεβί-Στρῶς.

Ὁ Πάπας ἀναγνώρισε ἐσχάτως τή θεωρία τοῦ Δαρβίνου ὡς μία «ὑπόθεση». Ὅμως δέν εἶναι συμβατή μέ τή Γένεση: ὁ Δαρβίνος εἶναι πῶ ἐπικίνδυνος ἀπό τόν Γαλιλαῖο. Προφανῶς ὁ ἡγέτης τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κινήθηκε βάσει ἑνός σχεδίου στρατηγικοῦ ἐγκλωδισμοῦ τοῦ ἀντιπάλου: δέχομαι καί ἐξουδετερώω μία εὐρέως διαδεδομένη διδασκαλία ἀντί νά τήν ἀφήνω μέ ἄθικτη τή θελκτική της δύναμη. Ἡ ἐξουδετέρωση συνίσταται στό ὅτι τή χαρακτηρίζω ὡς «ὑπόθεση», μέ μία ιδιαίτερη ἔννοια: ἡ ὑπόθεση λογίζεται ὡς συμβατική ἀπεικόνιση, βολικός τρόπος ἀποτύπωσης τῶν φαινομένων. Μία ἀποψη πού χαρακτήριζε τήν ἀποδεκτή ἀπό τήν Ἐκκλησία πτολεμαϊκή ἀστρονομία: «σῶζει τά φαινόμενα», εἶναι συμβατιστική. Ἐνα ρεῦμα τῆς ἐπιστημολογίας μέ ἀντιπρόσωπο στή χώρα μας τόν Αἰμ. Μεταξόπουλο θεωρεῖ ὅτι καί ἡ νεότερη ἐπιστήμη εἶναι τέτοια. Ἄν ἔχει δίκιο, ὁ Πάπας νομιμοποιεῖται νά λέει ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν εἶναι μία ἐνδιαφέρουσα ὑπόθεση, καί οἱ κριτές τοῦ Γαλιλαίου δέν εἶχαν ἄδικο, ὡς πρὸς τό περιεχόμενο, ὅταν ἀπαιτοῦσαν νά τούς πεί ὅτι ὁ ἠλιοκεντρισμός εἶναι μόνο μία βολική παράσταση τῶν φαινομένων. Ἄν, ὅμως, δέν ἰσχύει ἡ «συμβασιοκρατική» αὐτή ἀποψη, τότε μποροῦμε νά διαφω-

νήσουμε μέ τόν ἡγέτη τῶν πιστῶν, εἶναι νόμιμο ἡ γνώση νά συγκροτεῖται μέ τήν πίστη, νά διεκδικεῖ τήν πνευματική ἐξουσία καί συνάμα τήν ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος τῆς ἐξουσίας. Ἄλλὰ τότε οὔτε ὁ Χόμπς ἔχει δίκιο ὅταν θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι μία συμβατική συνάθροιση ἀτομικῶν βουλήσεων καί ἀνάγει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τόν Πάπα, τήν πίστη σέ μία κρατική ἀπόφαση (κρατική θρησκεία). Αὐτός ὁ ὑλιστής συμφωνεῖ μέ τούς ὑποστηρικτές τῆς ἐλέω Θεοῦ μοναρχίας σέ δύο τινά: ἡ ἐπιστήμη εἶναι μία συμβατική παράσταση τῶν φαινομένων καί ἡ ἐξουσία εἶναι ἀπολυταρχική. Ὁ συμβατισμός ἀπαιτεῖται στή γνώση ἀπό τήν πίστη (ἂν καί δέν τήν ἀπαιτεῖ) καί ἀπαιτεῖ στήν πολιτεία μία ἀπόλυτη ἐξουσία (ἂν καί δέν ἀπαιτεῖται ἀπό αὐτήν).

Ἡ ἀποψη τοῦ Λεβί-Στρῶς γιά τή θρησκεία διαφέρει. Οἱ μῦθοι εἶναι κατασκευάσματα στά ὁποῖα πιστεύουμε, ὅμως δέν εἶναι μέσα δυνάστευσης, ἀλλά κάτι τό ὑπαρκτό. Δέν ἰσχύει ἡ καταδίκη τῆς θρησκείας ὡς συμβατικῆς ἀπό τούς πολιτικούς θιασῶτες τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἡ θρησκεία δέν εἶναι μόνο τό «ὄπιο τοῦ λαοῦ» (ὁ δόλος τῶν ἱερέων), ἀλλά καί μία «ὑλική δύναμη», ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ. Καί μᾶλλον κάτι ἀνάλογο ἰσχύει γιά τούς θρήσκους ἀντιπάλους τῶν προηγουμένων καί γενικότερα γιά ὅσους θεωροῦν τήν ἐπιστημῆ συμβατική.

Ἡ ἐπιστημονική γνώση ἔχει μία κοινωνική ὑπόσταση ὅπου δέν λογίζεται ὡς βολική ἀποτύπωση τῶν φαινομένων ἀλλά καταφάσκει ἡ ἀλήθεια της. Ὅταν διαπιστώνουμε ὅτι ὡς ἀλήθεια ἰσχύει ἐκάστοτε ὁ, τι θεωρεῖ ἀλήθεια ἡ ἐπιστημονική κοινότητα, εἶναι λάθος νά τοποθετούμαστε ὑπεράνω της λέγοντας ὅτι ἡ διαφορά τῶν κατά καιρούς θεωριῶν καταδεικνύει πῶς καμία δέν ἀληθεύει, ὅπως ἡ ποικιλία τῶν θεσμῶν καί τῶν πίστεων χρησίμευε ἀνέκαθεν ὡς σκεπτικό ἐπιχείρημα κατά τῆς δεσμευτικότητάς τους. Ξεχνᾶμε τότε τήν ἀπόβλεψη, ὅτι ἡ ἐπιστημονική κοινότητα ἐκάστοτε θεωρεῖ ἀλήθεια ὁ, τι θεωρεῖ ἀλήθεια, καί ὅτι δέν θά εἶχε λόγο ν' ἀλλάξει ἐξηγητικά παραδείγ-

ματα αν δεν ζητούσε την αλήθεια και όχι τη βολή της. Όπως η απαγόρευση της αιμομειξίας είναι ακατανόητη βάση της διάζευξης φυσικού και πολιτιστικού, έτσι και η πρόθεση αλήθειας που συγκροτεί την επιστημονική αξίωση, εναντιώνοντάς την προς την Έκκλησία, είναι μάλλον πέραν της αντίθεσης όπου στηρίζεται ο Πάπας: δεν είναι ούτε η αναζήτηση μιάς ακράδαντης πίστης σε ένα δόγμα, αλλά ούτε το άλλο σκέλος της διάζευξης, μία σωτηρία των φαινομένων, μία βολική σύμβαση άσχετη προς την αλήθεια.

Τότε όμως οι θεσμοί, επιστημονικοί ή πολιτικοί, δεν είναι όλοι ισοδύναμες συμβάσεις. Στην κριτική του της πολιτικής φιλοσοφίας του Έγγελου, ο Μάρξ δίνει ένα κριτήριο σχετικά μ' αυτό: εφόσον κάθε πολίτευμα υφίσταται (άσχετως καταγωγής) επειδή τό δέχονται οι περισσότεροι (άγνοώντας ίσως τό αντικειμενικό συμφέρον τους), υπάρχει ένα πολίτευμα που αντιστοιχεί στους ίδιους τούς όρους ύπαρξής του, ή δημοκρατία. Αυτή άποτυπώνει θεσμικά τή διαδικασία νομιμοποίησης και των άλλων πολιτευμάτων. Τά άλλα ίσως είναι ισοδύναμες συμβάσεις που διαφέρουν όσο οι κανόνες του πλακωτού και του φεύγα, αλλά ή δημοκρατία, τό πολίτευμα που δέχεται τόν όρο κάθε πολιτεύματος, είναι άνωτερη: δικαιότερη, αλλά και μ' έναν τρόπο αληθέστερη, εφόσον ανταποκρίνεται σε μία πραγματικότητα. Θέτει νόμο τούς όρους υπό τούς οποίους υπάρχει κάτι νόμο, τήν ελευθερία που προϋποθέτει ή σύμβαση. Στά άλλα πολιτεύματα ο νόμος τίθεται ως ψιλή σύμβαση, μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα, και αυτό έχει ως επίπτωση τήν καταπίεση.

Πρίν από μερικές ήμέρες, ένας πατέρας κατήγγειλε τήν κόρη του επειδή βρήκε στην κατοχή της μία μικρή δόση καννάβης. "Αν τής έβρισκε ήρωίνη, ίσως άντ' αυτού να έσπευδε να σώσει τή ζωή της, ξεροντας ότι αυτή καταστρέφει τήν ελευθερία και κατά συνέπεια τή ζωή, αφαιρώντας τή δυνατότητα αντίστασης. Ο ήρωινομανής δηλητηριάζεται και όταν δεν θέλει να πεθάνει, επειδή δεν μπορεί να επιλέξει να σταματήσει. Ο έθισμός είναι στέρηση τής ελευθερίας. Ο πατέρας δεν έσπευσε να θεραπεύσει τήν ασθένεια τής δούλης τής κόρης του: ήξερε μάλλον ότι ή κάνναβη δεν δημιουργεί τέτοιο έθισμό, και ότι πάντως αυτός δεν είναι θανατ., ρόρος' ίσως ο ίδιος καπνίζει και πίνει. Η κάνναβη δεν καταστρέφει τήν ελευθερία και ούτε άμεσα τή ζωή, όμως ο νόμος τή συνδυάζει με τήν ήρωίνη ως δύο είδη του ίδιου γένους. Έτσι ο νόμος τίθεται ως ψιλή σύμβαση, μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα, και αυτό έχει δύο επιπτώσεις: ή μία είναι πάλι ή καταπίεση, αλλά είναι άσημαντη σ' αυτή τήν περίπτωση, ή άλλη όμως είναι ο θάνατος του παγιδευμένου.

Ο νόμος οφείλει να κατοχυρώνει τούς όρους ύπαρξής του, ο πρώτος των οποίων είναι ή ελευθερία, άρα όρθως απαγορεύει τήν ήρωίνη, όπως απαγορεύει τή δουλεία και θεωρεί άκυρο ένα άκόμη και εκούσιο συμβόλαιο εκχώρησης τής ελευθερίας. Όμως ο νόμος οφείλει να μήν κηδεμονεύει για τόν ίδιο ακριβώς λόγο: τήν κατοχύρωση τής ελευθερίας. Η ποτοαπαγόρευση θά ήταν μία τέτοια κηδεμόνευση ενήλικων. Τό ίδιο ισχύει για τήν απαγόρευση όποιας ουσίας κριθεί ιατρικά εφάμιλλη. Βέβαια, ο σχετικός περιορισμός τής ελευθερίας είναι άσημαντος όταν ή ουσία δεν συνδυάζεται, όπως τό ποτό, με γιορτές και τελετές. Σημαντικό είναι όμως ότι δοκιμάζοντας τήν κάνναβη ο έφηβος αντιλαμβάνεται ότι δεν τόν έθίζει, και νομίζει πως τό ίδιο ισχύει για τήν ήρωίνη. Φταίει τό κράτος όταν με τόν όρο «ναρκωτικά» ταυτίζει δύο ουσίες, που ή μία είναι ολέθρια για τήν ελευθερία και τή ζωή, ενώ ή νοσηρότητα της άλλης

της δεν φαίνεται να υπερβαίνει τό βλαβερό άλλων που πωλούνται ελεύθερα. Έτσι ο νόμος γίνεται λιγότερο πειστικός. Και έξυπηρετεί τούς εμπόρους ήρωίνης: «Δέν έχει μαύρο σήμερα, πάρε άσπρο», λένε αυτοί στον έφηβο και τόν παγιδεύουν σε μία πορεία προς τόν θάνατο.

Τό λάθος πίσω απ' αυτό βρίσκεται στην έννοια που έχουμε περί νόμου: ο νόμος δεν είναι ψιλή σύμβαση, δεν συγκροτεί τόν κόσμο στον όποιο επιβάλλεται όπως ο κανόνας τό παιχνίδι: δεν μπορεί ν' απαγορεύει ό,τι θέλει. Όταν ο νομοθέτης νομίζει κάτι τέτοιο και φέρεται βολονταριστικά, απλώς παύει να ελέγχει τήν πραγματικότητα. Η θρησκεία ίσως μάς έμαθε να βλέπουμε τή μη έξ αποκαλύψως γνώση και τούς εκτός Έκκλησίας θεσμούς ως συμβατικούς' πάντως, αυτός ο τρόπος σκέψης είναι σχετικός με τής πίστης. Αλλά ή πολιτεία πρέπει να διαφυλάξει τούς δικούς της όρους ύπαρξής: όχι τήν πίστη, αλλά τή ζωή και τήν ελευθερία, και έτσι δεν μπορεί να παραβλέπει τήν πραγματικότητα και να νομοθετεί έρήμην της, ώστε να μπορεί να τήν ελέγχει.

Μάλλον ο εσφαλμένος όρισμός των ειδών από τό νόμο δεν είναι λοιπόν άμετοχος στή μοιραία παγίδευση όρισμένων εφήβων. Όμως, όσο υποθετική κι άν είναι ή επιστημονική γνώση, ή απόβλεψη που τή στηρίζει έγγυάται άρκετά ότι σ' αυτήν πρέπει ν' ανατρέχουμε για να όρίζουμε τά είδη και τά γένη. Αν ο άνθρωπος δεν είναι είδος πιθήκου, τότε ή ιατρική μας δεν πρέπει να πειραματίζεται με θηλαστικά. Όμοίως, άν ή κάνναβη είναι είδος ναρκωτικού, τότε ή ιατρική πάλι έχει λάθος, τό οινόπνευμα και ο καπνός είναι επίσης ναρκωτικά και πρέπει ν' απαγορευθούν. Αν δεν είναι, ή νομοθεσία πρέπει ν' αλλάξει για να περιορίσει τήν ήρωίνη.

Η ΠΑΓΙΔΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Γενεαλογία καί κριτική μιᾶς ἔννοιας

τοῦ Bruno Karsenti

Ὁ κεντροαριστερός πολιτικός λόγος στή Γαλλία καί σ' ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης μιλά γιά τούς ἀνέργους ὡς κοινωνικά «ἀποκλεισμένους». Αὐτό συμβαδίζει μέ μιᾶ ἀντίληψη ὅπου οἱ καινούργιοι ἀνεργοί ἢ ἀστεγοί γίνονται ἀντιληπτοί ὡς τό κατ' ἐξοχήν πρόβλημα, καθότι «αὐτοί ἔχουν τά ἐφόδια γιά νά εἶναι ἐνταγμένοι». Τό λογικό καί ἱστορικό ὑπόβαθρο τῆς ἀντίθεσης ἀποκλεισμός/ἐνταξη, ὅπως τό παρουσιάζει ἐδῶ ὁ Μπρουνό Καρσεντί, νεαρός μελετητής τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν,² δείχνει ὅτι ἡ ἀνάλυση πού στηρίζεται σ' αὐτό τό ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν ὑποθέτει μιᾶ εἰκόνα τῆς κοινωνίας ὡς ἐνός ὄλου μέ ἀτομικές μόνο δυσλειτουργίες. Ἀνάμεσα στό καθόλου τῆς ἐνταξης καί τό καθέκαστον τοῦ ἀποκλεισμοῦ λείπει τό ἐπί μέρους τοῦ κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ: ὁ λόγος περί ἀποκλεισμοῦ — πού οἱ καταβολές του ἐντοπίζονται καί στήν ἐμπνεόμενη ἀπό τόν Φουκώ ἀριστερή κοινωνική κριτική, δηλαδή στό ἀσφαλῶς γόνιμο ἀνοιγμα τῆς ἀριστερῆς σκέψης πρὸς τό καθαρά κοινωνιολογικό θεωρητικό πεδίο χάρις στήν ἔννοια τῆς «κυριαρχίας» — παρακάμπτει τήν ταξικότητα. Παύει νά ἀντιλαμβάνεται τήν ἴδια τήν ἐκμετάλλευση ὡς κυριαρχία, παύει ἔτσι νά ἀσκεῖ κριτική στήν ἴδια τήν ἔννοια «ἐνσωμάτωση». Ἐχουμε μιᾶ ἀναγωγή τῆς πολιτικῆς στήν κοινωνιολογία καί συγχρόνως μιᾶ κοινωνιολογία πού παύει νά εἶναι κριτική.

Γ. Φ

Ο ἀποκλεισμός, ἰδοῦ τό νέο κοινωνικό ζήτημα: τό ζήτημα πού ἀφορᾶ τό κοινωνικό πεδίο στό σύνολό του, πού θέτει τό πρόβλημα τῆς συνοχῆς του, ὄχι πλέον μέ ὄρους σφαιρικῆς ὀλοκλήρωσης καί ἐνσωμάτωσης, ἀλλά ἀτομικῆς ἐνταξης, ἐνταξης τῶν ἀποκλεισμένων — δηλαδή ἐξάλειψης τῶν διαδικασιῶν ἀποεξκοινωνισμοῦ πού ὀδηγοῦν ὀρισμένες μορφές ἐξατομίκευσης τῶν κοινωνιῶν μας σ' ἓνα ἐπίπεδο πού ὀρίζεται ὡς κοινωνικά παθολογικό.

Ἔτσι, ὁ «ἀποκλεισμός» πλημμυρίζει τόν λεκτικό χῶρο ὡς κοινωνιολογική ἔννοια. Ἀκριδέστερα, ἡ λειτουργία του ὡς κυρίαρχου σημαίνοντος μαρτυρεῖ τό κανονιστικό κύρος μέ τό ὅποιο εἶναι σήμερα ἐπενδεδυμένος ὁ κοινωνιολογικός λόγος. Ἀρρητη παραδοχή τοῦ λόγου περί οἰκονομικοῦ ἢ πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ — «ἀνεργία ἀποκλεισμένων», «ἀποκλεισμένοι πολίτες» — εἶναι ὅτι τό κοινωνικό πεδίο ἀποτελεῖ τό ἐπίπεδο καθορισμοῦ φαινομένων, τά ὅποια διαπιστώνονται στό πολιτικό ἢ τό οἰκονομικό ἐπίπεδο. Τοῦτο ὑποβάλλει τήν εὐλογη ὑπό-

νοια ὅτι τό λεξιλόγιο τοῦ «ἀποκλεισμοῦ», ἐφόσον καθιλώνει τήν ἀνάλυση, λειτουργεῖ, ἴσως πάντα, ἤδη ὡς μιᾶ συγκάλυψη ἄλλων, πραγματικότερων διαδικασιῶν ἐκμετάλλευσης καί κυριαρχίας. Βαθύτερα ἀνακύπτει μιᾶ ριζικότερη ἀντίρρηση, ἡ ὑποψία ὅτι ἡ ὑπερίσχυση τῆς κοινωνικῆς ἐννοιολόγησής δηλώνει ἓναν ὑπόγειο ἐξωραϊσμό, μιᾶ ὑποχώρηση τῆς κοινωνικῆς στράτευσης, κρυμμένη κάτω ἀπό τήν ἐπιφανειακή στράτευση, ὅταν ἡ τελευταία γίνεται φορέας μιᾶς καταγγελίας, τῆς ὁποίας ἡ καθιέρωση ἐπικαλύπτει συνάμα τά αἷτια τῆς καταγγελθείσας πραγματικότητας.

Ἡ ἐξωφρενική διάδοση τοῦ θέματος τοῦ ἀποκλεισμοῦ στό πολιτικό πεδίο τά πολύ τελευταία χρόνια στή Γαλλία θά ἀρκοῦσε ἀπό μόνη της γιά τήν ἐπιβεβαίωση αὐτῆς τῆς κριτικῆς προδιάθεσης. Ὅμως, ἀρκούμενοι σ' αὐτή τήν διαπίστωση, δέν θά μπορούσαμε νά κατανοήσουμε τίς ἀρθρώσεις ἐνός λόγου ὁ ὁποῖος, δυνάμει τῆς διάδοσής του, εἶναι ἀσφαλῶς δηλωτικός περισσότερων καί ἄλλων πραγμάτων ἀπό τήν ἀντικειμε-

νική πραγματικότητα εκείνη που αποδέλεται να κατονομάσει. Τό ζήτημα δέν είναι άλλωστε τόσο νά μάθουμε τί νοείται πραγματικά ή τί θά ήθελε νά νοηθεί κάτω από τήν όνομασία «άποκλεισμός», όσο νά συλλάβουμε τήν εξέλιξη τής ίδιας τής σκέψης πού όδήγησε στή διατύπωση καί τήν έπιβουλή μιās παρόμοιας όρολογίας — μιά εξέλιξη, όφείλουμε νά σημειώσουμε, ή όποια είναι πρωτίστως εκείνη τής άριστερης υπό τήν εύρεία έννοια σκέψης —, τήν καταξίωσή τής ως άκριβές έργαλειό προσέγγισης τής πραγματικότητας, τούς τρόπους μέ τούς όποιους απέκτησε μιá αποκλειστική κανονιστικότητα. Δηλαδή, για νά μή στερηθούμε εκ προοιμίου τή δυνατότητα ν' άποκρυπτογραφήσουμε όσα λέγονται στό λόγο περί άποκλεισμού, πρέπει νά τοποθετηθούμε στό θεμελιωδέστερο επίπεδο τών έπιστημολογικών άρχών πού κατέστησαν δυνατό έναν τέτοιο λόγο. Νά μήν τόν θεωρήσουμε μόνον ως τό έμπόδιο πού δέν επιτρέπει μιá έγκυρότερη έποψη, αλλά ως τό σύμπτωμα πού μαρτυρεί μιá βασική διάθεση τής σύγχρονης προσέγγισης τής κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητάς μας. 'Υπ' αυτές τίς συνθήκες, όταν έρωτούμε τί μάς όδήγησε νά μιλάμε για τά κοινωνικά μέ όρους άποκλεισμού, νά τά σκεπτόμαστε δάσει τού ζεύγους έννοιών άποκλείω/έντάσσω, άπαιτείται ν' ανατρέξουμε στήν ίδια τή δυναμική τών κοινωνιολογικών έννοιών πού συνδιαμόρφωσαν τόν πολιτικό διάλογο.

Λίγες προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τήν προσέγγιση τής έννοιας:

1. 'Ο άποκλεισμός προϋποθέτει έναν τοπολογικό καθορισμό τού κοινωνικού πεδίου, κατά τόν όποιο ή έξωτερικότητα καί ή έσωτερικότητα βρίσκονται μεταξύ τους σε μιá σχέση ένταξης, δημιουργώντας τόν παράδοξο χώρο μιās έσωτερικής έξωτερικότητας — τόν τόπο τών «άποκλεισμένων τού έξωτερικού», κυρίως τών προαστίων. Οί θεωρητικοί τού άποκλεισμού αίτιολογούν έναν τέτοιο καθορισμό άναφερόμενοι στήν ανάπτυξη τού άστικού χώρου καί στίς χωρικές διαζεύξεις πού αυτή έπι κυρώνει. 'Ακριβέστερα, ή άστικοποίηση έπέφερε τή μετάβαση από έναν χώρο όργανωμένο προς όφελος τής διαχείρισης τών παραγωγικών δυνάμεων — έναν οικονομικά νοηματοδοτημένο χώρο — προς έναν χώρο όπου οί τόποι διαβίωσης χωρίζονται κατά κοινωνικές ομάδες καί συνάμα άποκόπτονται από τήν παραγωγή, σχηματίζοντας κατ' ανάγκη νησίδες, οί όποιες έτοιμάζουν τήν εμφάνιση τών διαδικασιών άποκλεισμού.

2. «'Αποκλεισμός» υπάρχει μόνον άτόμων. 'Ο άποκλεισμός θίγει ομάδες μόνον έφόσον, μέσα σ' αυτές, χαρακτηρίζει άτομικές καταστάσεις — διώματα άποκλεισμού, τά όποια παραπέμπουν πρωτογενώς στόν έαυτό τους. 'Από τούτη τήν άποψη, αναλύονται τά φαινόμενα έξατομίκευσης πού καταλήγουν σε άρνηση τού κοινωνικού: άρνητική άτομικότητα, άποσύνδεση, ρήξη μέ τίς συλλογικές δυναμικές πού έξασφάλιζαν μιá κάποια θετική ταύτιση τού άτόμου. Αύτή ή έξατομικευμένη πρόσληψη συμφωνεί μέ τήν τοπολογική άνάγνωση πού τονίζει τή δημιουργία άστικών νησίδων: οί τόποι διασείρονται καί διαγράφουν τόν χώρο όπου μπορούν νά συμβούν άτομικές άποσυνδέσεις.

3. 'Υπάρχει μιá στενή σύνδεση μεταξύ τής πάλης κατά τού άποκλεισμού καί τής «άλληλεγγύης», έννοημένης ως τό σχήμα τής κοινωνικής συνοχής. 'Ο άποκλεισμός καταγγέλλεται καί είναι καταγγέλιμος μόνον υπό τήν προϋπόθεση τής καταξίωσης τού «κοινωνικού» ως αύτου πού καθιστά τά μέλη του άλληλέγγυα καί τά ένσωματώνει σε μιá όργανική όλότητα πού δέν επιδέχεται άλλη έξωτερικότητα από τήν ψιλή μή κοινωνικότητα. Σ' αύτήν τήν έννοιολογική συνάφεια, ό χαρακτηρι-

σμός τών διαδικασιών άποκλεισμού έρμηνεύεται έτσι κατ' ανάγκη ως άπειλή για τήν κοινωνικότητα ή ως άποεκκοινωνισμός — μέ άποτέλεσμα ή παλαιά έννοια τής «άνομίας» να φαίνεται πάλι έπίκαιρη. 'Η άρχή αύτου τού χαρακτηρισμού είναι σαφής: είμαι άποκλεισμένος από κάτι πού λειτουργεί, τούτο ήδη ύπονοεί ότι υπάρχει κάτι πού λειτουργεί καί τού όποιου ή ίδια ή λειτουργία έχει έναν χαρακτήρα κανονιστικό, καταδεικνύοντας ό,τι τού είναι έξωτερικό ως δυσλειτουργία.

4. 'Ο άποκλεισμός είναι μιá δυναμική έννοια. Είναι αύτό πού διαλύει τήν άλληλεγγύη: τούτο έξηγεί τή βούληση πού επιδεικνύουν οί κοινωνιολόγοι νά έρμηνεύσουν τόν άποκλεισμό, όχι ως μιá κατάσταση (ή όποια θά ήταν άδύνατον νά χαρακτηριστεί κατ' έαυτήν), αλλά ως μιá διαδικασία, ⁴ σάν νά μήν είναι δυνατόν νά γίνει λόγος για τόν άποκλεισμό παρά μέ όρους δυναμικής, έφόσον ή διαδικασία του εκφράζει τήν καταστροφή μιās κατάστασης αλλά όχι μιá άλλη. Καταστροφή μιās κατάστασης, διότι ό άποκλεισμός προκύπτει από μιá προγενέστερη ένταξη: προνομιακές μορφές τού άποκλεισμού είναι οί «νέοι φτωχοί», οί «καινούργιοι άνεργοί», όχι αύτοι πού έμειναν εκτός ανάπτυξης αλλά αύτοι πού δημιουργήθηκαν από τήν ανάπτυξη καί, δεδομένης τής μόρφωσης καί τής κοινωνικής θέσης τους, δέν έχουν κανέναν άντικειμενικό λόγο νά θεωρούνται άποκλεισμένοι. 'Ετσι, τό έρώτημα τού άποκλεισμού άφορᾷ τόν άποκλεισμένο έφόσον αύτός διαθέτει ένα άνεκμετάλλετο δυναμικό ένσωμάτωσης.

5. Τέλος, αξίζει νά σημειωθεί ότι ό άποκλεισμός είναι προπάντων μιá τοπική, μιá γαλλική θεματική, μέ μιá τάση νά γίνει εύρωπαϊκή. Πρωτοκατασκευάσθηκε στή Γαλλία σε μιá ειδική πολιτική συγκυρία καί ακολουθώντας μιá έπίσης σαφώς προσδιορισμένη θεωρητική γραμμή. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι ή πραγματικότητα πού προτίθεται νά καταδείξει δέν υπάρχει καί άλλου, ούτε ότι δέν σχετίζεται μέ φαινόμενα πού υπερβαίνουν αύτό τό γεωγραφικό πλαίσιο — κυρίως μέ τήν παγκοσμιοποίηση. 'Απλώς, ό έν λόγω τρόπος σήμανσης αύτου τού φαινομένου είναι πολύ συγκεκριμένα έντοπισμένος.

Μπορούμε, στηριζόμενοι σ' αυτές τίς πρώτες παρατηρήσεις, νά δοκιμάσουμε ν' άνασυνθέσουμε τούς μεγάλους άξονες μιās διαδρομής πού έχει καταλήξει στή διατύπωση τής ιδέας τού «άποκλεισμού» καί στήν άπόδοση ισχύος καί ιδεολογικής άκτινοβολίας σ' αύτήν. Θά δεχθούμε ως άρχική ύπόθεση ότι ό άποκλεισμός δέν ήταν δυνατόν νά νοηθεί παρά μόνον άφ' ής στιγμής, σ' έναν όρισμένο θεωρητικό χώρο, θεωρήθηκε κυρίαρχης σημασίας ή έννοια τής «συνοχής» τού κοινωνικού σώματος — άρα από τή στιγμή πού έγινε άποδεκτή ή έπιστροφή, μέ όρισμένες ανακατατάξεις, σε μιá έννοιολογική άνάλυση τής κοινωνίας ως όργανισμού. 'Όμως, ή κατανόηση τού τρόπου δημιουργίας τών σχετικών ανακατατάξεων άπαιτεί άναμφίβολα τήν αναδρομή σε μιá προωμότερη φάση τής κίνησης καί τήν αναδιατύπωση αύτης τής κίνησης μέ τούς όρους τής κοινωνιολογικής αντίθεσης διά τής όποιας μιá άριστερή σκέψη, μέσα στή «ρεπουμπλικανική» συνάφεια, όριζε τόν έαυτό της. 'Η αντίθεση ήταν άνάμεσα, άφ' ενός, σ' ένα σχήμα πού έντάσσει στό

1. *Le piege de l' exclusion*, περ. *Futur Anterieur*, Παρίσι, τχ. 35-36, 1996/2, σ. 111-124.

2. Βλ. Β. Karsenti, *Marcel Mauss. Le fait social total*, PUF, Παρίσι 1994.

3. J. Donzelot, Εισαγωγή στό *Face l' exclusion*, Seuil/Esprit, Παρίσι 1992.

4. 'Ο R. Castel επιμένει κυρίως σ' αύτό τό σημείο (*Les metamorphoses de la question sociale*, Fayard, Παρίσι 1995).

κοινωνικό πεδίο τόν ούσιαστικό και δομούντα διαφορισμό με-
ταξύ ανταγωνιστικών τάξεων και, άφ' ἑτέρου, σέ μιά άποψη
πού θεωρεῖ τό σχῆμα τῆς άρμονίας, προεξέχον πρότυπο τοῦ
ὁποίου ἦταν ἡ ὀργανικιστική θεώρηση, προϋπόθεση κάθε κα-
τανόησης τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ὁ «ὀργανικισμός», μέ τήν
κατά Σπένσερ ἐξελικτική ἐκδοχή του, ὑπῆρξε ἡ δεδηλωμένη θε-
ωρητική ἀναφορά τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας. Ἀπολύτως
ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά μιά τέτοια ἀναφορά ἦταν, ὅμως,
ἡ ἀκύρωση, στό φιλοσοφικό καί ἐπιστημονικό ἐπίπεδο, τοῦ
συγκρουσιακοῦ στοιχείου που περιέχουν οἱ δαρβινικές θεωρίες
στίς ὁποῖες στηρίζεται ὁ ἐξελικτικός ὀργανικισμός. Ἀντιτιθέ-
μενος στό φιλελευθερισμό, ὁ γαλλικός ρεπουμπλικανικός σο-
σιαλισμός δέν τοῦ ἀντέτασσε τόσο τή σημασία τῶν κοινωνι-
κῶν συγκρούσεων, παρά πρότεινε μιάν ἄλλη εἰκόνα τῆς ἁρμο-
νίας: τήν «ὀργανική ἀλληλεγγύη» ὡς μιά ἔννοια ἀξεδιάλυτα
ἠθική καί κοινωνική, σαφῶς διακριτή ἀπό τήν ἁρμονία τῶν
καλῶς ἔννοούμενων ἀτομικῶν συμφερόντων, καί ὡς τή μόνη
ἱκανή νά φέρει τήν ἐνότητα στίς βιομηχανικές κοινωνίες. Ὁ
μαρξισμός εἰσήχθη στή Γαλλία κάτω ἀπ' αὐτές τίς πολύ ἰδιό-
μορφες συνθήκες: «ἀνέυρετος» στήν ἐπίσημη κοινωνιολογία
τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα, ὅπως ἔχει εὖστοχα παρατηρηθεῖ,⁵ ὁ
μαρξισμός οἰκοδομεῖ τήν ἐγκυρότητά του μέσω σχολιῶν καί
περιπλοκῶν ὁδῶν, μέ τίμημα ὀρισμένες συνθέσεις, ἐνίοτε ἀπρό-
βλεπτες καί συχνά γόνιμες. Ἡ διπλή ἱστορία τοῦ μαρξισμοῦ
καί τῆς ρεπουμπλικανικῆς σκέψης, τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πρώτου
στό ἐγκατεστημένο ἀπό τή δεύτερη πολιτικό πλαίσιο, εἶναι σχε-
δόν ὅλη ἀκόμη ἀγραφή. Ὁμως, μόνον ἐπιδιώκοντας νά ἀπο-
μονάσουμε ὀρισμένες ὑπερσχύουσες κατευθύνσεις μέσα σ' αὐ-
τήν ἐρχόμαστε στή θέση νά ὀρίσουμε τή δομοῦσα λειτουργία
μιάς ἐννοιολογικῆς διάρθρωσης, τῆς ὁποίας τό ἀκρότατο ση-
μεῖο εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Ὅταν ἐξετάζουμε αὐτή τήν κίνηση στό ἐπίπεδο τῆς ἐξέλιξης
τῶν κοινωνιολογικῶν ἐνοιῶν, διαπιστώνουμε ἀναπόφευκτα
ὅτι, στή Γαλλία, τό σχῆμα τῆς «πάλης» ἐντάχθηκε, στήν πραγ-
ματικότητα, στόν ὀλιστικό λόγο περὶ ἐπαναφορᾶς ἢ ἐγκαθί-
δρουσης τῆς ἁρμονίας, ὑπό τήν ἰδιαίτερη μορφή τῆς διάκρισης
καί τοῦ κοινωνικοῦ «συνεχοῦς» πού αὐτή προϋποθέτει. Αὐτή
εἶναι ἡ ὑπόθεση πού θά προσπαθήσω νά ἐλέγξω ἐδῶ: ἡ εἰσα-
γωγή τοῦ «συνεχοῦς» τῆς διάκρισης» εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς ἄξο-
νες πού ἐπέτρεψε τήν ἐπιστροφή στό προγενέστερο, ὀργανικι-
στικό σχῆμα, ὑπό μιά ἀναθεωρημένη μορφή — δυσαρμονική
πιά, ἀλλά πάντοτε ὀργανική —, ἕνα σχῆμα ἀπαραίτητο γιά τή
θέσπιση τοῦ ζεύγους ἐνταξη/ἀποκλεισμός στό θεωρητικό ἐπί-
πεδο. Προσέξτε: τό γεγονός ὅτι προβαίνουμε σ' αὐτή τή δια-
πίστωση δέν σημαίνει πῶς παίρνομε ὡς ἀντικείμενο τό ἔργο
τοῦ Μπουρντιέ, στό ὁποῖο ἡ ἰδέα τῆς διάκρισης κατέλαβε ὡς
γνωστόν μιά κεντρική θέση, οὔτε καν ὅτι θεωροῦμε αὐτό τό ἔργο
καταγωγή ἑνός τρόπου σκέψης πού ἐμελλε νά καταλάβει μιά
σαφῶς ἐξέχουσα θέση. Ἀλλωστε ὁ Μπουρντιέ πόρρω ἀπέχει
τοῦ νά εἶναι ὁ ἰσχυρότερος σύγχρονος ἐκπρόσωπος τῶν θεω-
ριῶν τοῦ ἀποκλεισμοῦ — καί τοῦτο, παρά τίς ἀναλύσεις του
στό *Ἡ ἀθλιότητα τοῦ κόσμου*. Ἐπισημαίνοντας τήν ἐπιστη-
μολογική σημασία τῆς ἔννοιας «διάκριση» σχολιῶν μόνο νά
περιγράψω τήν οἰκονομία ἑνός λόγου ὁ ὁποῖος, ὡς πρὸς τή
γενικότητά του, δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἀποδόσιμος σέ κανένα
καί σέ κανένα ἔργο, ἀλλά παίζει ὑπογεῖως ἕναν καθοριστικό
ρόλο στά ἐνεργεῖα κοινωνιολογικά προϊόντα — μολονότι τά
τελευταία κατανέμονται σέ σαφῶς ἀντιθετικούς πόλους.
Ὁμως, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, εἶναι βέβαιο πῶς ἡ «διάκριση»
εἶναι ἕνας ὅρος ὁ ὁποῖος, θεωρημένος αὐτός καθ' ἑαυτόν, εἶ-
ναι ἰδιαίτερα κατάλληλος γιά τήν προσέγγιση τῆς νέας λογι-
κῆς πού διαμορφώνεται με τίς προαναφερθεῖσες συνθήκες.

Ἡ διάκριση δικαιολογεῖ μιά θεώρηση τῆς κοινωνικῆς σχέ-
σης ὡς τεταμένης καί ἀγανιστικῆς καί τήν ταυτόχρονη διατή-
ρηση τῆς ἐνότητας τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Σ' αὐτό τό ἐπι-
στημολογικό πλαίσιο, ἡ πάλη τῶν τάξεων παραμερίζεται πρὸς
ὄφελος τοῦ ἀγῶνα γιά τήν κατάταξη,⁶ ἑνός «ταξινομικοῦ»
ἀγῶνα, τοῦ ὁποῖου τό θεμελιώδες ἐπαθλο ὀρίζεται ὡς ἡ ἐντα-
ξη σ' ἕνα συνεχές πλέγμα, τό ὁποῖο διατρέχουν ἐντάσεις, χω-
ρίς αὐτές νά ὀρίζουν ἀντινομικές συλλογικές θέσεις, ἀλλά ἀτο-
μικές θέσεις, οἱ ὁποῖες καθίστανται ἀλληλέγγυες ἀπό τή διά-
κρισή τους. Ἡ διάκριση, ἡ ὁποία εἶναι μιά νέα ἔννοια
κοινωνικῆς σύγκρουσης ἐφόσον δέν σημαδεύει ἀντιθέσεις δί-
χως νά θέτει μιάν ὀλοκλήρωση καί ἐνσωμάτωση τῶν ἰδίων, εἶ-
ναι ἕνας κοινωνικός δεσμός μέ τήν πλήρη σημασία τῆς λέξης:
δέν τήν διέπει μιά δυαδική ἀντίθεση, ἀλλά μιά διαδικασία ἀλ-
ληλοαξιολόγησης κατά τήν ὁποία ταξινομοῦνται οἱ ἴδιες ἐν σχέ-
σει ἢ μιά πρὸς τήν ἄλλη, δηλαδή ἐντάσσονται σέ μιά γενικευ-
μένη διαβάθμιση, ἡ ὁποία κατανέμει τίς ἀντιθέσεις — ἄρα τίς
ἐξουδετερώνει ἐνῶ ἀκριβῶς τίς θεσπίζει. Διακρίνομαι σημαί-
νει ἐνσωματώνομαι στήν ἐνταση, σημαίνει θέτω τήν ἐνταση ὡς
τρόπο ἐνσωμάτωσης. Μποροῦμε τάχα νά μιλάμε γιά ἀποκλει-
σμό σ' αὐτό τό ταξινομικό σχῆμα; Ὁχι ἄμεσα, ἀλλά τοποθε-
τούμαστε στή θέση πού θά τό ἐπιτρέψει. Καί τοῦτο γιά δύο λό-
γους:

— Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι τό κοινωνιολογικό σχῆμα τῆς «διά-
κρισης» ἰσχύει ὡς ἐξατομίκευση τοῦ συγκρουσιακοῦ χαρακτή-
ρα τῆς κοινωνίας. Ἡ διάκριση δηλώνει βέβαια τήν ὑπαγωγή
σέ μιά ὁμάδα, ἀλλά συνεπάγεται καί μιά δυναμική ἀπομόνω-
σης τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία λειτουργεῖ μέσα στήν ὁμάδα. Ὑπάρ-
χουν άτομα πού διακρίνονται, καί αὐτή ἡ ἀτομική διάκριση
λειτουργεῖ ἡ ἴδια ὡς ἐκκοινωνισμός τῶν ἀτόμων.

— Ἐπειτα πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι ἡ σύγκρουση γιά τή διά-
κριση παρουσιάζει ἤδη μιά διαδικασία ἐκκοινωνιομοῦ, ἡ ὁποία
παράγει συνεχῶς ἐξωτερικότητα, μιά παραγωγή πού λειτουρ-
γεῖ σάν ἕνας παράδοξος τρόπος γενικευμένης ἐνσωμάτωσης.
Αὐστηρᾶ μιλώντας, ἡ διάκριση γεννᾶ ἀφ' ἑαυτῆς ἀπόρριψη.
Σ' αὐτόν τό βαθμό, ὅλα δείχνουν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «ἀποκλει-
σμός» θά χαρακτηρίσει ἀκριβῶς μιά ἐκρυθμῆ λειτουργία τῆς
διάκρισης ἀπό τή συγκεκριμένη ἄποψη: τήν ἀδυναμία μου νά
ταξινομηθῶ, νά μπῶ στή διαβάθμιση, νά διακριθῶ, δηλαδή
νά ἐνεργοποιήσω τή λειτουργία ἀξιολόγησης πού κατανέμει
τίς κοινωνικές θέσεις σ' ἕναν χώρο σύγκρουσης καί συνάμα ἐν-
σωμάτωσης.

Τοποθετούμενοι σ' αὐτό τό ἐπίπεδο τοῦ σχηματισμοῦ τῶν
θεωριῶν, ἀντιλαμβανόμεστε σαφῶς ὅτι βρισκόμαστε ἀντιμέ-
τωπιοι μέ τό σύνολο τοῦ ἀριστεροῦ λόγου ἀπό τό '60 καί δῶθε.
Ἡ «ταξινομική» πάλη καί ἡ δυναμική τοῦ ἀποκλεισμοῦ καί
τῆς ἐνταξης πού τή δομεῖ ὑπῆρξαν ἕνας προνομιακός τρόπος
ἐννοιολογικῆς συγκρότησης στίς διάφορες μορφές καταγγε-
λίας τῶν νεότερων σχημάτων τῆς ἀλλοτριώσης. Ἄς ἀναλογι-
σθοῦμε μονάχα τήν ἐπίδραση τῆς τοπολογικῆς προσέγγισης μέ
ὅρους «περιθωρίου». Ἡ περιθωριακότητα τῶν ἀποκλεισμένων
εἶναι τό ἀποκλειόμενο ὄριο τοῦ χώρου τῶν ταξινομήσεων: τα-
ξινομεῖται βάσει τοῦ τελευταίου ὡς «ἀταξινομήτη». Τότε, ὁ
καθ' αὐτό ἀποκλεισμός εἶναι ἡ ταξινομήση τοῦ ἀποκλεισμένου
ὡς ἀποκλεισμένου. Σ' αὐτή τήν κατεύθυνση, ὁ ἀποκλεισμός
θά μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ ὡς ἕνα σύμπτωμα τῆς σφαιρικῆς τα-
ξινομήσης καί ὄχι ὡς μιά μεμονωμένη πραγμάτωσή της — ἄρα
τελικά ὡς αἷτιο μιάς ἀνάλογα ριζοσπαστικότερης κριτικῆς. Αὐ-
τή ἡ βάση ἐπιτρέπει νά συγκροτηθοῦν διάφορων μορφῶν λό-
γοι: οἱ κοινωνιολογίες τῆς «παρέκκλισης», ὅπως ἐκείνοι οἱ λό-
γοι πού εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν Φουκῶ καί εἶναι συχνά
ἡ πηγή τῶν πρώτων. Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες, στοχάζομαι τή

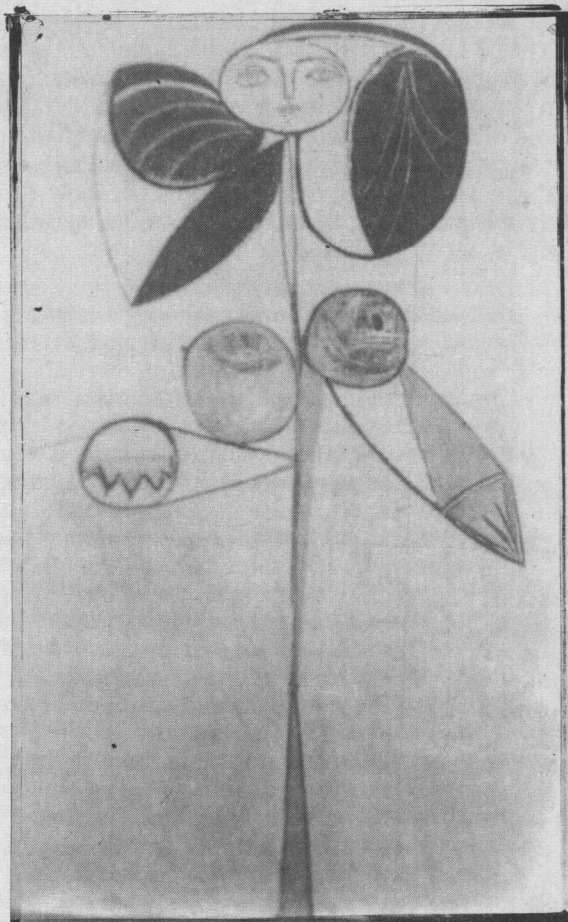
δημιουργία της ήγεμονικής θέσης του ὄρου «ἀποκλεισμός» σημαίνει κυρίως ἀνασκοπῶ ὅ,τι συνιστᾶ τὴν κληροδότηση τῆς ἀριστερῆς σκέψης, τῆς ἴδιας πού τόσοι γύρω μας προτίθενται νὰ ἐπαναθεμελιώσουν. Κάτι πού ἀπαιτεῖ πρωτίτως, στό πλαίσιο πού θέσαμε ἐδῶ, νὰ κατανοήσουμε τούς ὄρους ὑπό τούς ὁποίους παρασκευάζεται τό κοινωνιολογικό σχῆμα τῆς «διάκρισης».

Ὁ ἕνας ὄρος — πιθανότατα ὁ κύριος, ὅταν τοποθετούμαστε ἀκριβῶς στό ἐπίπεδο τῶν κοινωνιολογικῶν θεματοποιήσεων — ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀρχετᾶ: πρόκειται γιά τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἐγκυρότητας τῆς ἔννοιας «ἐκμετάλλευση», πού κυρίως πάνω σ' αὐτὴν ἀρθρώνονταν ἡ δυαδική ἀντίθεση τοῦ κοινωνικοῦ καί πού τό νόημά της συγκροτοῦνταν σέ ἀναφορά πρὸς τό πρωταρχικό οικονομικό γεγονός τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι δέν ὑπάρχουν καί δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀποκλεισμένοι σέ μιά προβληματική πού διέπεται ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ἐκμετάλλευσης.

Ἀκριβῶς, μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐργασίας, τοῦ γεγονότος πού δομεῖ τὴν κοινωνία, καί στήν ἐκμετάλλευση, τὴν ὁποία ἐντυπώνει στήν ἐργασία ὁ καθορισμός της ἀπὸ τό κεφάλαιο, δέν λογίζονται κάποιοι ὡς ἀποκλεισμένοι. Τό κεφάλαιο εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ τὸ μὴ ἐπιδεχόμενο ἕνα «ἔξω», μιά ἐξωτερικότητα, ἐφόσον τό ὁρίζει μιά ἀκατάπαυστα ἀνακυκλούμενη δυναμική ἐνσωμάτωσης σέ μιά ἀντιφατική δομή, ἡ ὁποία καθορίζει ἐντός της τό φαινόμενο τῆς ἐκμετάλλευσης.⁷ Οἱ ἀποκλεισμένοι εἶναι ὅσοι θρῖσκονται ἐκτός κεφαλαίου, καθότι χωρὶς δουλειά — οἱ ἀνέστιοι, οἱ «ἄχρηστοι». Ὅμως, ἐπανατοποθετημένοι στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἐγγράφονται σέ μιά διαδικασία προλεταριοποίησης, ἡ ὁποία τούς ἐντάσσει, ἢ πάντως θέτει μᾶλλον τό πρόβλημα τῆς ἐντάξεώς τους ὡς πρόβλημα ἐκμετάλλευσης παρὰ ἐκεῖνο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τους.

Ἡ πρόσληψή μας τῆς κοινωνίας ὑπέστη μιά σημαντική μεταβολή ἀπαξ καί τό κέντρο βάρους τῆς ἐρμηνείας μας γιά τὴν ἀλλοτρίωση μετατοπίσθηκε ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση πρὸς τὴν κυριαρχία. Ἐναντι τῆς ἐκμετάλλευσης, μιάς κατηγορίας ἡ ὁποία δηλώνει ὅτι τό κοινωνικό ριζώνει στό οικονομικό πεδίο μέσῳ τῆς προϋπόθεσης μιάς ἐιδικῆ προορισμένης θέσης στόν τρόπο παραγωγῆς, ἐπιδήληθη στή θεωρία καί στήν κριτική ἡ κυριαρχία, μιά κατηγορία κοινωνικοπολιτικοῦ τύπου ἡ ὁποία συνδέει μιά ὀρισμένη κοινωνική θέση μέ τὴν ἐγγραφή της σέ μιά μορφή ἐξουσίας. Ὅταν θεωρῶ ὅτι τό κεφάλαιο εἶναι κεφάλαιο μόνον ἐφόσον εἶναι ἕνας μηχανισμός ἐξουσίας, θεωρῶ ὅτι οἱ τρόποι κυριαρχίας ἐμπεριέχουν τό πρωταρχικό νόημα τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἡ μεταβολή εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας καθὼς ἀνακατανέμει τίς ἀρχές⁸ ἐν σχέσει πρὸς τίς ὁποῖες ὀφείλουν στή συνέχεια νὰ τοποθετηθοῦν οἱ προοπτικές: διότι ἐδῶ, ἡ σημαντικὴ κίνηση δέν εἶναι τόσο ἡ μετατόπιση ἀπὸ τό οικονομικό στό πολιτικό πεδίο, ὅσο ἡ ἀνάδυση τοῦ κοινωνικοῦ ὡς προνομιακοῦ πεδίου ἐκδήλωσης καί πραγμάτωσης τῆς ἀλλοτρίωσης. Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια, τό πολιτικό πεδίο νοημαδοτεῖται ὡς πολιτικό μόνον ἐφόσον διατίθεται γιά μιά κοινωνιολογική ἀνάγνωση, ἡ ὁποία ἀποκρυπτογραφεῖ τίς συγκεκριμένες διαδικασίες τῆς κυριαρχίας στό ἐπίπεδο τῶν ἀτομικῶν σχέσεων, διαδικασίες τῶν ὁποίων τὴν τυπολογία προσέφερε ὁ Βέμπερ πολύ περισσότερο ἀπὸ τὸν Μαρξ. Ἡ, γιά νὰ τό ποῦμε διαφορετικά, ἡ καταγγελία τῆς ἐξουσίας ἔχει τὴ θέση της σέ μιά ἀνάγνωση τοῦ κοινωνικοῦ μᾶλλον παρὰ τοῦ κράτους, ἢ πάλι τοῦ κράτους ὡς ἐμπλεκόμενου στό κοινωνικό ὡς τό προνομιακό ἐπίπεδο ἐνεργοποίησης τῆς κυριαρχίας.

Ἄν κοιτάξουμε νὰ περιγράψουμε αὐτὴ τὴν κοινωνιολογική

πώληση τοῦ λόγου, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι στήν πραγματικότητα διέπεται ἀπὸ τρεῖς ἀρχές:

— Κατ' ἀρχάς, ὅτι τό κράτος λαμβάνεται ὑπόψη ὡς κοινωνικό κράτος, κράτος-πρόνοια, οὐσιαστικὴ διάσταση τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ κοινωνικὲς λειτουργίες, ἐνῶ θρῖσκει στό κοινωνικό τό νόημα τοῦ πολιτικοῦ ὄντος του.

— Ὑστερα, ἡ κατάσταση ἀμβλυμένης ἐκμετάλλευσης, πού ἐρμηνεύεται ὡς τό ἀναμφισβήτητο κεκτημένο τῆς ἀνάπτυξης: στό πλαίσιο τῆς κοινωνίας τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ὑπάρχει ὄχι πλέον μιά δυαδικὴ οικονομικὴ ἀντίθεση προλεταριάτου καί κεφαλαίου, ἀλλὰ ἡ μισθωτὴ ἐργασία πού ἐκδιπλώνει τίς διαβαθμίσεις της ὅταν, μέσα στό ὀλιστικό πλαίσιο της, ἐγκαθιδρύει μικροκυριαρχίες — ἡ πολυπλοκότητα τῶν ὁποίων αὐξάνεται κατ' ἀναλογίαν τοῦ γεγονότος ὅτι διαφοροποιοῦνται στήν κάθε ἀρχή τους. Τό πλῆγμα τῆς «διάκρισης» ἐκδιπλώνεται στή βάση αὐτῆς τῆς λελειασμένης καί συνεχῶς συγκρουσιακότητας.

— Τέλος, ὅτι λαμβάνονται ὑπόψη τὰ κοινωνικά φαινόμενα ἐξατομίκευσης αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ μιάς κοινωνίας μισθωτῶν καί ἐνός κράτους-πρόνοια: τό ἄτομο ἀναδιπλώνεται ἐπὶ

5. Βλ. D. Lindenbergh, *Le marxisme introuvable*, PUF, Παρίσι 1978.

6. [classement]. Βλ. R. Castel, ὁ.π., κεφ. ζ'.

7. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα E. Balibar, "Inégalités, fractionnement social, exclusion", στό: J. Affichard κ. J.-B. de Foucault (ἐπιμ.), *Justice sociale et inégalités*, Seuil/Esprit, Παρίσι 1992.

8. Instances.

των δικαιωμάτων του και προσηλώνεται στη μοναδική θέση του, που τη χαρακτηρίζει ιδιαίτερα ή διαβάθμιση των μισθών. Έν όλίγοις, τό νέο πολιτικό ύποκείμενο ύποτίθεται πώς είναι τό άτομο ως κοινωνικό ύποκείμενο. Κάτι που δέν σημαίνει βέβαια ότι αυτή ή έστίαση του κοινωνιολογικού βλέμματος είναι καθ' έαυτήν άτομικιστική — μπορεί βέβαια νά καταλήξει άτομικιστική, πλην τό σημαντικό δέν είναι αυτό —, αλλά μόνον ότι ύποθέτει πώς ή κοινωνική σύγκρουση πρέπει νά έξετασθεί σ' ένα άτομικό επίπεδο.

Είπαμε ότι ό λόγος μετατοπίστηκε προς τήν κοινωνιολογία, θά έπρεπε μάλλον νά πούμε ότι πρωτοεμφανίστηκε έτσι ή δυνατότητα ενός άριστερου, άς πούμε ενός μαρξιστικής έμπνεύσεως, κοινωνιολογικού λόγου, έφόσον ή κοινωνιολογία ήταν δυνατή μόνον ύπό τόν όρο νά πάψει ή οικονομιστική θεματοποίηση νά είναι ή μόνη και νά άψουμε ν' άπορρίπτουμε καθ' άρχήν κάθε λόγο περι τό κοινωνικού ως καθαρά ιδεολογικό, ως συσκότιση των πραγματικών συνθηκών. Ός προς τότο, είναι βέβαιο ότι ή, θεμεριανής προελεύσεως, έννοια της κυριαρχίας άνοιξε τή δυνατότητα μιάς μαρξιστικής κοινωνιολογίας μή συγκροτήσιμης βάσει του ίδιου του Μάρξ, και που πάντως δέν μäs επέτρεπε νά τή σκεφθούμε σέ συνδυασμό μέ τόν Ντυρκέμ, δηλαδή ακριβώς μέ μιά κοινωνιολογική σκέψη παράλληλη της ρεπουμπλικανικής ιδεολογίας, μιά σκέψη που είχε τήν άξίωση ν' άποκαλύψει τήν «όργανική άλληλεγγύη» ως τό άληθινό θεμέλιο του κοινωνικού στοιχείου στις νεότερες κοινωνίες. Τότε έμελλε νά συμβεί μιά διασταύρωση των παραδόσεων: ή καταγγελία του διαφορισμού, που έλκει τό γένος από τόν Μάρξ, έπρεπε άναγκαστικά νά έλθει σέ συμβίδιασμό μέ τόν οργανικισμό του Ντυρκέμ, δηλαδή ν' άναγνωρίσει στο κοινωνικό πεδίο μιά αυτοσυστασία και μιά σχετικά ένοποιημένη σύνθεση, και συγχρόνως νά συλλάβει τή διάπλαση αυτής της ένότητας ως μιά «τριχοειδή» ενεργοποίηση της πάλης. Η θεμεριανή έννοια της κυριαρχίας είναι εκείνο που ύποδειγματικά επέτρεψε μιά τέτοια άνάλυση, όχι πώς αυτή επέδρασε άμεσα και άποκλειστικά, αλλά μόνον έφόσον επέτρεψε να περιχαραχθεί ένας χώρος διαλόγου και άντιπαράθεσης. Σ' αυτή τή άντιπαράθεση άνήκουν όσες προβληματικές συνδέονται μέ τήν άλληλόδραση, οι θεματοποιήσεις του Φουκώ για τήν πειθαρχία και τόν έλεγχο, οι κοινωνιολογικές μελέτες που άκολούθησαν — ό Καστέλ για τήν ψυχιατρική έξουσία, ό Ντονζελό για τήν οικόγενεια — και τέλος, σάν μιά άρκετά ολοκληρωμένη ένσάρκωση αυτής της ιδιόμορφης σύνθεσης, τά έργα του Μπουρντιέ, ένα κύριο γνώρισμα των όποιων είναι ή θέση του συνεχούς της «διάκρισης» ως μορφής έκκοινωνισμού.

Πώς περάσαμε από εκεί στον «άποκλεισμό» και ποιά ή άναγκαιότητα της μετάβασης; Σχεδόν όλες οι πρόσφατες μελέτες για τό θέμα άπομονώνουν ένα συγκεκριμένο αίτιο: τήν κρίση της κοινωνίας της μισθωτής εργασίας, δηλαδή τήν κρίση της μισθωτής εργασίας ως κυρίαρχου κοινωνικού παράγοντα ένσωμάτωσης. Γιατί ειδικά της μισθωτής εργασίας; Διότι αυτή, μέ τό συνεχές φάσμα των διαβαθμίσεών της, τό όποιο άκολουθούσε τό σύνολο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ήταν ακριβώς αυτός ό παράγοντας που, τόν καιρό της άνάπτυξης, έφθασε νά όρίζει τήν κύρια κοινωνική ιδιότητα των ατόμων. Από τό κεφάλαιο μέχρι τούς προλετάριους, ή μισθωτή εργασία έκτεινόταν δίχως έλματα — μέ κύρια ζώνη συγκόλλησης τά στελέχη, τόν «κεντρικό άστερισμό» του Μεντράς. Άπαξ και θίγεται ή μισθωτή εργασία, θίγονται λοιπόν δύο επίπεδα πραγματικότητας, τά όποια όδηγούν στον «άποκλεισμό»:

— άφ' ενός θίγεται ό γενικός κοινωνικός τελεστής ένσωμάτωσης που προωθεί τό κράτος-πρόνοια, του όποιου τό μεγά-

λο έπίτευγμα είχε ύπάρξει τό σύστημα της μισθωτής εργασίας και τό όποιο φανερώνει λοιπόν πιά τά δικά του έλαττώματα.

— άφ' έτέρου θίγεται ή μορφή έκκοινωνισμού του ατόμου που είχε συγκροτήσει ή μισθωτή εργασία έφόσον ύφάνει μιά έραρχία συνεχή, όπου κάθε χώρος νοσηματοδοτείτο μέ βάση τό όλον, σύμφωνα μέ τήν ειδική δυναμική του συνεχούς της «διάκρισης».

Άπό τήν άποψη των κοινωνιολογικών έννοιών και του προσανατολισμού που τίς διέπει, άποδίδεται, όπως βλέπουμε, μιά ειδική σημασία στον χαρακτηρισμό της κρίσης της μισθωτής εργασίας. Δηλώνει τήν κρίση του κοινωνικού συνεχούς, μιάς έννοιας που επανανομομοποιήθηκε για μιά άριστερή σκέψη από τήν πρωτοκαθεδρία της έννοιας της κυριαρχίας έναντι της έννοιας της εκμετάλλευσης. Όμως, μόνον ύπό μιά τέτοια προοπτική γίνεται κατανοητή ή άναγκαιότητα ενός όρου όπως «άποκλεισμός», ή άναγκαιότητα του σημαίνοντος «άποκλεισμός», άν θέλετε. Μέ τόν όρο τούτο καλούμαστε νά νοήσουμε μιά άντιμετάθεση της κοινωνικής ύπαρξης μέσα σέ μιά καθαρή έξωτερικότητα, στην όποια δέν άναπτύσσονται παρά άποκοινωνικοποιημένες άτομικότητες. Όμως, τί είναι οι άποκοινωνικοποιημένες άτομικότητες στο σχήμα που έχουμε κατασκευάσει;

Είναι ακριβώς όσες χαρακτηρίζει ή άδυναμία τους νά έξατομικευθουν έντός του συνεχούς της διάκρισης — άτομικότητες καθ' έαυτές δηλωτικές μιάς ασυνέχειας του κοινωνικού, μή υπαγόμενες στον τρόπο έξατομίκευσης που τό κοινωνικό συνεχές είχε καταλήξει νά θεσπίσει στη βάση της μισθωτής εργασίας. Έτσι, τό κοινωνικό εμφανίζεται ξανά ως διασπασμένο, αλλά συτόλως μέ τόν τρόπο του παρελθόντος: δέν είναι φορέας ενός διαφορισμού τάξεων, αλλά ενός έξοδελισμού από τήν ταξινόμηση. Δέν είναι κομμένο στά δύο, αλλά διάτρητο σέ μιά πολλαπλότητα σημείων του συνεχούς ίστού που είχε κατορθώσει νά εγκαθιδρύσει ό συγκρουσιακός χαρακτήρας της διάκρισης ως σύμφωνο σχήμα μέ τήν κοινωνία της μισθωτής εργασίας. Σ' αυτό όφείλεται ή όμολογημένη δυσκολία νά ταξινομηθουν οι άποκλεισμένοι και νά μήν ταξινομηθουν μόνον ως «άποκλεισμένοι»: στο γεγονός ότι έμφαινονται ως μιά ποικιλόμορφη τρωτή ύπόσταση μέ φόντο μιά ένιαία κοινωνικότητα. «Τί κοινό έχουν», ρωτά ό Καστέλ, «ό χρόνια άνεργος, ό νέος που ζητά εργασία και καταναλώνει συμβάσεις επαγγελματικής κατάρτισης, ό μεμονωμένος ένήλικας που παίρνει τήν κατώτατη κρατική βοήθεια, ή μητέρα χωρίς σύντροφο, τό νεαρό ζευγάρι που καταλήγει νά μήν πληρώνει τά γραμμάτια και τό ένοίκιο;» Άπάντηση: ένα ιδιαίτερο είδος άποσύνθεσης του κοινωνικού δεσμού, όνομαζόμενο «desaffiliation», άποσύνθεση, άπεγγραφή. Σ' αυτό τό επίπεδο, ή οικονομική άδυναμία είναι άδιαχώριστη από μιά άποκοινωνικοποίηση, και ή τελευταία όρίζει τό μείζον πρόβλημα στο όποιο θά κληθουν ν' άντιδράσουν ή ένταξη και ή ένσωμάτωση. Οι συλλογικές πολώσεις, που ή εκμετάλλευση θεωρείτο άκόμη ίκανή νά γεννήσει, παύουν έντελώς νά λειτουργούν: ό «πολιτισμός του φτωχού», για νά χρησιμοποιήσω τόν τίτλο του πρωτοποριακού έργου του Ρίτσαρντ Χόγκαρτ |Richard Hoggart|, παύει νά νοσηματοδοτείται ως μιά άντίθεση ενός «έμεις» και ενός «εκείνοι» συγκροτητική του έκκοινωνισμού του «έμεις», παρά είναι ή άναφορά της άτομικότητας στον έαντό της ως άποκλεισμένης από μιά μονοσημαντή κοινωνικότητα. Μέ μιά άλλη διατύπωση, αλλά πάντα στο επίπεδο του κοινωνιολογικού λόγου: ό άποκλεισμός νοσηματοδοτεί τή φτώχεια, όχι ή φτώχεια τόν άποκλεισμό.

» **Α**ς ακολουθήσουμε τό έπιχείρημα ως τίς έσχατες έπιπτώσεις του. Ποιά κοινωνική λύση συνεπάγεται ή χρήση του όρου

«ἀποκλεισμός»; Εκείνη πού συνίσταται στην άνευρεση νέων τρόπων ένσωμάτωσης τών αποκλεισμένων. Άκριδέστερα, τό αίτούμενο είναι ή άναγνώριση ότι αυτή ή ένσωμάτωση οφείλει νά προετοιμασθεί μέ ένεργειες άτομικής ένταξης, δηλαδή άνανέωσης του έκκοινωνισμού τών ίδιων τών ατόμων, στή δημιουργία τών όποιων συνέβαλε ή γενικευμένη μισθωτή εργασία, και τά όποια ή ίδια άδυνατεί πλέον νά στηρίξει. Μέσα σ' αυτό τόν τύπο προβληματικής διακρίνεται ένα φάσμα τοποθετήσεων άπέναντι στον παλιό παράγοντα εργασιακής ένσωμάτωσης πού είχε εγκαθιδρύσει ή κοινωνία τής μισθωτής εργασίας:

— είτε ή κρίση τής μισθωτοεργασιακής μορφής του θεωρείται άναστρέψιμη' όποτε στοχάζεται κανείς ποικιλοτρόπως τήν επαναφορά του συστήματος τής μισθωτής εργασίας'

— είτε ή κρίση θεωρείται μή άναστρέψιμη, και ή ίκανή νά ένσωματώσει τά άτομα εργασία έντοπίζεται εκτός τής μισθωτής εργασίας, σέ μορφές τής μή μισθωτής εργασίας — έδώ άνήκουν οί σύγχρονοι στοχασμοί περί «ελαστικότητας»

— είτε πάλι ή κρίση θεωρείται άναστρέψιμη και ταυτόχρονα γίνεται άντιληπτή ως άρνηση τής ίδιας τής εργασίας — ή ένσωμάτωση επιτυγχάνεται στή μή εργασία, στο όριο έξαφάνισης τής εργασίας ως άξιας.

Αυτές οί έπιλογές, όσο διαφορετικές κι άν είναι, έγγράφονται σ' έναν όμοιο χώρο έρωτημάτων, χαρακτηρίσμο δάσει τής προαναφερθείσας νοητικής διαδρομής, έναν χώρο όπου ό άξονας «εργασία» εκλαμβάνεται ως μία κοινωνιολογική κατηγορία, και όχι τόσο ως μία κατηγορία οικονομική ή πολιτική: μέσα του παίζεται ή σύσταση τών ταυτοτήτων, ως μία τοποθέτηση σ' έναν κοινωνικό ιστό όπου τά άτομα έντάσσονται και άλληλοαναγνωρίζονται — όπου τά άτομα διακρίνονται, δηλαδή ύπάρχουν κοινωνικά ως άτομα. Σ' ό,τι άφορά τό ζήτημα του «ἀποκλεισμού», δηλώνει άξιωματικά ένα κοινωνιολογικό πρόβλημα μέ τήν έννοια τής ένσωμάτωσης σέ μία κοινωνική μορφολογία θεωρούμενη κατ' άρχήν ενιαία.

Έτσι δέν συμφωνώ διόλου μέ τήν άποψη του Ντονζελό⁹ ότι ή «φιλοσοφική κρίση τής έννοιας τής άλληλεγγύης» ευθύνηται για τήν άνοδο τής θεματικής του αποκλεισμού. Τό αντίθετο ισχύει: μέσα στην έννοια «ἀποκλεισμός» ενεργεί μία όρισμένη σύλληψη και κατάφαση τής έννοιας τής άλληλεγγύης¹⁰ μέ τήν όποια προσοδίδεται στο ύποκείμενο ένα αποκλειστικά κοινωνικό νόημα. Άς θυμηθούμε ότι ή θεωρία τής άλληλεγγύης ήταν, για τούς Γάλλους ριζοσπαστικούς στις άρχές του αιώνα, ένας τρόπος άνάδειξης τής θέσης τους, μέ κύρια λειτουργία τήν εισαγωγή στο «ρεπουμπλικανικό πνεύμα» μιās εικόνας τής κοινωνίας σύμφωνης προς αυτό: τήν εικόνα μιās ειρηνευμένης συλλογικής ύπαρξης. Είδαμε πώς ό κοινωνιολογικός λόγος χάραξε τό δρόμο του μέσα σ' αυτήν τή συνάφεια: συγκροτώντας ένα σχήμα σκέψης κατά τό όποιο ή πάλη θεωρείται παράγοντας έκκοινωνισμού και ένοποίησης του κοινωνικού σώματος στο επίπεδο τών διυποκειμενικών έντάσεών του. Δηλαδή εγκατέστησε μία θεωρητική δομή σύμφωνα μέ τήν όποια ή πάλη και ή άρμονία ύπάγονται στο σχήμα τής «τριχοειδούς» μικροκυριαρχίας, ή όποια είναι ή λειτουργία ένσωμάτωσης τής ίδιας τής δυσαρμονίας. Άκόμη και τοποθετούμενος έτσι ώστε νά καταγγείλει αυτή τή δυσαρμονική ένσωμάτωση τών ατόμων, άναγνώριζε κανείς τή βαρύτητα τής ίδιας τής ένσωμάτωσης και, ως εκ τούτου, κατέληγε σ' ένα άκόμη σχήμα ένοποίησης του κοινωνικού σώματος. Όμως, ευνοώντας άκριδώς ένα έννοιολογικό σχήμα, του όποιου τό χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ότι αποκλείει εφόσον άκριδώς περιλαμβάνει, άνοιγε κα-

νείς τόν δρόμο σ' έναν χαρακτηρισμό του αποκλεισμού ως έλλείμματος στην ένσωμάτωση, ως κατάλυσης τής άλληλεγγύης.

Έτσι, ό λόγος περί αποκλεισμού φανερώνεται, όπως βλέπουμε, ως μία παγίδα — μία από τίς όρατότερες σήμερα — πού έστρεψε ή άριστερή σκέψη στον έαυτό της κατά τήν ιστορία της τών τελευταίων χρόνων στή Γαλλία. Γιατί ό άπαραίτητος όρος για νά αποκτήσει αυτός ό λόγος έναν χαρακτήρα άναγκαίο και ψυχαναγκαστικό ήταν ή ύποβάθμιση του οικονομικού και του πολιτικού προσδιορισμού του, ουσιαστικά όριζόμενου ως κοινωνικού, ύποκειμένου, ήτοι ενός ύποκειμένου θεμελιωδώς προδιατεθειμένου νά ένσωματωθεί σέ μία κοινωνία σφαιρικά συνεκτικής μορφολογίας. Θεμελιωδέστερα άκόμη, ό λόγος περί αποκλεισμού είναι τό άμεσο έπακόλουθο μιās ύποστασιοποίησης του κοινωνικού ύποκειμένου, ή όποια έγινε δεκτή δίχως νά έξετασθούν και ν' άξιολογηθούν όσο έπρεπε οί συναρτημένες μέ τίς προκειμένες της δυσκολίες. Πραγματικά, αυτή ή ύποστασιοποίηση δικαιολογούσε άνοιχτά τήν κοινωνική άνάπτυξη τών γειτονιών και τήν πολιτική τής πόλης στή Γαλλία: ή τοπική προώθηση τής άναύστασης κοινωνικών ταυτοτήτων μέ τήν άνάπτυξη αυτοδιαχειριζόμενων δραστηριοτήτων, ή εκ νέου προώθηση τών συνεταιριστικών σχημάτων, μαρτυρούσαν μία μετάβαση, ως προς τήν κοινωνική φιλοσοφία, από μία «παθητική έννοια τής ασφάλειας σέ μία ενεργητική δούληση άλληλεγγύης».¹¹ Υποτίθεται ότι μία πολιτική στράτευση θά δημιουργούνταν μ' αυτή τήν άφετηρία, και μόνο μ' αυτήν. Η άποψη ότι ή άναύσταση του κοινωνικού δεσμού — όποιος και άν είναι ό νέος παράγοντας άφομοίωσης — είναι τό κλειδί για τήν άνανέωση τής πολιτικής ευαισθησίας, άν όχι του ίδιου του νοήματος τής πολιτικής, κατέχει θέση άρχής σ' αυτή τήν αντίληψη. Καί ή άνάδειξη του κοινωνικού ύποκειμένου, έννοημένου ως τό ίκανό νά ένσωματωθεί άτομο, όντως ύποκαθιστά τό πολιτικό ύποκείμενο. Άντιστρόφως, εκείνο πού άκυρώνεται πάντα ήδη στον περί αποκλεισμού λόγο είναι μία τοποθέτηση ή όποια διεκδικεί τό αυθυπόστατο του πολιτικού πεδίου: τουτο καταγγέλλεται εκ προοιμίου ως μία άφρημένη θεώρηση ή όποια υπερβαίνει τίς συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις άξιώνοντας ν' άναδράσει σ' αυτές και νά τίς όρίσει. Τό νόμιμο σχετικό έρώτημα είναι ώστόσο μήπως αυτή ή ιδεατότητα τής πολιτικής ύποκειμενικότητας είναι ό ίδιος ό όρος ύπαρξης ενός λόγου ό όποιος θά είναι κριτικός άπέναντι στο ίδιο τό γεγονός τής ένσωμάτωσης, άπέναντι στις άρχές πού τή διέπουν και τήν όργανώνουν σέ μία δεδομένη πολιτική συγκυρία. Ένα έρώτημα πολιτικής φιλοσοφίας, όχι πλέον κοινωνιολογικό — αλλά σ' αυτό τό έρώτημα έναπόκειται πλήρως ή δυνατότητα και τό νόημα μιās κριτικής κοινωνιολογίας.

9. J. Donzelot, "L'avenir du social", περ. *Esprit*, Μάρτιος 1996.

10. Une certaine forme de conception solidariste.

11. Donzelot, *Face à l'exclusion*, ό. π., σ. 29.

μτφ. Γιώργου Φαράκλα

Η ΕΞΟΝΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ίδεολογία, κοινωνικές έντάσεις και συγκυρία

του Γιώργου Μαργαρίτη

α) Τό εξαιρετικό και τό τρέχον

Στίς 24 Ὀκτωβρίου τοῦ 1944, τήν ἐπαύριο τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ὁ ἐκεῖ προεδρεύων Ἐφετῶν, Πέτρος Λαμπρινάκος, ἐπεσήμανε, μέ ἐξαιρετικῶς κατεπίγον μήνυμά του πρὸς ὅσες ἀρχές ἐκτιμοῦσε ὅτι λειτουργοῦσαν ἀκόμα, τόν κίνδυνο ἐμπρησμοῦ καί καταστροφῆς τῶν δικαστηρίων τῆς πόλης. Ἀνάμεσα στίς αἰτίες ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ὁ ἐμπρησμός αὐτός τοῦ φαινόταν ἐπικείμενος, ἡ τύχη τῶν περιουσιῶν τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης κατεῖχε πρωτεύουσα θέση.

«... δέον νά ληφθῆ ὑπ' ὄψιν» — ἔγραφε — «ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐβραϊκὴ περιουσία ἀποτελεῖ μέγιστον πειρασμόν διὰ τὰ ἄνω στοιχεῖα (τά ἔχοντα δοσοληψίας μέ τήν δικαιοσύνην, σ.σ.), τήν περιπλοκὴν δέ τοῦ ζητήματος τῆς ἐβραϊκῆς περιουσίας διὰ τῆς ἀρπαγῆς αὐτῆς ἢ καί τῆς ἀποπείρας ἀρπαγῆς τῆς ὑπὸ τῶν ἄνω στοιχείων καί ἄλλων, πλείστοι ἐπιθυμοῦσι...»¹

Ὁ Π. Λαμπρινάκος ἐπεσήμανε ἀκόμα ὅτι ἡ ἀνάθεση τῆς φύλαξης τοῦ Πρωτοδικείου καί τοῦ Ἐφετείου σέ ἓνα χωροφύλακα ἦτο πλήρως ἀνεπαρκῆς καί τόνιζε ὅτι σέ περίπτωσιν «ἀπευκαίτων» καμιά εὐθύνη δέν θά βάρυνε τόν ἴδιο. Στό ὄλο ἔγγραφο γινόταν προφανές ὅτι ὁ δῦσμοιρος ἐφέτης καθόταν κυριολεκτικὰ πάνω σέ μία πυριτιδαποθήκη, καθὼς πλῆθος συμπολιτῶν του ἐπιθυμοῦσαν καί μεθόδευαν τήν ἀπόκτηση τῶν περιουσιῶν τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης. Ἡ δυσάρεστη αὐτὴ κατάσταση μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνομε τό γενικό κλίμα, τό κοινωνικό περίγραμμα, μέσα στό ὁποῖο ξετυλίγονται τὰ γεγονότα.

Στούς πρώτους μῆνες τοῦ 1944, τό Ὑποκατάστημα Ἰωαννίνων τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας, ὑπεύθυνος γιά τό δίκτυο τῆς Ἡπείρου, εἶχε ὡς βάση τῶν σέ χρῆμα διαθεσίμων του τό ποσό 1.500.000.000 δραχμῶν πού προέκυψε ἀπό τίς καταθέσεις στήν Τράπεζα ἀφ' ἑνὸς τῶν γερμανικῶν Ἀρχῶν Κατοχῆς ὡς ἀντίτιμο τῶν ἀπὸ μέρους τους παραληφθέντων εἰδῶν ἐκ τῆς ἰσραηλιτικῆς περιουσίας καί, ἀφ' ἑτέρου, ἀπὸ τὰ κατατεθέντα ἐκ μέρους τῶν Ἐπιτροπῶν Ἀπογραφῆς τῆς ἰσραηλιτικῆς περιουσίας ποσά. Συγκριτικὰ, οἱ εἰσπράξεις ἀπὸ τήν πώληση τῶν τροφίμων καί εἰδῶν τοῦ Διεθνoῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ ἀπὸ τήν ΑΤΕ Ἡπείρου τό ἴδιο διάστημα (Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1944) ἀνήλθαν σέ 631 μόνο ἑκατομμύρια, ἂν καί ἐπρόκειτο γιά τήν κύρια

Τό παρὸν κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα εἰσήγησης πού ἔγινε ἀπὸ τόν γράφοντα στό Συμπόσιο Ἱστορίας, «Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Ἑλλάδας στήν Κατοχή», πού ὀργανώθηκε ἀπὸ τήν Ἐταιρεία Μελέτης Ἑλληνικοῦ Ἑβραϊσμοῦ, στή Θεσσαλονίκη στίς 8 Νοεμβρίου 1996.

δραστηριότητα τῆς Τράπεζας τήν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ πώληση τοῦ παρακρατήματος εἶχε ἀποφέρει μόνο 53 ἑκατομμύρια.²

Ἀξίζει νά παραμείνομε στίς διαδικασίες ἐξασφάλισης τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποσοῦ μεταφέροντας ἐδῶ αὐτοῦσιο σχετικὸ ὑπόμνημα τοῦ γενικοῦ διοικητῆ Ἡπείρου, Τσιμποῦ:

«Συμφώνως προηγουμένης προφορικῆς συνεννόησεως μεταξύ τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Γερμανικοῦ Μαγαζιοῦ κ. Μπέκερ, ἀνθ/γoῦ τοῦ ΧΧΙΙου ὀρεινοῦ Α.Κ., καί τοῦ κ. Τσιμποῦ, Γενικοῦ Δ/τοῦ Ἡπείρου, ἀποφάσισαν ὅπως ὁ ἀνθ/γoς Μπέκερ παραλάβει τὰ εἰς τόν Γερμανικόν στρατόν ἐλλείποντα εἶδη (οἰκιακά σκεῦη ὡς ἐπιπλα κλπ.). Διεπραγματεύθησαν παρὰ τοῦ ἐν Ἰωαννίνους Γερμανικοῦ Φρουραρχείου.

Γενικὴ εἰσήγησης

Συνῆλθον ὁ κ. Μπέκερ καί ὁ κ. Ἰωάννης Σταύρου ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Γεν. Διοικήσεως Ἡπείρου ὡς καί ἡ Ἑλληνικὴ χωροφυλακὴ καί ἤνοιξαν τὰς κατοικίας καί τὰ καταστήματα τῶν Ἰσραηλιτῶν καί μετὰ, ἀφοῦ ἀσφαλῶς ἐκλείσαν, παρέδωσαν τὰ κλειδιά εἰς τόν ἀντιπρόσωπον τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Ἡπείρου.

Τοιαύτη πράξις ἐγένετο μέ τήν κοινὴν συμφωνία τῶν ἄνω ὡς καί τήν συνεργασία τῆς Γερμανικῆς Στρατιωτικῆς Χωροφυλακῆς.

Ὁ κ. ἀντιπρόσωπος τῆς Γεν. Διοικήσεως Ἡπείρου ἀναγνωρίζει τήν βοήθειαν τῶν Γερμανῶν διὰ τήν ἐξασφάλισιν τῶν χρηματικῶν ποσῶν ἅτινα εὐρέθησαν εἰς τὰ διάφορα καταστήματα καί τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος κατέθεσεν εἰς τήν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος.

Διὰ μίαν γενικὴν ικανοποιητικὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῶν τιμῶν καί τῆς πληρωμῆς, συνῆλθον ἐκ νέου τὴν 5.4.1944 ὁ κ. Γεν. Δ/τῆς κ. Τσιμποῦ καί ὁ κ. Μπέκερ, Γερμανὸς ἀνθ/γoς, οἵτινες ἐπιφυλασσόμενοι ἐνδεχομένης ἄλλης λύσεως μεταξύ τῶν Γερμανικῶν καί Ἑλληνικῶν Ἀρχῶν τούτων τῶν ζητημάτων, ἤλθον οἱ δύο ἄνω ἀναφερόμενοι, εἰς τήν ἐξῆς συνεννόησιν.

Ὅτι τὰ διάφορα εἶδη θά διατιμηθοῦν μέ Γερμανικόν Τιμολόγιον καί εἰς Γερμανικόν χρῆμα θά πραγματοποιηθῶσιν αἱ πληρωμαὶ μέ τήν σημερινὴν ἐπίσημον ἀνταλλαγὴν τοῦ Γερμανικοῦ Μάρκου (ἐν Μάρκον δρχ. 27.000) ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας.

Ἐκ μέρους τοῦ Γερμανικοῦ Μαγαζιοῦ ἐγένετο ἤδη ἡ πρώτη κατάθεσις (προκαταβολή) εἰς τήν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν Ἰωαννίνων τὴν 4.4.1944 ἐξ ἑνὸς, 1.000.000.000 δραχμῶν.

Ὁ κ. Μπέκερ εὐχαριστεῖ θερμῶς τόν κ. Γενικόν Διοικητὴν Ἡπείρου διὰ τό ὥραϊον δῶρον (μίαν Ἑβραϊκὴν Μι-

γλά) προοριζόμενον διά τόν Στρατηγόν του καί τό όποίον θά χρησιμοποιηθῆ ὡς περιεργον ἀντικείμενον εἰς ἐκθέσεις.

(ὑπογραφή-θεώρηση: Μ. Τσιμπρῆς)³

Ἡ ἀκρίβεια μέ τήν ὁποία καταγράφεται ἡ διανεμηθεῖσα ἰσραηλιτική περιουσία φαινομενικά ἐντυπωσιάζει. Γνωρίζουμε λόγου χάρι ὅτι στά συσσίτια τοῦ ΟΔΑΚΠΗ⁴ διετέθησαν ἀπό τήν ἰσραηλιτική περιουσία, ἐνδεικτικά, 82 καί μισή ὀκάδες φασόλια μαῦρα, 22 ὀκάδες καί 350 δράμια ἐλαῖες, 6 ὀκάδες ξύδι, 160 κουτιά σπύρτα ἢ 6 ὀκάδες καί 350 δράμια βούτυρο.⁵ Ἡ προσπάθεια νά καταδειχθῆ ἡ γραφειοκρατικά ἀψογη διαχείριση τῶν ἀποθεμάτων τῶν ἐβραϊκῶν καταστημάτων καί σπιτιῶν ἦταν τουλάχιστον ἔντονη καί πλήθος ἐπιτροπές ἀνέλαβαν τή λεπτομερή καταγραφή καί τόν μέχρι δραμιῶν ἔλεγχό τῆς διάθεσης. Ἡ ὅλη ἐπιχείρηση ἦταν τουλάχιστον παράξενη, στίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στά Γιάννενα τήν ἀνοιξη τοῦ 1944. Γερμανικές ὑπηρεσίες καί ἀξιωματοῦχοι ἔχουν ἀπό καιρό — πρίν ἀκόμη ἀπό τήν ἐκτόπιση τῶν Ἑβραίων — νομιμοποιήσει τήν ἀρπαγή εἰδῶν ἀπό τήν ἐβραϊκή κοινότητα ἐνώ, στίς ἡμέρες πού ἀκολούθησαν τήν ἐκτόπιση τῶν μελῶν τῆς κοινότητας, παράγοντες τῆς γιαννιώτικης κοινωνίας, φίλοι καί γνωστοί τῶν ἀρχῶν, ἀπέκτησαν εἰδικά δικαίωματα ὡς πρός τίς ἐγκαταλειφθεῖσες περιουσίες.⁶

«Παρακληθεῖς ὑφ' Ὑμῶν», ἔγραφε ὁ Γιαννιώτης ἔμπορος Δούμας σέ ὑπόμνημά του πρός τόν γενικό διοικητή Ἡλείου, «ἐδέχθην νά μετάσχω τῆς ἔκτης Ἐπιτροπῆς καταγραφῆς ἐμπορευμάτων. Ὁ Τομεύς μας περιελάμβανε 75 ἐν ὅλω καταστήματα τά πλείστα τῶν ὁποίων εἶχον ἀνοιχθῆ κατά τό παρελθόν ὑπό προηγουμένων Ἐπιτροπῶν, ὡς μᾶς ἐδηλώθη, τινά εὐρέθησαν τελείως κενά, ἀλλά μέ ἐμπόρευμα ἠλαττωμένον καί τέλος ἄλλα εἶχον καταληφθῆ ὑπό νέων ἐπιχειρηματιῶν, μετ' ἔγκρισιν ἢ ἀνεῦ ἐγκρίσεως τῶν ἀρμοδίων, χωρίς νά γίνη διαπίστωσις πρότερον τοῦ περιεχομένου. Σχετικάί λεπτομέρειαι ἀναφέρονται εἰς τά οἰκεία πρωτόκολλα, ἅτινα ὑπεβλήθησαν Ὑμῖν.

Ἐκ τῆς ἀναμίξεώς μου ταύτης, μοναδικῆς ὡς γνωστόν, ἀπεκόμισα τήν ἐντύπωσιν, ὅτι τόσον ἡ περισυλλογή, ὅσον καί ἡ διάθεσις τῶν ἐμπορευμάτων, δέν γίνονται κατά τρόπον κανονικόν καί ὑπεύθυνον, ἀλλά καί, διεσπαρμένα ὡς εἶναι, τά ἐμπορεύματα, εἰς καταστήματα μὴ ἔχοντα οὐδεμίαν πλῆον ἀσφάλειαν, εἶναι ἐκτεθειμένα εἰς πλείστους κινδύνους...»

Ἡ συνύπαρξις βαριῶν ὡς καί ἀσφρυνκτικῶν γραφειοκρατικῶν διαδικασιῶν μέ μία παράλληλη κατάστασις ἀναρχίας, φαίνεται περιέργη ὡς ἀνεξήγητη. Πρακτικά, ἐπιτροπές, καταμετρήσεις, κλειδιά καί σφραγίδες ἐπιζητοῦν, θά ἔλεγε κανεῖς, νά ἐξορκίσουν τό καθ' ἑαυτό γεγονός τοῦ θύλου ξεριζωμοῦ ἑνός σημαντικοῦ τμήματος τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπιδεικτικά προσεκτικὴ γραφειοκρατικὴ λειτουργία ἀποσκοποῦσε στό νά ἀποτελέσει ἰσχυρὸ ἄλλοθι γιὰ τό πλήθος τῶν αὐθαιρεσιῶν καί τῶν παράνομων πράξεων πού συνόδευαν τήν ἐκτόπιση τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας. Ἐνα τελετουργικὸ νομιμοποίησης δηλαδή.

Ἡ παράμετρος αὐτὴ δέν εἶναι δυνατὸ νά ἀγνοηθῆ. Ἀπὸ τήν ἄλλη πλευρὰ, ὅμως, πίσω τῆς, διακρίνεται μία ἄλλη, ἴσως πῶς σημαντικὴ. Πρόκειται γιὰ τήν ἐμφανῆ προσπάθεια νά τηρηθῶν καί νά τονιστοῦν οἱ κανονικότητες μπροστά σέ κάτι τό ἐξαιρετικόν, σ' ἕνα συμβάν πού ἀνατρέπει πλήθος κανόνων, πολιτικῶν, κοινωνικῶν, ἠθικῶν. Αὐτό συμβαίνει στά Γιάννενα, ὅπου δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν ἄλλοθι αἰφνιδισμοῦ ἢ

ἀγνοίας. Ἡ ἐκτόπιση τοῦ ἐβραϊκοῦ πληθυσμοῦ ἐγινε ἐδῶ τόν Μάρτιο τοῦ 1944, ἀφοῦ εἶχαν προηγηθῆ ἀνάλογες κινήσεις σέ ἄλλες περιοχές τῆς χώρας καί ἡ κατάληξις τῶν ἐκτοπισθέντων, ἂν δέν ἦταν γνωστὴ, μποροῦσε τουλάχιστον νά προδιαγραφῆ μέ κάποια ἀκρίβεια. Οἱ Γερμανοὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς πόλης διαβεβαίωσαν, ἀρκετὸ καιρὸ πρίν, Ἑβραίους καί Ἑλληνας παράγοντες ὅτι οἱ ἐλληνόφωνοι Ρωμανιώτες τῶν Ἰωαννίνων δέν θά ὑποστοῦν τήν τύχη τῶν ξενόγλωσσων Θεσσαλονικῶν ὁμοθρήσκων τους.⁸ Ἡ τύχη αὐτὴ ἦταν προσδιορίσιμη χωρὶς νά χρειάζεται ἰδιαίτερη ἐπίδοσις στόν τομέα τῆς φαντασίας.

Ἡ φροντίδα γιὰ τὴ διατήρηση τῶν κανονικότητων ἀλλά καί ὁ τρόπος ἀντίδρασης τῆς ἐλληνικῆς κρατικῆς μηχανῆς στό γεγονός: ἡ ἐπιλογή τῆς σκηνοθετικῆς ἀψογῆς γραφειοκρατικῆς λειτουργίας χωρὶς τήν παραμικρὴ ὑπόψια καί ἐνδοιασμό ὡς πρός τὴ φύση καί τὴν ποιότητα τῶν συμβάντων, δέν εἶναι μοναδικὴ ὑπόθεση, ἀποκλειστικὴ πρακτικὴ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Ἡλείου. Θυμίζει τόν προβληματισμὸ τῶν Γερμανικῶν Σιδηροδρόμων σχετικὰ μέ τό ποιὸς θά χρεώνεται τὰ ναῦλα τῆς μεταφορᾶς τῶν Ἑβραίων στά στρατόπεδα τοῦ θανάτου. Ἐντάσσεται δηλαδή σέ ἕνα γενικότερο κλίμα οὐδετερότητας καί ἀδιαφορίας ὡς πρός τό Ὀλοκαύτωμα. Σέ μία κατάστασις πού διατρέχει τὴν Νέα Εὐρώπη τοῦ Ἀξῶνα καί πού ὑποκρύπτει τὴν οὐσιαστικὴ συνεργασία στά δρώμενα μέ πρόσημα τῆς γραφειοκρατικῆς ἐπάρκεια καί τῆς μηχανιστικῆς λειτουργίας. Στόν τομέα αὐτό, ἡ πρακτικὴ τῆς γερμανικῆς γραφειοκρατικῆς μηχανῆς, πού ἔκανε δυνατὴ τὴν ἐξόντωση ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων μέ διομηχανικὲς διαδικασίες, συναντιέται, ἀναλογικὰ πάντα καί μέ αἴσθησις τῶν διαφορῶν καί τοῦ μέτρου, μέ τὴν πρακτικὴ τῆς γραφειοκρατίας τοῦ ἐλληνικοῦ κατοχικοῦ κράτους.

Νομίζω ὅτι ἐδῶ βρισκόμαστε κοντὰ στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος. Καί καθὼς μᾶλλον δέν πρόκειται γιὰ κάποιο παθολογικὸ ἰό πού ἐπιδημικὰ προσέβαλε τοὺς κρατικούς μηχανισμούς τῆς Εὐρώπης, ἡ ἔρευνα θά εἶχε νά κερδίσει ἐπεκτεινόμενη σέ βαθύτερα πεδία ἀναζήτησης. Στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐντάσεων καί στό ἀντίστοιχό του τῆς ἰδεολογίας. Ἴσως ἐδῶ θά μᾶς βοηθοῦσε μία μεταφορὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅχι τοῦ 1943 ἀλλὰ τοῦ 1931, τότε πού οἱ ρίζες τοῦ κακοῦ βγήκαν στὴν ἐπιφάνεια.

β) Ἑλληνικός ἀντισημιτισμός

Στίς 23 Ἰουνίου 1931, στὴ Θεσσαλονίκη, διαδόθηκαν φήμες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς ἐβραϊκῆς ἀθλητικῆς καί πολιτιστικῆς ὁργανώσεως Μακαμπί, Κοέν, πῆρε μέρος σέ σύσκεψη τοῦ Κομιτάτου στὴ Σόφια ὅπου ἀποφασίστηκε ἡ αὐτονόμησις τῆς Μακεδονίας. Ἀμέσως ἡ Ἑθνικὴ Παμφοιτητικὴ Ἐνωσις κυκλοφόρησε τὴν παρακάτω ἐμπρηστικὴ

προκήρυξη.

«Οι άνθρωποι αυτοί, οι οποίοι προθυμοποιούνται να μετέχουν εις τὰς ἐθνικὰς μας ἐορτὰς δὲν ἀφήνουν καμμίαν εὐκαιρίαν χωρὶς νὰ δυσφημίσουν τὰ ἰδεώδη μας, χωρὶς νὰ προσπαθήσουν νὰ μᾶς ἐξαφανίσουν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς. Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐνήγγαγον τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Αὐτοὶ εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ὡς κομμουνισταὶ συνεργάζονται μετὰ τῶν κομιτατζήδων καὶ σκάνπτουν τὸν τάφον τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐκδίδουν 3 γαλλόφωνες ἐφημερίδες καὶ καμμίαν ἑλληνόφωνον. Εἶναι κατὰ τὰ 3/4 ξένοι ὑπήκοοι, ἐνῶ θησαυρίζουν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Αὐτοὶ προτρέπουν μὲ τὴν ἐφημερίδα “Ἀβάντι” τοὺς Ἕλληνας στρατιώτας νὰ στρέψουν τὰ ὄπλα κατὰ τῶν ἀξιωματικῶν τῶν. Αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι ἐπέταξαν τὸν Σταυρὸν ἀπὸ τοὺς κοντούς τῶν σημαίων τῶν καταστημάτων τῶν. Αὐτοὶ ἤργαθήσαν νὰ γίνῃ ἡ Θεσσαλονίκη ἐλευθέρα πόλις. Αὐτοὶ δυσφημοῦν πᾶν τὸ ἑλληνικὸν καὶ μετέχουν τῶν κομιτατζήδικων συνεδριάσεων, κηρυσσόμενοι ὑπὲρ τῆς αὐτονομίσεως τῆς Μακεδονίας.

Ἑλληνικὲ λαέ!

Ὑψιστὴ ὑποχρέωσίς σου εἶναι νὰ ἀρχίσῃς ἕνα ἄγριον μπουϊκοτάρισμα ἐναντίον τῶν Ἑβραίων. Ἔτσι θὰ δείξῃς ὅτι εἶσαι ἕνας λαὸς πού δὲν θέλεις νὰ ἀποθάνῃς. Ἐμπρός, Ἕλληνες. Ἀρχίσατε μὲ ἐνθουσιασμόν τὸν ἀγῶνα καὶ ἐτοιμασθῆτε διὰ μεγαλυτέρους ἀγῶνας».⁹

Τὰ ἐπεισόδια κλιμακώθηκαν τὶς ἐπόμενες ἡμέρες μὲ ἐμπρησμούς, ξυλοδαμούς, λεηλασίες καὶ συνεχεῖς ἀψιμαχίες. Στὶς 29 Ἰουνίου, ἡ ἀνεξέλεγκτη κατάσταση εἶχε ἐξαπλωθεῖ σὲ ὅλη τὴν πόλιν ἐνῶ ἀνάλογα γεγονότα συνέβαιναν στὴ Δράμα. Στὰ ὁδοφράγματα πού χωρίζαν τοὺς συνοικισμούς, ἰδιαιτέρως ἐκεῖνους ὅπου κατοικοῦσαν πρόσφυγες ἀπὸ τοὺς ἀπέναντι Ἑβραϊκοὺς, ἐγίναν ἀρκετὲς ἐκ τοῦ συστάδην μάχες μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα τὸν ἐμπρησμό τοῦ Ἑβραϊκοῦ συνοικισμοῦ Κάμπελ, τοῦ ὁποῦ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀποτεφρώθηκε ὀλοσχερῶς. Σὲ μερικές περιπτώσεις ἡ ἀγριότητα ξεπέρασε τοὺς μέσους ὅρους ὅπως στὴν περίπτωση τῆς κακοποίησης ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐπιδατῶν τῶν ἀστικῶν τράμ, ἢ στὶς ἀντίστοιχες τοῦ κοψίματος τῶν αὐτιῶν ἐξίσου ἀνύποπτων Ἑβραίων ἐμπόρων. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ γεγονότα πῆραν μεγάλες διαστάσεις μετὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση στὴ Βουλὴ — στίς 25 Ἰουνίου — ὅπου, μὲ τὶς παρεμβάσεις τοῦ βουλευτῆ Μ. Μπεσαντζὴ ἀλλὰ καὶ τοῦ Π. Τσαλδάρη, ἐγίνε πλήρως ἀποδεκτό — καὶ ἀπὸ τὸν πρωθυπουργὸ Βενιζέλο ὅτι οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ σωματείου Μακαμπί καὶ τῶν ἐκπροσώπων ἦταν ψευδεῖς καὶ κατασκευασμένες. Ἀποτελοῦσαν μάλιστα συρραφὴ στοιχείων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὸ καλοκαίρι τοῦ 1930, ἀλλὰ σὲ ἐντεχνη ἀνάμειξη δραστηριοτήτων τῆς ΕΜΕΟ στὴ Σόφια, δραστηριοτήτων στίς ὁποῖες οὔτε μετείχαν, οὔτε γνώριζαν στὴ Μακαμπί τῆς Θεσσαλονίκης.¹⁰

Ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ, ἡ πολυπλοκότητα τῶν ὁποῖων ὁπωσδήποτε ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τοῦ παρόντος πονήματος, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ στοιχεῖα, χρήσιμα στὴν ἀνάπτυξη τῶν σκέψεών μας. Πρῶτον, τὸ ὅτι βρισκόμαστε σὸ καλοκαίρι τοῦ 1931. Σὲ μὴ ἐποχὴ δηλαδή πού ὁ εὐρωπαϊκὸς ἀντισημιτισμὸς δὲν ἔχει πάρει ἀκόμα τὶς διαστάσεις καὶ τὴν μορφή πού διαμορφώνει λίγο ἀργότερα, στὴ δεκαετία τοῦ '30 καὶ τοῦ '40. Οἱ ναζὶ φυσικὰ ἔχουν ἤδη διακηρυγμένες προθέσεις σὲ σχέση μὲ τοὺς Ἑβραίους, δὲν ἔχουν ὁμῶς ἀκόμα τὴν

ἐξουσία στὴ χώρα τους. Δεύτερον, συνέπεια τοῦ πρώτου, ὅτι ἡ ἀντισημιτικὴ κίνηση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε δική της, δια-

μορφωμένη θεωρία, ἀλλὰ ὑποκαθιστοῦσε αὐτὴ τὴν ἄλλειψη μὲ δάνεια ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγο τῆς ἐποχῆς. Ὅταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀντιεβραϊκῶν ὀργανώσεων ἔψαχναν γιὰ περαιτέρω ἐπιχειρήματα ὥστε νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἐστρατεία τους, ἀντλήσαν, περίπου ἀποκλειστικά, ἀπὸ τὸ ἐθνικιστικὸ ἀνθολόγιο τῶν καιρῶν. Περί ὑπομνημάτων τῆς Ἑβραϊκῆς κοινότητας στὸν στρατηγὸν Σαράην πάνω στὴν τύχη τῆς Θεσσαλονίκης στὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ ἄλλα ἀνάλογα. Κατὰ τὸ σχῆμα πού προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν, οἱ Ἑβραῖοι τῆς πόλης ἦταν προφυλακὴ συνωμοσίας ἐναντίον στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία, συνωμοσίας ἐκπορευόμενης ἀπὸ Σλάβους καὶ κομμουνιστές. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἦταν δυσδιάκριτη γιὰ πολλοὺς — ὄχι μόνον ἐθνικιστές — τὸν καιρὸ ἐκεῖνο.

Ἐνα τρίτον σημεῖο ἀφορᾶ τὴ σύνθεση τοῦ ἀντι-εβραϊκοῦ μετώπου. Οἱ πρώτες προκηρύξεις κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὸν φοιτητικὸ χῶρον, ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Παμποιτητικὴ Ἐνωσιν. Αὐτόματα προσχώρησαν στὸ μέτωπον ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις, ὅπως ἡ Ἑθνικὴ Ἐνωσις «Ἑλλάς» — ἡ γνωστὴ Τρία Ἐπιφύλων —, οἱ Μακεδονομάχοι «Παῦλος Μελάς», οἱ «Ἀκρίται» ἢ ἡ Ἑθνικὴ Ὀργάνωσις Ἐργατῶν. Ταυτόχρονα ἡ ἐκστρατεία φαίνεται ὅτι συγκίνησε ὁμάδες μὲ πιὸ ἐντονα προσδιορισμένο κοινωνικὸ περιγίγραμμα, ὅπως τὸ Ἑθνικὸν Σῶμα Ἐφένδρων Ἀξιωματικῶν, Ὑπαξιωματικῶν καὶ Ὀπλιτῶν, ἀλλὰ καὶ λιγότερον διανειγείς — πολιτικά — ὀργανώσεις ἐφένδρων. Ἐξῶ ἀπὸ τὸ μέτωπον τῶν ὀργανωμένων, στὸν κοινωνικὸ χῶρον, ἡ ἀντισημιτικὴ ἐπιχείρηση ὁπωσδήποτε συγκίνησε τὸ χῶρον τῶν προσφύγων ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικούς. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τραυματισθέντες στὰ ἐπεισόδια ἦταν στρατιῶτες, ὁ ρόλος τοῦ Ὄρχου Ἀεροπορίας πού στάληκε νὰ βοηθήσῃ τὴν καιόμενη συνοικία Κάμπελ ἦταν τοῦλάχιστον ἀμφιλεγόμενος ἐνῶ ἡ οὐδετερότητα τῶν μονάδων πού ἀνέλαβαν τὴν προστασία τῶν προσώπων καὶ τῶν περιουσιῶν τῆς κοινότητος ἀφῆσε πολλὰ περιθώρια γιὰ συζητήσεις.

Τέταρτον καὶ τελευταῖον σημεῖον, πού ἴσως νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ πλησιάσουμε τὴν ἔκταση καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀντισημιτικοῦ κινήματος στὴν τότε Ἑλλάδα εἶναι ἡ στάση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς ἐν γένει πολιτικῆς ἡγεσίας ἀπέναντι στὰ γεγονότα. Ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς τελευταίας εἶχε ὁπωσδήποτε συμβάλει στὸν ἐλεγχὸ τῶν παθῶν, ἀν καὶ ἡ ὑπαρξὴ χωριστοῦ ἐκλογικοῦ συλλόγου γιὰ τὴν ἰσραηλιτικὴ κοινότητα μείωνε τὴ δυνατότητα τῆς τελευταίας νὰ ἐλιχθεῖ ἀνάμεσα στίς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ στενότητα στίς ἐκλογικὲς διαφορὰς πάντως καθιστοῦσε τὴν ἰσραηλιτικὴ ψήφο ὑπολογίσιμη ἐφεδρεία, τὴν ὁποία κανεὶς δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀπωλέσει τελεσίδικα.

Τὸ παραπάνω γεγονός δὲν μείωνε τὴν ἀμηχανία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μπροστὰ σὲ μὴ κατάσταση πού ὁπωσδήποτε ξεπερνοῦσε καὶ τὶς περὶ ἀνοχῆς ἀντιλήψεις του καὶ τὶς περὶ ὁμοιογένειας τῶν Ἑλλήνων διακηρυγμένες πολιτικὲς του. Στὴν ἀφετηρία τῶν γεγονότων, ἡ Χωροφυλακὴ πρακτικὰ ἀρνήθηκε νὰ παρέμβει μὲ ἄλλοθι μὴ ἀπεργία τῶν ἀρτεργατῶν ἐνῶ οἱ συλληφθέντες ἐπώνυμοι γιὰ τὴν καταστορῆ τῆς λέσχης τῆς Μακαμπί καὶ τὸν τραυματισμὸ τῶν ὄσων δρέθηκαν ἐκεῖ, εἴτε ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι, εἴτε ἀθωώθηκαν καθὼς βρῆκαν πρόθυμους συνηγόρους στίς τάξεις τῶν ἀρχῶν. Στὸν ἀπολογισμὸ τῶν ἡμερῶν τῆς βίας, πλῆθος παρατηρητῶν ἀναφέρθηκαν στὴν ἐντυπωσιακὴ ἀπουσία τοῦ κράτους ἢ, ἀκόμη χειρότερα, στὴν ἐλάχιστῃ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν γεγονότων ἀπὸ μέρους του.¹¹

Παραμένουν ερωτήματα σχετικά με τα όρια αυτής της άμηχανιας. Όπωςδήποτε ο κρατικός αυτός μηχανισμός δέχθηκε πλήθος επικρίσεων εξαιτίας της μεροληπτικής στάσης του από παράγοντες της ελληνικής κοινωνίας που αισθάνθηκαν άβουλα από την πρόσκαιρη ανάδειξη της χώρας σε παγκόσμια πρωτεύουσα των αντισημιτικών εκδηλώσεων. Από την άλλη πλευρά όμως, για αρκετό καιρό, η Τρίτα Έπιλον, ή οργάνωση που έγινε θλιβερά γνωστή στις ταραχές, αποτέλεσε το αγαπημένο παιδί των αρχών. Οί χαλυδδόκρανοί της, οί Άλκιμοι νεολαίοι της, παρά την πολεμική τους όψη και τις αντισημιτικές παραγράφους των διακηρύξεών τους, αποτέλεσαν απαραίτητο συμπλήρωμα στις εθνικές τελετουργίες, έπετείους και παρελάσεις. Έπειδή μάλιστα δέν υπήρχε ανάλογη έκτασης κίνηση στην Άθήνα, οί επικίνδυνοι αυτοί μαχητές μεταφέρθηκαν στην πρωτεύουσα μέ άμαξοστοιχίες που πρόσφερε τό ελληνικό κράτος και μέ φιλοξενία που πλήρωσε ό δήμαρχος Άθηναίων, ώστε νά μπορέσουν έν χορώ νά εκφράσουν τις άπειλητικές προθέσεις τους — κατά των έχθρών του έθνους. Οί Έβραίοι δρίσκονταν σαφώς μεταξύ των τελευταίων.

Ο ελληνικός φασισμός, για λόγους που δέν είναι του παρόντος νά εξετάσουμε, δέν είχε τό λαμπρό μέλλον αδελφών του κινήματων στή μεσογειακή ή τήν Κεντρική Εύρώπη, άν και στή αρχή της δεκαετίας του '30, στή Βόρεια Ελλάδα ιδιαίτερα, ή παρουσία του ήταν αρκετά έντονη. Τά γεγονότα, όμως, που ως καταλύτης προκάλεσε, μās επιτρέπουν νά καταγράψουμε πλήθος κοινωνικές έντάσεις και λανθάνοντα ιδεολογικά ρεύματα που υπήρχαν και λειτουργούσαν στήν τότε Θεσσαλονίκη. Η εθνική άνασφάλεια ήταν έξωτερική έκφραση μιάς βαθιάς αίσθησης κοινωνικής άνασφάλειας. Η τελευταία γινόταν έντονα αισθητή μέσα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Κρίσης που άπλωνόταν τόσο στα μεσοστρώματα, όσο και στον προσφυγικό περίγυρο της πόλης — του όποιου οί τελευταίες έλπίδες για διεκδίκηση είτε των περιουσιών του που χάθηκαν, είτε άνάλογης άποζημίωσης είχαν έξανεμισθει λίγο καιρό πριν. Μέσα στις συνθήκες αυτές, οί κοινωνικές φοβίες είχαν σαφώς άποκτήσει φυλετικές παραμέτρους.

Ο αντισημιτισμός είχε μπει στό παιχνίδι των κοινωνικών εντάσεων. Στήν κατοχική συγκυρία, όταν ή κρίση και ή άνασφάλεια επανήλθαν, τότε ένας σημαντικός κοινωνικά χώρος λειτουργήσε συναινετικά ή έστω «ουδέτερα» στα συμβαίνοντα. Καί ή κρατική μηχανή έσπευσε νά τά διαχειριστεί ως κανονικοίητες. Ως τίποτε τό έκτακτο και έξαιρετικό.

Νά θυμηθούμε ότι αυτό τό κλίμα της κοινωνικής άνασφάλειας

λειας άπλωνόταν πολύ πίο πέρα από τήν εθνικά άβέβαιη και κοινωνικά ταραγμένη — και λόγω του προσφυγικού — χώρα μας. Στήν Εύρώπη, και όχι μόνο, ή πολύμορφη κρίση, ή έναλλαγή άνάμεσα στήν κλειστή άγορά και στήν άνοικτή αντίστοιχη, ή μετακίνηση και άναδιάρθρωση οικονομικών δραστηριοτήτων προκαλούσαν μιά κοινωνική ρευστότητα που μεταγραφόταν στον πολιτικό και ιδεολογικό χώρο. Μέ αντιδράσεις άνάλογες αυτών που συνέβησαν στήν Ελλάδα.

Έπιτρέψτε μου νά κλείσω μέ μία υπόθεση, μέ ένα έρώτημα, όσο κι άν αυτό τό είδος δέν ταιριάζει στή δουλειά του ιστορικού — ακαδημαϊκά νοούμενη. Αν δέν υπήρχαν, στήν Ελλάδα και άλλου, στήν υπόλοιπη κατεχόμενη από τόν Άξονα «Νέα Εύρώπη», αυτές οί κοινωνικές έντάσεις και άνασφάλειες, αυτή ή μεταγραφή τους σε όρους φυλετικούς, αυτές οί έρπουσες ιδεολογίες οί υποθαλιπόμενες από τόν κρατικό μηχανισμό, πώς θά μπορούσε νά συμβεί αυτό που συνέβη; Πώς θά μπορούσε τότε νά υπάρξει «Τελική Λύση»;

7. Δημήτριος Δούμας, *Ιστορικά άναμνήσεις και αυτοβιογραφία*, Ιωάννινα 1969, σ. 131-132.

8. Rae Dalven, ό.π. σ. 42-43.

9. Έφημ. *Η Πρωία*, 25 Ιουνίου 1931.

10. Έφημ. *Η Πρωία*, 26 Ιουνίου 1931.

11. Έφημ. *Η Πρωία*, 27 Ιουνίου 1931.

1. Έφετείον Ιωαννίνων, έμπιστευτικόν πρωτόκολλον, άρ. 5/24 Όκτωβρίου 1944. Φωτοτυπία του έγγραφου στό άρχείο του γραφόντος.

2. Άναφορές Διευθυντού Υποκαταστήματος Ιωαννίνων της ΑΤΕ πρός τή Γενική Διοίκησην Ηπείρου, ΓΔΕ, Άρχείον Έμπιστευτικών, ά.π. 68/29.3.44 και ά.π. 78/21.4.1944).

3. Έγγραφο προερχόμενο προφανώς από μετάφραση πρόχειρου πρακτικού συμφωνητικού. Άρχείον Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου. Φωτοτυπία του έγγραφου στό άρχείο του γραφόντος.

4. Οργανισμός Δημοσίας Άντιλήψεως και Κοινωνικής Πρόνοιας Ηπείρου.

5. Πρακτικά Συνεδριάσεων Δ.Σ. του ΟΔΑΚΠΗ, Συνεδρίαση 12η, 19 Αύγουστου 1944.

6. Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia 1990, p. 40-48.

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΓΟΥΣΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

της Λουκίας Ρίτσαρντς

«**Η** τέχνη στο τέλος του εικοστού αιώνα. Έπιλογές από το Μουσείο 'Αμερικανικής Τέχνης Whitney (Γουίτνι)» ό τίτλος της τρίτης μεγάλης μέσα σε ένα χρόνο έκθεσης της 'Εθνικής Πινακοθήκης στην 'Αθήνα' προηγήθηκαν «'Ο Γκρέκο στην 'Ιταλία και ή 'Ιταλική Τέχνη» και «'Η Ρώσικη Πρωτοπορία 1920-30. 'Η συλλογή Γ. Κωστάκη». Κάθε καλοπροαίρετος επισκέπτης δέν έχει σε τίποτα νά ψέξει τή διοργανώτρια αρχή για τήν προσπάθεια της νά φέρει σε έπαφή τό ελληνικό κοινό μέ έργα της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Καιρός ήταν, άλλωστε. Βέβαια τό κοινό, τό έπονομαζόμενο φιλότεχνο, πού όχι μόνο στην 'Ελλάδα αλλά και σε πολλά άλλα μέρη του δυτικού κόσμου επισκέπτεται (για λόγους πού έχουν νά κάνουν μέ τήν ιδεολογική περιχαράκωση και αποκλειστική φορείς διαμόρφωσης σκέψης και συνείδησης) μουσειά, γκαλερί και ιδιωτικές συλλογές, αποτελεί συγκλονιστικά μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Τό πρόβλημα, όμως, δέν είναι μόνον αυτό' άφορά κυρίως τόν συνήθη διαχωρισμό της τέχνης από τούς άλλους τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας, τήν άποφυγή της γνωστικής συστηματοποίησής της μέσα στο γενικότερο ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο τών βιωμάτων του καλλιτέχνη, τήν έξυψωση της σε κενόδοξο ιδανικό. Μέ άλλα λόγια, στην άρνηση αξιοποίησής της ως άποτύπωμα της ανθρώπινης εμπειρίας. Μοιραία τό πειθήνιο κοινό μίας τέχνης χωρίς αναφορές αντιμετώπιζει μέ δυσπιστία ακόμα και τή δική του αντίδραση άπέναντί της ή καταφεύγει στην ιδιοποίηση της εκάστοτε επικρατούσας άποψης, ή όποία, όρθή ή μή, δέν παύει νά του υπαγορεύει τόν τρόπο άνάγνωσης τών πολιτιστικών φαινομένων ειδικά, τόν τρόπο του νά βλέπει γενικά. Παθητικότητα ονομάζεται τό σύμπτωμα αυτό.

Έχει πάντα ενδιαφέρον (είναι μία δεύτερη έκθεση μέσα στην έκθεση) νά παρατηρεί κανείς τόν τρόπο πού προσεγγίζει ό θεατής τό έκθεμα πού βρίσκεται άπέναντί του. Τις περισσότερες φορές —και στο δαθμό πού τό θεωρεί άξιο προσοχής— μπαίνει σε μία διαδικασία αποκωδικοποίησής του, άναζήτησης μίας εξήγησης όχι μόνο ως προς τά κίνητρα του καλλιτέχνη νά καταλήξει στο συγκεκριμένο έργο, αλλά και ως προς τά αίτια της άπήχησής του έργου πάνω

στον ίδιο, στον θεατή. Γιατί τό κοιτάω; Τό ερώτημα στην πιό άπλή μορφή του. Γιατί μου άρέσει ή μέ άπωθεί ή μέ έξοργίζει ή μέ καθλώνει; Είναι τό χρώμα, τό σχήμα, ή ένταση της γραμμής, ή σύνθεση, ή δεξιότητα του καλλιτέχνη, τό θέμα του ή άλλα τόσα και όλ' αυτά μαζί; Τι σχέση έχει ή δέν έχει τό έργο αυτό μέ έμένα, μέ τά δικά μου γούστα, τίς δικές μου σκέψεις και κάπου τελικά μέ τή δική μου διαδρομή; Μία διαδικασία δηλαδή άναζήτησης σημείου έπαφής ή και ταύτισης ακόμα. Τό έργο τέχνης (ή καλύτερα ό,τι όρίζουμε σήμερα ως έργο τέχνης, μία πού ό όρος δέν είναι επενδεδυμένος μέ διαχρονικές άξίες) όσο χρονικά άπομακρυσμένο και νά είναι από τήν καθημερινή πραγματικότητα του θεατή, φέρει μία άνεξίτηλη κοινωνική σφραγίδα, της έποχής βέβαια στην όποία γεννήθηκε· τό έργο τέχνης ακόμα και στην πιο άφηρημένη του μορφή δέν παύει νά άποτελεί άλληγορία της εξέλιξης του κόσμου αλλά και άντανάκλαση της σχέσης του καλλιτέχνη μέ τήν έξουσία.

Πρίν προχωρήσω στην προσπάθεια έρμηνείας ενός και μοναδικού εκθέματος, όρμώμενη από τήν άδυναμία μου νά κατανοήσω τόσο τούς λόγους πού τό έργο αυτό στο διάστημα τών τελευταίων σχεδόν δέκα χρόνων έτυχε μεγάλης διεθνούς προβολής όσο και στη μυστηριώδη άπήχησή του στο φιλότεχνο κοινό, δύο λόγια παρμένα μέσα από τόν κατάλογο της έκθεσης, γραμμένα από τήν κ. Τζζάννα Ντριούκερ: «Οί ειδικοί και οί κριτικοί έχουν σταδιακά έγκαταλείψει τήν ιδέα ότι κάθε έργο τέχνης αποκαλύπτεται έξ ολοκλήρου μέ τά εικαστικά του μέσα. Οί σύγχρονοι καλλιτέχνες έχουν αναγάγει τό σύνθετο πλέγμα τών κοινωνικών, προσωπικών, πολιτιστικών και ιστορικών άλληλεπιδράσεων σε σημαντικό μορφολογικό χαρακτηριστικό του μεγαλύτερου μέρους της δουλειάς τους. [...] Για νά συνοψίσουμε, δέν υπάρχει μορφολογική άξία άποκομμένη από τό πολιτιστικό πλαίσιο στο όποιο δημιουργήθηκε». Σύμφωνα μέ αυτές τίς οδηγίες θά έπιχειρήσω τήν άνάλυση του έργου προσεγγίζοντάς το έν μέρει μέσω ενός ιερού μύθου της μοντέρνας άμερικανικής τέχνης, της πόπ άρτ (pop art).

«Νέα μετατρέπόμενα Χούδερ. Πράσινο. Μπλέ' Νέα μετατρέπόμενα Χούδερ. Πράσινο. Μπλέ. Διώροφα», ονομάζεται τό έργο του Τζέφ Κούνς (Jeff Koons²), πρώην χρηματομεσίτη της Γουάλ Στρήτ και νύν φημισμένου καλλιτέχνη.

Τέσσερις ηλεκτρικές σκουπές μάρκας Χούδερ, τοποθετημένες ανά δύο σε δύο επίπεδα, τό ένα πάνω στο άλλο, με ενδιάμεσο φωτισμό από νέον, μέσα σε ένα κουτί από πλεξιγκλάς, θυμίζουν έντονα τους πειραματισμούς των διακοσμητών στις διτρίνες των «σικ» πολυκαταστημάτων των ΗΠΑ. 'Ο προβληματισμός που διέπει την αισθητική των εν λόγω διακοσμητών είναι τό πώς θά προσδώσουν στο πρόσ πόληση αντικείμενο μιά άλλη διάσταση που υπερβαίνει τή χρήση του ή και τήν άγνοει παντελώς, μεταμορφώνοντάς το σε άγοράσιμο φετίχ.

Χιλιετηρίδες πολιτιστικής εξέλιξης χωρίζουν τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χούδερ» από τή συσκευασία Μπρίλο (Brillo) (σφουγγαράκια έμποτισμένα με συμπυκνωμένο σαπούνι πιάτων) που ό Άντυ Γουώρχολ εξέψωσε τριάντα και πλέον χρόνια πριν σε πεμπτουσία τής άμερικανικής πόπ άρτ. Έδώ δέν πρόκειται για άνατροφοδότηση, αυτοσαρκασμό και τελικά αυτοαναίρεση τής «ύψηλής κουλτούρας» μέσω τής άναγωγής των προϊόντων ευρείας κατανάλησης σε τέχνη, για μιά προσπάθεια άναπαράστασης τής «λαϊκής» αισθητικής, τής καταναλωτικής αισθητικής άκριβέστερα, όπως τήν καθορίζουν οι άνάγκες του μάρκετινγκ νά προωθήσει τό προϊόν που θά άγοραστεί και κυρίως θά ξαναγοραστεί χωρίς νά χρειαστεί νά άναγνώσει ό καταναλωτής τό λογότυπό του' τά χρώματα και τά σχήματα πάνω στή συσκευασία του, ή γραφιστική σφραγίδα τής εταιρικής ταυτότητας του τό ξεχωρίζουν από τά άλλα, τά ανταγωνιστικά' αυτή ή προσπάθεια ώθησης του καταναλωτή στην άνταντακλαστική έπιλογή με τή βοήθεια των μέσων όπτικής έπικοινωνίας έμπνέει τά έντονα χρώματα και τίς διοδιαστατες «έπίκεντρος», συμμετρικές συνθέσεις τής πόπ άρτ.

Ούτε πρόκειται για μιά αντίδραση άπέναντι σε ένα άλλο κυρίαρχο ρεύμα, όπως ή «dadaειδής» άπάντηση τής πόπ άρτ στον άφηρημένο έξπρεσιονισμό (abstract expressionism), άμερικανικό κυρίως κίνημα, με βαθιές όμως ρίζες στην καλλιτεχνική παράδοση τής καταρακωμένης από τον τελευταίο μεγάλο πόλεμο ήπειρου, που (ένα τμήμα της) δέχθηκε με εύγνωμοσύνη τήν άμερικανική βοήθεια για νά άνασυντάξει τίς έρειπωμένες της άξίες.

Ούτε πρόκειται —όπως πάλι στην περίπτωση τής πόπ άρτ— για μιά καταγραφή, σχεδόν έθνογραφικής φύσεως, των συστατικών τής χειροπιαστής καθημερινότητας, τής κατευνασμένης ευδαιμονίας τής ύλικής άφθονίας των ΗΠΑ στην περίοδο πριν από τήν πρώτη μεγάλη κρίση ήγεμονίας στο Βιετνάμ, τότε που τά πράγματα πήγαιναν —ας πούμε— ρολόι παρ' όλο τον άναδρασμό τής κίνησης για τά δικαιώματα των (μαύρων) πολιτών που άναπόφευκτα όδηγούσε στή σύγκρουση.

Τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χούδερ» είναι έργο μνημειακό. Μνημείο του χρόνου που σταμάτησε' του άτέλειωτου παρόντος, άποστειρωμένου από αντίρροπες δυνάμεις, όπως ό χώρος μέσα στο πλεξιγκλάς κουτί, και στατικού, όπως ή βασανιστική άκίνησία αυτών που δουλειά τους είναι νά ρουφάνε βοερά τή σκόνη, ξεσκονισμένου από τά χνάρια τής ιστορίας, τά όράματα τής εξέλιξης. Ένα μνημείο του τέλους' και άς μίν τελείωσε ούτε ή ιστορία ούτε ή εξέλιξη στην άνακάλυψη τής Χούδερ. Άλλά τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χούδερ» δέν είναι τά μοντέλα τής περιόδου '81-'87, των έξι χρόνων που διήρκεσε ή σύλληψη και έκτέλεση του έργου, που χρονικά συμπίπτει με τή διακυβέρνηση τής χώρας από τό έπιτελείο Ρήγκαν. Είναι μοντέλα παλαιότερης εποχής, όπως και μοντέλο τής πολιτικής

που χαράχθηκε σε εκείνη τήν όκταετία είναι ό νέος μεσαίωνας. Καί όμως αυτό τό «Νέα» στον τίτλο τους διεκδικεί τή θέση του στη νέα έποχή, τή νέα πρωτοπορία. Νέα χθεινιά άδιάσειστα άσκόνηστα μετατραπόμενα Χούδερ. Μετατρεπόμενα σύμφωνα με τίς νέες άνάγκες.

Σέ αντίθεση με τά Μπρίλο που τά συναντά κανείς ίδια και άπαράλλακτα και τίς προθήκες των μουσείων μοντέρνας τέχνης και των σουπερ μάρκετ των ΗΠΑ —τά πρώτα, τά έργα τέχνης, δέν είναι καν ύπογεγραμμένα έτσι ώστε ό ζαβολιάρης θεατής θά μπορούσε ξεφεύγοντας τής προσοχής του φύλακα νά άντικαταστήσει τό γουαρχολικό «Μπρίλο» με τό δικό του ταπεινό κουτάκι χωρίς ποτέ κανείς νά καταλάβει τή διαφορά,¹ τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χούδερ» δέν είναι ίδια με τέσσερα νέα μετατρεπόμενα Χούδερ μηχανήματα. Φαίνονται ίδια, αλλά δέν είναι ίδια. Τά διαφοροποιεί μιά άπόφαση' αυτή τής άυθεντίας πάνω στή σημασία των πραγμάτων' που διατηρούν όμως τό ίδιο όνομα. Πού βασίζεται ή δύναμη νά μεταφέρεις στο ίδιο όνομα άλλη σημασία; Έρώτημα που όδηγει σε άκατάσχετους συνειρμούς. «Σφυρηλατούν ένα νέο μονοπάτι, τά έπιχειρησιακά οικονομικά, τά όποια ένδιαφέρονται για τους εργαζομένους και τίς φίρμες τους. Η κυβέρνηση Κλίντον θά κάνει κάτι για αυτούς. Η λέξη "κέρδη" έμφανίζεται μιά φορά, νομίζω, δηλαδή σε άναφορά προς τίς άσχημες μέρες, όταν οι ρεπουμπλικανοί προσπαθούσαν νά κάνουν πάρα πολλά κέρδη. Η λέξη "άφεντικά" δέν έμφανίζεται. "Ίδιοκτήτες" και "ένενδυτές" δέν έμφανίζονται. Δέν είναι εκεί. Είναι μόνον οι εργάτες και οι φίρμες στίς όποιες δουλεύουν, οι δικές τους φίρμες. Τί γίνεται με τους έπιχειρηματίες; Είναι εκεί. Οι έπιχειρηματίες είναι άνθρωποι που έμφανίζονται μιά στίς τόσες και βοηθούν τους εργάτες και δελτιώνουν τίς φίρμες στίς όποιες δουλεύουν και μετά προφανώς εξαφανίζονται. Αυτή είναι ή εικόνα. Έδώ είναι οι εργάτες και οι φίρμες τους και οι έπιχειρηματίες που τους βοηθάνε κάθε τόσο και ή κυβέρνηση Κλίντον που έρχεται νά τους μοιράσει όφέλη. Η πραγματική δομή τής δύναμης και τής έξουσίας άπουσιάζει τελείως. [...] Αυτό έχει νόημα όταν προσπαθείς νά μετατρέψεις τους ανθρώπους σε παθητικά και ύπάκουα ρομπότ».²

1. Η έπιλογή τής πόπ άρτ δέν είναι αυθαίρετη. Οι τεχνοκρτικοί έχουν πολλές φορές συγκρίνει τον Τζέφ Κούνς με τον Άντυ Γουώρχολ, και έχουν θεωρήσει τον πρώτο συνεχιστή του κινήματος τής πόπ άρτ.

2. «Jeff Coons (1955-). Άμερικανός καλλιτέχνης που έμφανίστηκε στή δημοσιότητα κατά τά μέσα τής δεκαετίας του '80 εκθέτοντας καταναλωτικά αγαθά, όπως μπουνάλια ούισκι και ηλεκτρικές συσκευές. Στή σειρά του Banalities (1988) παραδοσιακοί τεχνίτες που δουλεύουν κάτω από τίς οδηγίες του δημιούργησαν ξανά με μεγάλη προσοχή και γνώση εικόνες λαϊκού Kitsch π.χ. The Pink Panther, Popples και ό Μάικλ Τζάκσον με λευκό πρόσωπο. Από τό 1989 ό Κούνς δημιούργησε μαζί με τήν Ίλونا Στάλερ (La Cicciolina), ή όποία έγινε γυναίκα του, μιά σειρά από έμφανώς έρωτικά γλυπτά, πίνακες και αφίσες πάνω στο: Made in Heaven. [...] Τά έρωτήματα που θέτει ό Κούνς σχετικά με τον τρόπο που δημιουργεί κανείς τέχνη στή δεκαετία του '90 άποτελούν πρόκληση άπέναντι σε πολλούς ισχυρισμούς, άξιώσεις και άποδεκτές άπόψεις σχετικά με τήν άυθεντικότητα, τήν πρωτοτυπία και άλλα άξιολογικά κριτήρια», *The Thames and Hudson Dictionary of Art and Artists*, Thames and Hudson, Ltd., London, 1994.

3. Ένα έξυπνο παιχνίδι του Γουώρχολ —συνειδητό ή άσυνειδητό, ποιος ξέρει;— πάνω στίς μή ταυτόσημες έννοιες «τιμή» και «άξια».

4. Noam Chomsky, *Keeping the Rabble in Line. Interviews with David Barsamian*, Common Courage Press, Monroe Main 1994.

Ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν τεσσάρων «Νέων μετατρεπόμενων Χοῦδερ», χαρακτηριστικό δείγμα τῆς αὐτοαποκαλούμενης *Conceptual Art* (ἀπό τό *concept*: ἰδέα, ἐννοία), συνεχίζεται. Τό «ζουμί» τοῦ ἔργου βρίσκεται —κατά τή γνώμη μου— στόν τρόπο διάταξής τους. Τί σημαίνει; Τίποτα. Ἀπολύτως τίποτα. Τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χοῦδερ» θά μπορούσαν νά εἶχαν τοποθετηθεῖ εὐθύγραμμα, ἀνάποδα, σέ σχῆμα σταυροῦ, κύκλου ἢ σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο σχηματισμό. Πάλι ἐκεῖ θά βρισκόταν ἡ λύση στό αἰνιγμά τους. Γράφω σοβαρά ἢ κοροϊδεύω τόν εὐπειστο ἀναγνώστη; Καί τά δύο. Ἡ ἰδιαιτερότητα αὐτῆς τῆς κατασκευῆς εἶναι ὅτι δέν ἔχει καμία ἰδιότητα. Δέν μπορεί νά χαρακτηριστεῖ μέ κανένα τρόπο. Δέν μπορεί νά προσκαλέσει καμία ἀντίδραση. Μόνο ἀμηχανία. Κι ἕνα εἶδος χαμόγελου. Ὅποιος γνωρίζει χαμογελᾷ ἀνανακλαστικά. Ὁ μνημένος τεχνολόγος ἔχει μάθει νά θεωρεῖ τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χοῦδερ» φόρο τιμῆς στή λεγόμενη «κενή εἰρωνεία» (*blank irony*⁵)· εἰρωνεία ἀνευ ἀντικειμένου πού ἐξ ὀρισμοῦ δέν μπορεί νά σταθεῖ πούθενά καί ἔτσι ἀναγκαστικά πέφτει στό κενό συμπαρασύροντας μαζί της καί τά ὑπαρκτά ἀντικείμενα ὁποιασδήποτε δάσμης ἀμφισβήτησης· πού φυσικά στήν περίπτωση τῶν ΗΠΑ δέν εἶναι οἱ ἠλεκτρικές σκούπες Χοῦδερ. Εἰρωνεία ἀνεξήγητη καί γιά μένα καί γιά σένα, πιθανόν καί γιά τόν καλλιτέχνη τόν ἴδιο. Γιατί, ὅμως, ὁ μνημένος θεατής πιστεύει ὅτι τά τέσσερα «Νέα μετατρεπόμενα Χοῦδερ» εἶναι ἔργο τέχνης; Ἀπάντηση: γιατί ἔτσι. Αὐθαίρετα. Πῶς ὄχι; Γνωρίζει τόν κώδικα ἐπικοινωνίας τῆς αὐθαιρείας· ὄχι ἐπειδή ἴσως φρόντισε νά διαφωτιστεῖ διαβάζοντας κάποια κριτική ἢ ἀνάλυση τοῦ ἔργου πρῖν ἀπό τήν εἰσοδό του στήν ἐκθεση, παρὰ γιατί ὁ κώδικας αὐτός ἀποτελεῖ πλέον καθημερινό του δίωμα· γιατί ἀναγνωρίζει στή ματιά τοῦ καλλιτέχνη τή δική του ματιά πάνω στά πράγματα· τήν ἐρμηνεία τῆς δι-

κῆς του ἐμπειρίας· τήν προβολή τῶν δικῶν του ἰδεῶν περὶ κοινωνικῆς ἐξέλιξης· τή δική του στάση ἀπέναντι στήν ἐξουσία, ὅσο ἐξοργιστική, ὅσο ἀπροκάλυπτη καί ἂν εἶναι ἡ περιφρόνησή της στήν ἀνθρώπινη συνείδηση, στήν ἀνθρώπινη νοημοσύνη· στό ἔργο ὁ θεατής ἀναγνωρίζει τήν ἀποδοχή· ἀπό τόν καλλιτέχνη ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό. Ἀντίθετα, ὁ ἀφελής, ἀμήτοος θεατής σκέφτεται ἄλλα· δέν καταπνίγει εὐκολά μία δίκαιη ἐρώτηση (κρύβει μέσα της μιά κάποια ἰδιοτελή ἐλπίδα γιά εὐκολο χρήμα): «Καί οἱ δικές μου Χοῦδερ (ἂν εἶχα τέσσερις) μέσα σέ ἕνα κουτί ἀπό πλεξιγκλάς θά πιάνανε τέτοια τιμή;» Φυσικά ὄχι, ὁ *conceptual artist* δέν δημιουργεῖ ποτέ στήν τύχη παρὰ μόνο ὡς φερέφωνο τῆς ἀρχουσας ἰδεολογίας, τίς ἀνάγκες τῆς ὁποίας δέν διαχωρίζει ἀπό τίς δικές του πεποιθήσεις. Αὐτό σήμερα θεωρεῖται ταλέντο.

Αὐθαιρεία ὀνομάζεται καί τό σύστημα διακυβέρνησης καί ἐξωτερικῆς «πολιτικῆς» τῆς πλουσιότερης χώρας τοῦ κόσμου (πού ἀριθμεῖ πρὸς τό παρόν, σύμφωνα μέ τίς δικές της στατιστικῆς, δεκατέσσερα ἑκατομμύρια ἀπόκληρων), πού γιά τόν ἴδιο της τό λαό ἀνάγει σέ θεσμό τήν ὑποταγή τῶν ἐργαζομένων μέσω τῆς συντριβῆς τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος, τήν ἐξαθλίωση μέσω τῆς κατάργησης τοῦ ὑποτυπώδους κοινωνικοῦ κράτους, τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό καί τόν ρατσισμό μέσω τῆς ἀπαγόρευσης στά γεννημένα στίς ΗΠΑ παιδιά τῶν παράνομων μεταναστῶν νά φοιτοῦν στά σχολεῖα τῆς Καλιφόρνια, τόν στρουθοκαμηλισμό καί τήν αὐταρχικότητα μέσω τῆς ἐπιβολῆς ἰσόβιας κάθειρξης στήν τρίτη καταδίκη, τοῦ χημικοῦ εἰννοχητισμοῦ ὅσων ἀελογοῦν σέ ἀνηλικούς, τῆς θανατικῆς ποινῆς σέ ὀλοένα περισσότερες πολιτεῖες της. Αὐθαιρεία ὀνομάζεται ὁ τρόπος ἐπιδίωξης καί ἐξέλιξης τοῦ πολιτικοῦ συστήματος πού γεννᾷ τέτοιο πολιτισμό. Τά δύο ἐπίτιμα ἐξαγώγιμα προϊόντα τῆς ἐν λόγω χώρας.

5. Ὁ ὅρος ἀνήκει στόν κριτικό λογοτεχνίας F. Jameson.

Ο Γ.Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

τῆς Μαρίας Ἀθανασοπούλου

Σκοπός τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ εἶναι νά φωτίσει τά ἱστορικά συμφραζόμενα² ἐνός ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων πού διαμόρφωσε³ τό πεδίο τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καί κριτικῆς στό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα μας, κυρίως μέ τήν ἐκδοση τοῦ ἔργου πέντε μεγάλων Ἑλλήνων ποιητῶν (τοῦ Βαλαωρίτη, τοῦ Καδάφη, τοῦ Καρυωτάκη, τοῦ Σεφέρη, τοῦ Σικελιανοῦ) ἀλλά καί μέ ἀναρίθμητες μελέτες καί σχόλια γύρω ἀπό αὐτούς, καί ἀπό ὅλα τ' ἄλλα ζητήματα τοῦ κλάδου μας. Ἡ ἐπίσημη ἐργογραφία Σαββίδη καλύπτει τό διάστημα 1951-1993 καί ἀπαρτίζεται ἀπό 640 λήμματα,⁴ χωρίς νά ὑπολογίσουμε τήν ἐργασία τῶν τελευταίων δύο χρόνων τῆς ζωῆς του⁵ καί τίς μεταθανάτιες ἐκδόσεις του. Ὁ ὄγκος αὐτός καθιστᾷ τήν ἀπόπειρα τοῦ νά μιλῆσει κανεῖς γιά ὅλα ἀντικείμενο ἐνός βιβλίου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καθώς γιά τήν ἐκδοτική πρακτική τοῦ Σαββίδη μίλησε ἡ Μαριλίζα Μητσού, στό τελευταῖο Συμπόσιο Σεφέρη στήν Κύπρο (Ἁγία Νάπα, 16-18 Μαρτίου 1996), τό παρόν κείμενο ἐπικεντρώνεται στίς ἀρχές πού διέπουν τή λογοτεχνική κριτική⁶ τοῦ Σαββίδη — ἐλπίζοντας ὅτι ἡ γραμματολογική του τοποθέτηση θά προκύψει ἐπαγωγικά, μέσα ἀπό τήν ἀπαρίθμηση τῶν συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν του. Γιά λόγους σαφήνειας παρουσιάζω τό ὕλικό μου σέ μορφή ἀριθμημένων παραγράφων, προτείνοντας ἕνα ἢ περισσότερα παραδείγματα γιά κάθε περίπτωση. Πρῶτον ἀρχίσω, πρέπει νά πῶ ὅτι ἔχω ὑπόψη μου τίς ἀρνητικές κριτικές πού δέχτηκε ὁ Σαββίδης γιά τόν ἐμπειρισμό του ἀπό τόν Βασίλη Λαμπρόπουλο,⁷ καί σχετικά μέ τήν ἐκδοση τοῦ Κ.Π. Καδάφη, *Κρυμμένα* (Ἰκαρος, 1993) ἀπό τή Σάρα Ἐκντάου.⁸ Καθώς, ὅμως, ὁ σκοπός μου ἐδῶ δέν εἶναι ἀνασκευαστικός, ἀναφέρομαι (καί ἀπαντῶ) σέ αὐτές μόνον περιφερειακά.

Γιά ν' ἀρχίσουμε⁹ τό παρόν κείμενο ὑποστηρίζει ὅτι (συνθηματικά) ὁ Γ.Π. Σαββίδης ὡς κριτικός λογοτεχνίας συνδυάζει τά χαρακτηριστικά τοῦ Σεφέρη (ὡς κριτικοῦ) μέ τά χαρακτηριστικά τοῦ Δημαρᾶ, σταδιακά κινούμενος ἀπό τήν ἀσαφῆ νεοκριτική γλῶσσα τοῦ πρώτου⁹ πρὸς τίς ἐπιστημονικές μεθόδους καί τόν ἀποστασιοποιημένο τόνο φωνῆς τοῦ δεύτερου. Οἱ τεχνικές λογοτεχνικῆς κριτικῆς τοῦ Σαββίδη πηγάζουν, ὅπως θά δοῦμε, ἀπό τήν ἐκπαιδευσί του ὡς κλασικοῦ φιλολόγου καί, συνακόλουθα, ἀπό τή φι-

λοδοξία νά ἐπιτύχει «ἀντικειμενικότητα» στίς ἀναγνώσεις του. Μέ βάση αὐτό τό προλεγόμενο, ἡ ἀπαρίθμηση τῶν ἀρχῶν καί τῶν τεχνικῶν πού διέπουν τήν κριτική του ξεκινᾷ ἐδῶ:

1. Ἡ τεχνική τῆς περιδιάβασης: Πρόκειται γιά τήν πιο χαρακτηριστική ἐκδήλωση τῆς κριτικῆς πρακτικῆς τοῦ Σαββίδη, καί εἶναι ἡ μόνη στήν ὁποία ἔχει ἀναφερθεῖ ρητά

1. Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ παρουσιάστηκε στήν ἡμερίδα πού διεξήγαγε ὁ Νεοελληνικός Τομέας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπέριμγχαμ (Ἀγγλία) στίς 8 Ἰουνίου 1996, μέ θέμα: «Κείμενα καί ἀναγνώσεις». Ἐπειδή συντέθηκε στά γράφηκε στά ἀγγλικά οἱ ἀναφορές μου σέ κείμενα τοῦ Ἑλιοτ γίνονται στίς ἀγγλικές ἐκδόσεις, καί ἡ μετάφραση τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι δική μου.

2. Σχετική ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Σαββίδη γιά τόν Δημαρᾶ: «Βαθμιαία [...] ὁ θεωρητής τῶν ἱστορικῶν φαινομένων μεταβάλλεται καί αὐτός σέ ἱστορικό φαινόμενο» *Τράπεζα Πνευματική*, Πορεία, Αθήνα 1994, σ. 19.

3. Ἀναφορικά μέ τήν πρόσληψη τοῦ Σαββίδη ἀπό τή νεότερη γενιά φιλολόγων-κριτικῶν, βλέπε τήν προσφάνηση τοῦ Νάσου Βαγενᾶ στήν ἀναγόρευση τοῦ Σαββίδη ἐπίτιμοι δημότη Λευκάδας, ἐφημερίδα *Τό Βῆμα*, 18.6.95.

4. Δημοσιευμένη ὡς παράρτημα στήν *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 339-387.

5. Οἱ τελευταῖες ἐργασίες τοῦ Σαββίδη, ἰδιαίτερα οἱ κυπρολογικές, διδλογογραφοῦνται ἀπό τόν Μιχάλη Πιερή, ὡς παράρτημα τοῦ κειμένου τοῦ «Γ. Π. Σαββίδης» *Σημεῖο* 3, Λευκωσία 1995-6, σ. 191-200.

6. Γιά τή σχέση φιλολογίας καί κριτικῆς στόν ἑλληνικό κριτικό λόγο: Νάσος Βαγενᾶς, «Δώδεκα αὐτονόητες ἀλλά λησμονημένες θέσεις γιά τή φιλολογία καί τήν κριτική», *Χάρτης*, 19, Φεβρουάριος 1986.

7. Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Modern Greek Studies at the Crossroads; The Paradigm shift from Empiricism to Skepticism» *Journal of Modern Greek Studies*, 7, 1989, σ. 1-39, γιά τόν Σαββίδη σ. 17.

8. Sarah Ekdawi, C.P. Cavafy, *Κρυμμένα* «Journal of Modern Greek Studies», 12, 1994, σ. 298-9.

9. Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἀσάφειας τῶν πρώτων νέων κριτικῶν, βλέπε: Διονύσης Καψάλης, «Παράδοση καί μεταφορά τῆς Νέας Κριτικῆς», *Πολίτης*, 1987, σ. 76, ὅπου μέ ἀναφορά στόν Τ.Σ. Ἑλιοτ λέγονται τά ἑξῆς: «Τά δοκίμια τοῦ ὁποίου παρουσιάζουν συχνά ἕνα ἀλόκοτο κρᾶμα ἐμπειρικῆς παρατήρησης καί καθολικοῦ ἀποφθέγματος».

ὁ ἴδιος.¹⁰ Ὁ Σαββίδης ἀποδίδει τή γένεσή της στή μαθητεία του στά κείμενα τοῦ Σεφέρη: Ἐκείνη λίγα γιά τόν Ἀλεξανδρινό: «Γράμμα γιά τήν *Κίχλη*», σχόλια στό *Ἡμερολόγιο Καταστροφῆς Γ*, καί στά κείμενα τοῦ Δημαρά: «Μερικές Πηγές τῆς Καθαφικῆς Τέχνης» (1932-3) καί «Κωστής Παλαμάς: Ἡ πορεία του πρός τήν τέχνη» (1947). Τέλος, στό ἔργο τοῦ G.P. Weber, *Genese de l'oeuvre poétique* (1960). Υἱοθετημένη γιά πρώτη φορά στήν πρόμη μείζονα μελέτη του «Μία Περιδιάβαση Σχόλια στό *Κύπρον οὐ μ' ἐθέσπισεν...*», ἡ «περιδιάβαση» συνίσταται σέ ἔνταξη τοῦ ὑπό ἐξέταση κειμένου στά —ιστορικά πιθανά— κειμενικά του συμφραζόμενα. Πρόκειται δηλαδή γιά ἐκτενή παραθεμάτιση παλαιότερων λογοτεχνικῶν κειμένων που ὁ συγγραφέας ἐνδεχομένως εἶχε στό νοῦ του τήν ὥρα τῆς συγγραφῆς. Ὁ τρόπος αὐτός ἀφήνει τό ἔδαφος ἐλεύθερο γιά μία συγκινησιακή ἀνταπόκριση τοῦ ἀναγνώστη στό ὑπό ἐξέταση κείμενο (ἀφοῦ ὁ ἀναλυτικός λόγος τῆς κριτικῆς εἶναι ἐλάχιστος) ἐνώ διακριτικά τόν καθοδηγεῖ πρός τήν κατανόηση τοῦ πιθανότερου (ιστορικά) νοήματός του.

Ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι ὁ Σαββίδης χρησιμοποιεῖ τήν «περιδιάβαση» στή θέση τῆς κλασικῆς «ἐρμηνείας κειμένου». Ὁρισμένοι κριτικοί ἔχουν διακρίνει περισσότερο καί λιγότερο αὐστηρές ἐκδοχές αὐτῆς τῆς μεθόδου.¹¹ Κανείς, ὁμως, δέν ἔχει ταυτίσει τήν προέλευσή της. Θεωρῶ (καί ἐλπίζω νά δείξω στή συνέχεια αὐτῆς τῆς ἐργασίας) ὅτι ἡ «περιδιάβαση» διαμορφώθηκε κατ' ἀντιστοιχίαν πρός τά γραπτά τοῦ Τ.Σ. Ἐλιοτ γύρω ἀπό τή «Λειτουργία τῆς κριτικῆς» (1923), κείμενο τό ὁποῖο ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ρόλος τοῦ λογοτεχνικοῦ κριτικοῦ εἶναι νά φωτίσει (νά διασαφηνίσει) τό ἔργο τέχνης καί νά διαμορφώσει τό γούστο τοῦ κοινῶν μέ τόν λιγότερο παρεμβατικό τρόπο.¹²

Μέ βάση αὐτό τό δεδομένο, ὁ Σαββίδης ἐφήυρε μία μέθοδο ἡ ὁποία νά παρέχει ἕνα πλαίσιο ἀναγνώσεως στό ἐξεταζόμενο κείμενο μέ τήν ἐλάχιστη ἐμφανή παρέμβαση τοῦ κριτικοῦ. Ἡ συγκέντρωση τῶν συναφῶν ἀποσπασμάτων, τά ὁποία συνθέτουν τήν κεντρική ἀτραπό τῆς «περιδιάβασης», προϋποθέτει, ἀντίστοιχα, τή σύλληψη τοῦ Ἐλιοτ γιά τόν λογοτεχνικό κανόνα ὡς μία συγχρονική τάξη, ἀπαρτιζόμενη ἀπ' ὅλα τά μεγάλα ἔργα τέχνης.¹³

Τό παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπό τό δοκίμιο τοῦ Ἐλιοτ «Ἄμλετ» (1919) νομιμοποιεῖ αὐτή τήν ἀντικατάσταση τοῦ λόγου τοῦ κριτικοῦ ἀπό συλλογή παραθεμάτων: «Ὡς ἔργο τέχνης, τό ἔργο τέχνης δέν ἐρμηνεύεται· δέν ὑπάρχει τίποτε πρός ἐρμηνείαν· μποροῦμε μόνον νά τοῦ ἀσκήσουμε κριτική, σύμφωνα μέ ὁρισμένες ἀρχές, σέ σύγκριση μέ ἄλλα ἔργα τέχνης ὅσο γιά τήν «ἐρμηνεία», κύρια εὐθύνη τοῦ κριτικοῦ εἶναι ἡ παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν δεδομένων, τά ὁποία δέν προϋποτίθεται ὅτι ὁ ἀναγνώστης γνωρίζει».¹⁴

Ὁ Σαββίδης πουθενά δέν ἀναφέρει αὐτή τήν ὀφειλή. Στά πρῶτα κείμενά του προβάλλει πάντα, ὡς σημεῖο ἀναφοράς καί πηγῆ κριτικῆς ἐγκυρότητας, τόν Γιώργο Σεφέρη (βλέπε ἐνδεικτικά τή συχνότητα τοῦ ὀνόματος «Σεφέρης» στό εὑρετήριο τῆς συλλογῆς *Πάνω Νερά*, Ἐρμής, 1973). Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι, μέ τήν υἱοθέτηση τοῦ κριτικοῦ μοντέλου τοῦ Ἐλιοτ, ὁ Σαββίδης ἀντιπαρέρχεται σιωπηρά τήν ἐπίδραση τοῦ Ἑλληνα πνευματικοῦ πατέρα του. Ἡ ἀπόσταση που παίρνει ὁ Σαββίδης ἀπό τόν Σεφέρη εἶναι, ἄλλωστε, ἐμφανῆς σέ ποικίλες ἄλλες κινήσεις του, ἡ πιό οὐσιαστική ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἡ ἀπόπληξη του γιά τίς «μακροαφηγήσεις» που σαρκώνουν τίς *Δοκιμές* (ἡ

«μακροαφήγησι» περί δημοτικῆς γλώσσας, δημιουργίας ἐθνικῆς παράδοσης κλπ.). Τό γεγονός ὅτι ὁ Σαββίδης ποτέ δέν ἔγραψε Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας εἶναι ἐνδεικτικό αὐτῆς τῆς ἀπόπληξης — ἀλλά ἐδῶ παίνομε στό χῶρο τῶν εἰκασίων, καί γι' αὐτό σταματῶ.

2. Ἡ ἔννοια τοῦ «ἔργου ἐν προόδῳ»: Οἱ πρῶτες ἐργασίες τοῦ Σαββίδη πάνω στόν Καβάφη ἐνισχύουν τήν ὑπόθεση ὅτι ξεκίνησε ὡς μοντερνιστής κριτικός. Ἡ μοντερνιστική κριτική (γιά νά τό ποῦμε καλύτερα: ὁ κριτικός λόγος τῶν μοντερνιστῶν) ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τήν ποίηση, καί ἀντιλαμβάνεται τό κείμενο ὡς αὐτόνομη δομή μέ ἐνδογενές νόημα,¹⁵ ἔναν ὀργανισμό (μέ τή βιολογική ἔννοια τοῦ ὄρου) που ἐλέγχει τήν ἀναγνωστική πρόσληψη.¹⁶ Θεωρεῖ τό σύνολο τοῦ ἔργου ἑνός λογοτέχνη ὡς ἔργο ἐν προόδῳ¹⁷ καί ἀντι-

10. Γ.Π. Σαββίδης, «Μία Περιδιάβαση Σχόλια στό *Κύπρον οὐ μ' ἐθέσπισεν...*», *Γιά τήν Στροφή*, 1961, σ. 314.

11. Ὁ Ἄρης Δρουκόπουλος, «Τριάντα Χρόνια Περιδιάβαση», *Ἐντευκτήριο*, 17, Δεκέμβριος 1991, σ. 14-15, διακρίνει τρεῖς ποικιλίες: α) τήν αὐστηρή, ἐσωτερική «περιδιάβαση», κατὰ τήν ὁποία τά ὑπό ἐξέταση ποιήματα σχολιάζονται μέσα ἀπό ἀναφορές σέ παλαιότερα ποιήματα τοῦ ἴδιου συγγραφέα καί στούς κλασσικούς συγγραφείς πού πιθανόν γνώριζε. Ἡ περίπτωση τοῦ «Σχόλια...» εἶναι παραδειγματική αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς β) τή χαλαρότερη «περιδιάβαση» στό «περιβάλλον καί τήν ἐποχή» πού πλαισιώνουν τό ἐξεταζόμενο κείμενο, ἀτμόσφαιρα τῆς ὁποίας ὁ συγγραφέας δέν εἶχε ἀναγκαστικά ἐνσυνείδητη ἀντίληψη. Ἡ μελέτη τοῦ 1976: «Ὁ Σατιρικός Καρνωτάκης» εἶναι χαρακτηριστική αὐτῆς τῆς περίπτωσης γ) τῆς σινειρμική «περιδιάβαση», τήν ὁποία χρησιμοποιεῖ στή σύνθεση τῶν δημοσιογραφικῶν κειμένων του — ἐδῶ πια ὡς τρόπο σύνθεσης τῶν δικῶν του ιδεῶν.

12. Τ. Σ. Ἐλιοτ, «The Function of Criticism», *Selected Essays*, Faber and Faber, Λονδίνο 1934, σ. 24: «Ἡ κριτική [...] πρέπει πάντα νά προσεβῆ ἕνα τέλος, τό ὁποῖο, γιά νά τό ποῦμε σχηματικά, φαίνεται νά εἶναι ὁ φωτισμός (ἡ διασαφήσιση) τῶν ἔργων τέχνης καί ἡ διόρθωση τοῦ γούστου».

13. Τ. Σ. Ἐλιοτ, «Παράδοση καί προσωπικό ταλέντο», ἀγγλιστί: «Tradition and Individual Talent» (1919) ὁ.π., σ. 15: «Αὐτό πού συμβαίνει ὅταν δημιουργεῖται ἕνα καινούργιο ἔργο τέχνης, εἶναι κάτι πού συμβαίνει ταυτόχρονα σέ ὅλα τά ἔργα τέχνης πού προηγήθηκαν. Τά ὑπάρχοντα μνημεῖα δημιουργοῦν μίαν ἰδέα τῆς τάξης μεταξύ τους, ἡ ὁποία τροποποιεῖται μέ τήν εἴσοδο τοῦ καινούργιου (τοῦ πραγματικά καινούργιου) ἀνάμεσά τους».

14. Τ. Σ. Ἐλιοτ, *Hamlet* (1919), ὁ.π., σ. 142.

15. Γιά μία κριτική παρουσίαση τῆς ἐλληνικῆς ἐκδοχῆς τοῦ μοντερνισμοῦ στήν λογοτεχνική κριτική, καθώς καί, ἐν γένει, γιά μία ἐπαρκή παρουσίαση τῆς ἀγγλικῆς Νέας Κριτικῆς, βλέπε: Διονύσης Καψάλης, «Παράδοση καί μεταφορά τῆς Νέας Κριτικῆς», *Πολίτης*, 1987. Περιλαμβάνει ἐξήγηση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ φαύλου κύκλου πού συγκροτεῖ τή Νέα Κριτική: ἔχοντας ὡς πρότυπο τούς τά συνεκτικά ποιήματα τῶν «μεταφυσικῶν ποιητῶν» τοῦ 17ου αἰ. (που συντέθηκαν πρῶν ἀπό τήν μοντέρνα «διάσπαση τῆς εἰσθησίας»), ἐπειδή στόχευαν σέ μία ἀνθρώπινη παιδεία πού θά ὑπερέβαινε τή διάλυση τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, τά κριτήρια τῶν νέων κριτικῶν ἀπορροφήθηκαν ἀπό τά ποιήματα πού κλήθηκαν νά κρίνουν.

16. «Προσπάθησα νά ὑπογραμμίσω τή σημασία τῆς σχέσης ἑνός ποιήματος μέ ἄλλα ποιήματα ἄλλων συγγραφέων, καί νά προτείνω τή σύλληψη τῆς ποίησης ὡς ἕναν ζῶντα ὀργανισμό πού συγκροτεῖται ἀπ' ὅλη τήν ποίηση πού γράφτηκε ποτέ»: «Tradition and Individual Talent», *Selected Essays*, σ. 17. Γιά γενικότερη κάλυψη τοῦ θέματος, βλέπε ἐπίσης: Στάνλεϋ Σάλταν, «To Criticize the Critics», *Eliot, Joyce and Company*, Oxford 1987, σ. 221-232.

17. Χαρακτηριστική ἐπί τοῦ θέματος ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἐλιοτ γιά τόν Τζόνς. Βλέπε σχετικά: Φρανκ Κέρμοουντ (ἐπιμ.), *Selected Prose of T.S. Eliot*, Faber and Faber, Λονδίνο 1975, σ. 262. Ἐπίσης, Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Α¹: 328.

λαμβάνεται τό παρελθόν ως μία αλληγορία γιά τό παρόν.¹⁸ Ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ Σαββίδη,¹⁹ ἐπικυρώνει αὐτές τίς ἀρχές καί πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἔννοια τῆς ὀργανικότητας, παρουσιάζοντας τήν ἐκδοτική πρακτική τοῦ Καβάφη ὡς μία ἐξελικτική ἀφήγηση ποιητικῆς αὐτοδημιουργίας.²⁰ Ἀντίστοιχα, οἱ ἐκδόσεις τῶν καθαφικῶν ποιημάτων: *Ἀνέκδοτα* (Ἰκαρος, 1968), *Ἀποκηρυγμένα* (Ἰκαρος 1983) καί *Κρυμμένα* (Ἰκαρος, 1993) ἀντιμετωπίζουν τά περιεχόμενα τοῦ ἀρχείου Καβάφη ὡς προαπαιτούμενα γιά τήν κατανόηση τοῦ ὅριμου ἔργου τοῦ ποιητή. Καί, τό κυριότερο, οἱ συγκεκριμένες αὐτές ἐκδόσεις θέτουν σέ λειτουργία τήν ἔννοια τοῦ ὀργανικοῦ συνόλου τοῦ Καβάφη ὡς μοντερνιστῆ ποιητή.²¹ Ἡ ἴδια τοῦ ποιήματα σέ νέους θεματικούς συνδυασμούς.²² Ἀκόμα, στά κριτικά του δοκίμια ὁ Σαββίδης τονίζει τίς διασχέσεις τῶν ποιημάτων μεταξύ τους (βλέπε π.χ. *Βασικά θέματα τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη*, Ἰκαρος 1993). Τέλος, στήν ἐκδοση τῶν σεφερικῶν σχολίων στὸν Καβάφη, προβάλλει ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ Σεφέρη πού ὑπογραμμίζουν τή φυσιογνωμία τοῦ Καβάφη ὡς μοντερνιστῆ ποιητή.²³ Ἡ ἰδέα τῆς κατασκευῆς ἐνός διβλίου μέσα ἀπό σπαράγματα, καί πάλι, ὑποστηρίζεται ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ὀργανικοῦ συνόλου.

3. Ἡ ἔννοια τῆς ὀργανικότητας ὡς μοντέλο γιά τήν κατανόηση τῆς κουλτούρας (καί ἐπιπτώσεις τῆς στή συγκρότηση τοῦ λογοτεχνικοῦ κανόνα): Πρόκειται γιά ἐπέκταση τοῦ πύδ πάνω χαρακτηριστικοῦ τῆς κριτικῆς τοῦ Σαββίδη. Ἐκδηλώνεται ὡς σεβασμός καί προβολή τῶν περιφερειακῶν πολιτισμῶν. Ἀντιπαρέχεται τή χρήση τῆς λαϊκῆς κουλτούρας ἀπό τόν Σεφέρη (π.χ., τοῦ Μακρυγιάννη) μέ στόχο τήν ἐξάλειψη τῶν περιφερειακῶν ἑτεροτήτων. Τό παράδειγμά μας ἐδῶ εἶναι ἡ στάση του στό θέμα τῆς Κύπρου. Τό «Πολυχρόνιο γιά τόν Κώστα Μόντη»²³ ὑπογραμμίζει τόν κυπριακό ἀντίλογο στὸν ἐλλαδίτικο ἑλληνοκεντρισμό, παραθέτοντας τούς ἀρνητικούς στοιχοσμούς («στιγμές») τοῦ Μόντη πάνω στήν ἰδεολογική λειτουργία τῆς Ἀκρόπολης καί —αὐτοαναφορικά— τῶν πρακτικῶν τοῦ Σαββίδη ὡς κριτικοῦ.

Τό ἐρμηνευτικό κλειδί γιά τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς εἶναι, νομίζω, καί πάλι ὁ Ἔλιοτ. Στό τρίτο κεφάλαιο τοῦ διβλίου του *Σημειώσεις γιά τὸν ὀρισμὸ τῆς κουλτούρας*,²⁴ «Ἐνότητα καί ποικιλία: ἡ |γεωγραφική| περιφέρεια», ὁ Ἔλιοτ ἀποφαίνεται τά ἐξῆς: «Εἶναι σημαντικό γιά ἓναν ἄνθρωπο νά αἰσθάνεται ὄχι ἀπλῶς πολίτης ἐνός συγκεκριμένου ἔθνους, ἀλλὰ καί πολίτης μιᾶς ιδιαίτερης περιφέρειας τῆς πατρίδας του, μέ τοπικά ἐξαρτημένο αἶσθημα νομιμοφροσύνης» (σ. 52). Δικαιολογεῖ δὲ αὐτό τὸν ἀφορισμὸ λέγοντας: «Ὑποστηρίζω μέ βεβαιότητα ὅτι ἂν οἱ ἄλλοι πολιτισμοὶ τῶν Βρετανικῶν Νησιῶν ὑποσκελιστοῦν πλήρως ἀπὸ τὸν ἀγγλικό, τότε καί ὁ ἀγγλικὸς θὰ πάψει νά ὑπάρχει» (σ. 57). Ἔτσι, λοιπόν, ὡς πρὸς τὸν προστατευτισμὸ του ἀπέναντι στίς περιφερειακές κουλτοῦρες ὡς μέσο τόνωσης τοῦ ἔθνικοῦ ὀργανισμοῦ, μέ παράδειγμα τήν Κύπρο, ὁ Σαββίδης ἀκολουθεῖ τὸν «ὀργανικό συντηρητισμὸ τοῦ Ἔλιοτ.

Ὅμως ὁ Σαββίδης δέν παρέμεινε μοντερνιστῆς κριτικὸς μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του. Τό παρακάτω τμήμα τοῦ κειμένου μου ἐπιδιώκει νά δείξει ὅτι ὁ Σαββίδης διεξῆλθε οὐσιαστικά τρεῖς περιόδους ὡς κριτικὸς λογοτεχνίας: τήν πρώτη, τήν καταχρηστικὰ λεγόμενη «νεοκριτική», πού μόλις συζητήσαμε, τῆ δευτέρη, τήν ὁποία θὰ τολμοῦσα νά ὀνομάσω «ἀντικειμενική», γιά τήν ὁποία καί θὰ κάνω λόγο

ἀμέσως, καί τήν τρίτη, τήν αὐτοστοχαστική ἢ μετακριτική, πού ὑπαινίχθηκε στό τέλος τῆς ζωῆς του, μέ τήν ὁποία καί κλείνει τό κείμενό μου.

Καθὼς ὁ Σαββίδης διαμορφώθηκε μεθοδολογικά στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60 (ὅταν ἐργάστηκε συστηματικά πάνω στὸν Καβάφη γιά τή διατριβή του), ἡ δουλειά του αὐτῆς τῆς περιόδου παρουσιάζει στοιχεῖα τοῦ ἀρχόμενου στρουκτουραλισμοῦ καί τῆς κοινωνιολογικῆς προσέγγισης στή λογοτεχνία. Ἐχοντας ξεφύγει ἀπὸ τή νεοκριτική ἐσωτερική ἀξιολόγηση τοῦ ποιητικοῦ ἀντικειμένου, καί ἀπὸ τήν «ἀντικειμενική συστοιχία» ἢ τήν «παράδοση» τοῦ Ἔλιοτ ὡς σήματα ποιητικῆς ἀξίας, τά ἐργαλεῖα του Σαββίδη κατευθύνονται τώρα στό νά ἐπανακαθορίσουν αὐτή καθ' ἑαυτή τήν ὑπαρξή τῆς κριτικῆς. Χωρὶς νά ἐπιμένω ιδιαίτερα σέ ζητήματα χρονολόγησης, γιατί αὐτό θὰ ὀδηγοῦσε στήν παγίδα τῆς ἐξελικτικῆς ἀφήγησης, προτείνω ὡς περαιτέρω ἀρχές καί ἐργαλεῖα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς τοῦ Σαββίδη, στήν νέα του περίοδο, τά κάτωθι:

4. Θεματικὴ κριτικὴ: Πολλές ἀπὸ τίς ἀνανεωτικῆς ἐργασίες τοῦ Σαββίδη ξεκινοῦν ὡς ἀναλύσεις περιεχομένου. Ὅμως οἱ συζητήσεις περὶ τοῦ θέματος ἐνός κειμένου εἶναι πάντα τό μέσον πρὸς ἓναν στόχο. Ἀποτελοῦν τή σκαλωσιά πού ὑποστηρίζει λεπτόλογες ὑφολογικῆς ἢ ἱστορικῆς παρεκβάσεις. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, στή μελέτη του *Βασικά θέματα τῆς ποίησης τοῦ Καβάφη* ὁ Σαββίδης παρεισάγει, μέ ἄξονα τήν ἀνάλυση περιεχομένου, συγκρίσεις μέ τὸν Σολωμὸ καί τὸν Προύστ.²⁵ Μόλις ἐκπληρώσει τό στόχο τῆς, ἡ ταξινομητικὴ αὐστηρότητα τῆς θεματικῆς προσέγγισης ὑποχωρεῖ πρὸς ὄφελος τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου πού περιλαμβάνει ἡ μελέτη του (βλέπε, σχετικὰ, τήν ἄρθρωση τοῦ

18. Βλέπε σχετικὰ: Τ. Σ. Ἔλιοτ, «Hamlet», *Selected Essays*, σ. 145.

19. Γ. Π. Σαββίδης, *Οἱ Καθαφικὲς Ἐκδόσεις, 1891-1932' περιγραφή καί σχόλιο, Βιβλιογραφικὴ Μελέτη*, Ταχυδρόμος, Ἀθήνα 1966.

20. «Πιστεύω, καί ἐλπίζω νά δείξω, πὼς καθεμιά ἀπὸ τούτες τίς ἐνόητες ἀντιστοιχίαι σέ μία νέα περίοδο τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος τοῦ ποιητῆ» ὁ.π., σ. 20.

21. Γιά τήν ἔννοια τῆς ὀργανικῆς ὀλότητας ὡς συλλογῆς ἀποσπασμάτων σέ κατάσταση διαρκοῦς κινητικότητας καί αὐτοδημιουργίας, βλέπε: Jan Luc Nancy, Philippe Lacoue - Labarthe, *The Literary Absolute*, State University of New York Press, N.Y. 1996.

22. Βλέπε: Γ. Π. Σαββίδης, *Ὁ Καβάφης τοῦ Σεφέρη*, Ἐριμῆς, Ἀθήνα 1984, τά κεφάλαια: «Ὁ Πηγαῖος στήν Ἰθάκη», σ. 153-203, καί: «Ὁ Καβάφης τοῦ Σεφέρη (Ἀπόσπασμα ὁμιλίας)», σ. 273-283. Συγγένειες τῶν δύο κριτικῶν ἀναφορικὰ μέ τίς ἀπόψεις τους γύρω ἀπὸ τὸν Καβάφη εἶναι οἱ ἐξῆς: α) ἡ προτίμησή τους στήν πλησία ἀνάγνωση μεμονωμένων ποιημάτων ἢ στίχων, β) ἡ τάση τους νά διαβάσουν ἓνα ποίημα ἀντικριστὰ μέ ἄλλο συναφές ποίημα τοῦ ἴδιου ποιητῆ, γ) ἡ ἐπιθυμία τους νά εἶναι ἀξιολογικοί, δ) τό κοινὸ ἐνδιαφέρον τους γιά θέματα ἐκδοτικὰ καί διβλιολογικὰ, ε) τό κοινὸ ἐνδιαφέρον τους γιά τή γλώσσα τῶν ποιημάτων, στ) ἡ προσοχή τους στά μορφικὰ στοιχεῖα τοῦ ποιήματος, ὅμως χωρὶς δογματισμὸ, ζ) ἡ τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς εἰδολογικὰ μεικτῶν κειμένων: ὁ Σεφέρης περιλαμβάνει στό κείμενό του ἀπὸ σπασμα ἐπιστολῆς (σ. 173), ἐνῶ στὸν Σαββίδη ἡ δομικὴ ἀρχὴ τῆς περιδιάβασης δημιουργεῖ, ἐξ ἀντικειμένου, μεικτὰ κείμενα.

23. Γ. Π. Σαββίδης, *Καστανόχωμα (1979-1989)*, Καστανιώτης 1989, Ἀθήνα, σ. 17-31.

24. Τ. Σ. Ἔλιοτ, *Notes Towards a Definition of Culture*, Faber and Faber, Λονδίνο 1948 (1949). Στό διβλίο αὐτό ὁ Ἔλιοτ ὀνομάζει τρεῖς συνθήκες γιά τήν ἀναπαραγωγή μιᾶς [ἐθνικῆς] κουλτούρας: α) νά ἀναπτύσσεται ὀργανικά, σέ παραλληλία μέ τή διατήρηση τῶν κοινωνικῶν τάξεων, β) νά μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ γεωγραφικὰ σέ τοπικὲς κουλτοῦρες, γ) νά παρουσιάζει ἐνότητα, ἀλλὰ καί ποικιλία, σέ σχέση μέ τήν θρησκεία.

κεφαλαίου 3, «Χριστιανική προοπτική» στο ίδιο βιβλίο).

Υποστηρίζω ότι η θεματική κριτική του Σαββίδη καθώς και η «περιδιάβαση» οφείλει και αυτή κάτι στον Βέμπερ, στον οποίο διαβάζουμε: «Κάθε θέμα είναι κατ' αρχήν μία υπόθεση εργασίας. Η "αναλογική" ανάλυση των κειμένων προοδευτικά τήν επικυρώνει, τή στερεώνει, τή άπλουστεύει ή τήν περιπλέκει».²⁶ Μέ άλλα λόγια: η προσοχή του Σαββίδη στη θεματική ενός ποιήματος αποτελεί τρόπο οργάνωσης των ζητούμενων του και όχι άπλως συζήτηση του νοήματος του εξεταζόμενου κειμένου. (Τέτοιες ενδείξεις με κάνουν να πιστεύω ότι ο Σαββίδης στη δεύτερή του περίοδο δρίσκεται σε φάση μεθοδολογικής αναζήτησης.)

Τό έντυπωσιακότερο δείγμα αυτού του τύπου κριτικής, πού έμμέσως πραγματεύεται τή μεθοδολογική διάσταση τής θεματικής κριτικής, είναι ή μελέτη «Ένδυμα, ρούχο και γυμνό στο σώμα τής καθαφικής ποίησης». Τό κείμενο αυτό χαρτογραφεί τήν προοδευτική επίτευξη τής ποιητικής συμπύκνωσης στά ώριμα καθαφικά ποιήματα εκ παραλλήλου μέ τήν ένδυματολογική οικονομία του ποιητή.²⁷ Η μεταφορά ποιητικής πού αντίλαμπάνεται τή ρητορική ως «ένδυμα» των ιδεών άρδευεί τό κείμενο. Έτσι, σχολιάζοντας τήν προοδευτική άποβολή των ένδυμάτων — ως θέμα — στά ώριμα ποιήματα του Καβάφη, ο Σαββίδης κατανοεί τό τελικό γυμνό του «Μέρες του 1908» ως τό «μυστικά κατορθωμένο σώμα» (για να τό πούμε μέ όρους σικελιανικούς) τής τέλειας ποίησης. Συνεπώς ο Σαββίδης χρησιμοποιεί τή θεματική κριτική για να κατηγοριοποιήσει ομάδες κειμένων, καί, έπεκτείνοντάς την, για να άρθρώσει τή δική του ιδιοσυγκρασιακή ρητορική περί ποιητικής.

5. Βιβλιολογική κριτική: Είναι ή άποψη τής σαββιδικής κριτικής πού διαφοροποιεί τό έργο του δραστηκότερα από κάθε άλλη από τή μοντερνιστική προτίμηση στην «ένδογενή ποιητική». Συγγενεύει μέ τήν αντίληψη του έργου τέχνης από τήν σχολή του Νέου Ιστορισμού ως αποτέλεσμα δι-

κτύου «λόγων» ή «πρακτικῶν» πού μοιράζονται ανάμεσα στον συγγραφέα, τον άναγνώστη καί τή λογοτεχνική αγορά. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του είδους είναι: τό κεφάλαιο έξι από τίς *Καθαφικές έκδόσεις*, «Σχόλια στά Τεύχη», καί ή συμβολή του στο Συμπόσιο εις Μνήμη Κ.Θ. Δημαρά, πού οργάνωσε τό Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης τήν άνοιξη του 1992, μέ τίτλο: «Άνδρέα Κάλβου, Ώδες - Άθανασίου Χριστόπουλου, Λυρικά. Μία παράδοση έκδοτική συνοικεσία». Κρίνοντας από τίς τυπογραφικές καί τίς βιβλιοδοτικές λεπτομέρειες του σπάνιου αυτού τόμου, ο Σαββίδης έρμηνεύει τή συγκατοίκηση δύο ύφολογικά διαφορετικῶν συγγραφέων ως κίνηση άυτονομιοποίησης εκ μέρους του Κάλβου, όταν άπειυθύνεται στην εϋπορη ελληνική διασπορά. Έτσι μάς δίνει, μέσα από τήν ιστορία ενός τόμου, ένα κομμάτι από τήν ιστορία των άναγνωστικῶν συνθηκών, του γούστου καί του κοινωνικοπολιτικού άναστήματος των Έλλήνων τής διασποράς. Ο λόγος πού ο Σαββίδης θεωρεί τό βιβλίο ζωτικό παράγοντα στην παραγωγή του λογοτεχνικού έργου (ένας όρος πού προϋποθέτει τήν συνεργία του άναγνώστη) μάς δίνεται στή μελέτη του: «Πότε, άραγες, άρχίζει ή νεότερη ελληνική λο-

25. Γ. Π. Σαββίδης, *Βασικά Θέματα τής Ποίησης του Καβάφη*, Ίκαρος, Άθήνα 1993, για τίς συγκρίσεις: σ. 27 καί 42 αντίστοιχα.

26. *Genese de l'oeuvre poetique*, σ. 24.

27. Στο σημείο αυτό μπορεί κανείς να διακρίνει ένα ιδιωτικό άστειο πού άντικρούει τά ακόλουθα λόγια του Έλιοτ (άπό τή «Λειτουργία τής Κριτικής»): «Η ανακάλυψη των λογαριασμών καθαριστηρίου του Σαίξπηρ δεν θα μάς χρησίμευε σε πολλά πράγματα» (δ.π., σ. 33). Ο Σαββίδης καταφέρνει να διαπλέξει στή μελέτη του τό ισοδύναμο των «λογαριασμών καθαριστηρίου» του Καβάφη, τον κατάλογο των ρούχων πού ο ποιητής πήρε μαζί του στο ταξίδι του στην Άθήνα, τον Αύγουστο του 1905. Στο: *Κύκλος Καβάφη*, Ίδρυμα Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, Άθήνα 1983, σ. 17.

γοτεχνία:»²⁸ Ο Άλοκοπος του Μπεργαδῆ (1509), τό πρώτο μείζον λογοτεχνικό κείμενο που τυπώνεται στα ελληνικά, βαφτίζεται έναρκτηρία στιγμή τῆς μοντέρνας |τυπογραφικρατούμενης| φιλολογίας, ἐπειδή τό βιβλίο εἶναι τό κατ' ἐξοχήν μοντέρνο μέσο γιά τή διάδοση ἐνός κειμένου.

6. Εἰδολογική κριτική: Ἄλλη μία ἀπό τίς κριτικές μεθόδους τοῦ Σαββίδη, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τό συγχρονικό κριτικό μοντέλο, πρὸς τήν κατάκτηση μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἐγκυρότητας πού νά ἐδράζεται ἔξω ἀπό τό κρινόμενο ἀντικείμενο. Χρησιμοποιεῖται μέ τρεῖς στόχους: α) προκειμένου νά ἐπενδύσει μέ μία αἴσθηση ἱστορικότητας τή μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν μορφῶν: γιά παράδειγμα, « Ὁ σατιρικός Καρυωτάκης»²⁹ ἐντοπίζει τούς δεσμούς ἀνάμεσα στό σατιρικό γένος καί τήν πολιτική κατάσταση στήν Ἑλλάδα γύρω στό 1927, β) γιά ταξινομικούς λόγους: γιά παράδειγμα, ἡ μελέτη «Φαναριώτικες ἠχολογίες» ἢ «ποιήματα μέ ἀντίλαλο» ἔνα παραμελημένο στιχουργικό παιχνίδι³⁰ ἐπαναπροσδιορίζει τό ξεχασμένο αὐτό εἶδος φαναριώτικης ποίησης, μέ διακριτικό χαρακτηριστικό τήν ἀντηχητική ρίμα του, γ) γιά νέες θεωρητικές συλλήψεις τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, ἢ γιά εἰκασίες σχετικά μέ τά κενά τῆς: ἔτσι, στή μελέτη «Κρητική λυρική ποίηση στήν ἀρχή τῆς Βενετοκρατίας (δοκίμιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας)»³¹ ὁ Σαββίδης διορθώνει τήν Ἱστορία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας κατά τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας (1965) τοῦ Μανούσακα, προσφέροντας παραδείγματα τοῦ χαμένου «εἶδους» τῆς λυρικῆς ποίησης, μέσα ἀπό τή σύνταξη ἐνός καταλόγου τῶν ποιημάτων πού ἐγκιβωτίζονται στα κρητικά δράματα. Ἐνα τελευταῖο παράδειγμα: «Τό ἀτελές ποίημα σέ ξένους καί Ἕλληνες ρομαντισμοῦ τῆς σχολῆς τῆς Ἰένας, πού εἶναι εἰδολογική στή δάση τῆς, γιά νά διευκρινήσει τόν ὄρο «ἀπόσπασμα», πού ἐμφανίστηκε στήν ἐλληνική λογοτεχνική κριτική τοῦ 19ου αἰώνα, ἀναφορικά μέ τούς Σολωμό, Βαλαωρίτη, Κουμανούδη, Ραγκαδά καί τούς ἀδελφούς Σούτσους. Κατόπιν δείχνει ὅτι ὁ ὄρος χρησιμοποιήθηκε —στα ἐλληνικά συμφραζόμενα— ὡς μέσο γιά τήν νομιμοποίηση (ἢ τή διαφήμιση) ἡμιτελῶν ἔργων. Εἶναι, λοιπόν, σαφές ὅτι ὁ Σαββίδης δέν περιορίζει τό ἐργαλεῖο τοῦ εἶδους σέ ταξινομικές χρήσεις. Τό χρησιμοποιεῖ γιά νά «φωτίσει» τό ἱστορικό πλαίσιο τῶν κριτικῶν καί λογοτεχνικῶν κειμένων. Εἶναι ἕνας ἀπ' τούς πῶ ἰσχυρότερους συμμάχους του στήν ἀναζήτηση ἐγκυρότητας στήν ἐρμηνεία.

7. Συγκριτολογική κριτική: Μέ τή γενιά τοῦ '30, ὁ κλάδος τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας στήν Ἑλλάδα εἰσήλθε σέ περίοδο ὠριμότητας.³³ Ἡ παρατήρηση αὐτή ἐκφράζει ἀπόλυτα καί τήν ἐργασία τοῦ Σαββίδη, κληρονόμου τῆς γενιάς τοῦ '30. Μέ στόχο τήν πρόσληψη τῶν νεοελληνικῶν κειμένων μέσα ἀπό κάποια συμφραζόμενα, οἱ συγκριτικές μελέτες τοῦ Σαββίδη προτείνουν δύο βασικές ὁδούς: α) σύγκριση³⁴ μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική λογοτεχνία, καί β) σύγκριση μέ τίς μειζόνες σύγχρονες εὐρωπαϊκές καί ἀμερικανικές λογοτεχνίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς πρώτης περίπτωσης εἶναι ἡ μελέτη του (μεταφράζω τόν τίτλο λίγο αὐθαίρετα): «Ἡ βαριά κληρονομιά τοῦ παρελθόντος καί ὁ Ἕλληνας ποιητής»,³⁵ καί τῆς δεύτερης ἡ σύντομη ἀνακοίνωσή του «Τρία καθαφογενῆ ποιήματα»,³⁶ πού ἀνιχνεύει καθαφικά ἴχνη σέ τρεῖς σύγχρονους ποιητές, στόν Ἀμερικανό Ἄλαν Ντάγκαν, τόν Τσέχο Μίροσλαβ Χόλουμπ καί

τόν Ἴρλανδό Ντέσμοντ ὁ Γράντν. Τό δεύτερο αὐτό κείμενο ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰτί ἀντιστρέφει τή συνήθη κατεύθυνση τῆς ἐπίδρασης, ὅταν ὁ λόγος γίνεται γιά τή νεοελληνική φιλολογία. Ἐδῶ, εἶναι ἡ ἀμερικανική, ἢ τσέχικη καί ἡ ἱρλανδέζικη λογοτεχνία πού δρῶσονται στή θέση του δέκτη. Οἱ ὑπαινικτικές μελέτες τοῦ Σαββίδη γύρω ἀπό τή σχέση τοῦ Καρυωτάκη μέ τούς Γάλλους ποιητές πρέπει ἐπίσης νά γίνον ἀντιληπτές ὑπ' αὐτό τό πρίσμα,²⁷ καθώς καί ἡ πληθώρα μεταφράσεων ποιημάτων καί πεζῶν ἀπό τά ἐλληνικά στα ἀγγλικά, καί ἀπό τά ἀγγλικά ἢ γαλλικά στα ἐλληνικά. Εἶναι νομίζω σαφές ὅτι ὁ συγκριτισμός τοῦ Σαββίδη ἐπιδιώκει νά τοποθετήσει τήν ἐλληνική λογοτεχνία σέ μιᾶ εὐρωκεντρική προοπτική. Ὡς πρὸς τή μέθοδό τῆς, δειγματίζει μᾶλλον παρά ἐξαντλεῖ, καί συνήθως ἀποκρίνεται ἐνα εὐρύ χρονικό πλαίσιο (χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μελέτης τοῦ μοτίβου τοῦ Ἑλπίνορα ἀπό τόν Πάουντ στόν Σινόπουλο).³⁸ Με ἄλλα λόγια, οἱ συγκριτολογικές μελέτες τοῦ Σαββίδη συντάσσονται πάνω στό μοντέλο τῆς περιδιάβασης καί προϋποθέτουν ἕναν διεθνή λογοτεχνικό κανόνα ὡς σημείο ἀναφοράς καί ἐπικύρωσής τους. Τό γεγονός ὅτι ἀποκεντρώνουν τήν πηγή τῆς λογοτεχνικῆς ἐπίδρασης τίς καθιστά ἀντικείμενα ἄξια περαιτέρω μελέτης.

8. Μορφική κριτική: Δέν πρόκειται ἀκριβῶς γιά φορμαλιστική κριτική, δηλαδή δέν ἐπιδιώκει νά ἐφαρμόσει γενικές ἀρχές ἀντλημένες ἀπό ἄλλα λογοτεχνικά κείμενα στή δομή ἐνός συγκεκριμένου ποιήματος ἢ πεζοῦ. Ἀντίθετα, περιγράφει συγκεκριμένα μορφικά γνωρίσματα ἐνός κειμένου (με ἰδιαίτερη ἐμφαση στή μετρική), κατόπιν ἐξάγει συμπεράσματα ἢ προτάσεις σχετικά μέ ζητήματα χρονολόγησης, στάδιο ἐπεξεργασίας ἐνός κειμένου, τή σχέση του μέ ἕνα συγκεκριμένο εἶδος καί λοιπά. Γιά παράδειγμα, ἡ μελέ-

28. Πρόκειται γιά τή συμβολή του στό Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο γιά τίς Ἀρχές τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, πού διεξήχθη στή Βενετία τόν Νοέμβριο τοῦ 1990. Τώρα: *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 312-316.

29. *Ἐφήμερο Σπέρμα*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1978, σσ. 263-283.

30. Στόν τόμο: Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Νεοελληνικά Μετρικά*, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1991, σ. 137-234. Ἐπίσης: *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 280-297.

31. Ἀριάδνη, Ἀφιέρωμα στόν Στυλιανό Ἀλεξίου, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, 5, 1989, σ. 325-330 τώρα στήν *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 99-105.

32. *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 209-232.

33. Βλέπε σχετικά: Νάσος Βαγενᾶς, «Ἡ συγκριτική φιλολογία στήν Ἑλλάδα ὡς τή γενιά τοῦ '30», *Ἡ Εἰρωνική Γλώσσα, Κριτικές μελέτες γιά τή νεοελληνική γραμματεία*, Στιγμή, Ἀθήνα 1994, σ. 281-291.

34. Ἀξίζει, νομίζω, νά θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἐλιοτ πρότεινε τή σύγκριση καί τήν ἀνάλυση ὡς τίς κύριες μεθόδους τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Βλέπε σχετικά: *Selected Essays*, σ. 32.

35. «The Burden of the Past and Greek Poet»: σέ δύο συνέχειες, τό κείμενο αὐτό ἀποτελεσε τίς Gray lectures τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ γιά τήν ἀκαδημαϊκή χρονιά 1983-4. Κατόπιν δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *GrandStreet*, 5, Νέα Ὑόρκη, Φθινόπωρο 1985, σσ. 164-190. Τώρα: *Τράπεζα Πνευματική*, σ. 148-170.

36. *Καστανόχωμα*, σ. 63-65.

37. *Στά χνάρια τοῦ Καρυωτάκη. Κείμενα 1966-1988*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1988. Ἰδιαίτερα τό κείμενο: «Στόν Πεζόδρομο τοῦ Καρυωτάκη (εἰσήγηση σέ μιᾶ ἀνάγνωση τῶν πεζογραφημάτων του)», σσ. 116-133.

38. *Μεταμορφώσεις τοῦ Ἑλπίνορα: Ἀπό τόν Πόουντ στόν Σινόπουλο*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1981, 1990.

39. *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 277-285.

40. *Στά Χνάρια τοῦ Καρυωτάκη*, σ. 193-198.

τη «'Ανέκδοτα ποιήματα του Σικελιανού»,³⁹ ενώ κατ' ἀρχήν στοχεύει στην παρουσίαση και τό σχολιασμό τριών ανέκδοτων σονέτων του ποιητή (1910-1914), σταδιακά ανοίγεται πρὸς τό ζήτημα τῆς ἐπίδρασης τοῦ θανάτου τοῦ Μαβίλη στό ἐλληνικό σονέτο, τό ζήτημα τῆς πετραρχικῆς καταγωγῆς τοῦ Σικελιανοῦ, καί ἄλλα. Ὅπως καί στίς διβλιολογικῆς του μελέτες, ἔτσι καί ἐδῶ ὁ Σαββίδης προχωρεῖ ἐπαγωγικά ἀπό τό εἰδικό στό γενικό' μία συγκεκριμένη ἔρευνα, ἔνα συγκεκριμένο φιλολογικό πρόβλημα, θρῖσκεται πάντα στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του. Καί αὐτό πού ἔχει περισσότερη σημασία ἀπό ὑφολογικῆς πλευρᾶς εἶναι ὅτι μικρές αὐτοβιογραφικῆς ἀφηγήσεις συχνά εἰσάγουν τούτες τίς μᾶλλον «στεγνές» μελέτες, διεγείροντας τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη. Ἔτσι, τά «'Ανέκδοτα ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ» ξεκινοῦν μέ ἕνα ἰδιωτικό συμβάν γύρω ἀπό τή χρησιμότητα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ἐγκιβωτισμένη σέ αὐτό τό πλαίσιο, ἡ μελέτη διαβάζεται σάν μία εἰσάγουσα διδακτική παραβολή. Θά ἐπανέλθω σύντομα στίς λογοτεχνικῆς παρεκβάσεις τοῦ Σαββίδη. Γιά τήν ὥρα, θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ σέ μία ἀκόμη πλευρά τῆς μέσης περιόδου τῆς κριτικῆς του:

9. Στή στατιστική καί στυλομετρία: Πρόκειται γιά ἀκραία ἐκδοχή τοῦ κριτικοῦ τύπου. Ἡ πιό πρόσφατη ἐκδῶσή του εἶναι οἱ σημειώσεις στην τελευταία ἐκδοχή τοῦ καθαφικῆς κανόνα (Ἰκαρος, 1992), ὅπου περιλαμβάνονται, μεταξύ ἄλλων, καί ἐκτενέες μετρικῆς παρατηρήσεις. Ἀλλά τό καθαρότερο δείγμα αὐτῆς τῆς μορφῆς μᾶς πηγαίνει πίσω στό 1973. Εἶναι ἡ ἐργασία: «Βασικά στατιστικά στοιχεία γιά τά *Ἐλεγεία καί Σάτιρες*»⁴⁰, μία κινωτός τῶν ἐκδοχῶν πού μπορεῖ νά πάρει ἡ υἱοθέτηση μοντέλων ἀπό τίς ἐπιστήμες στή μελέτη τῆς λογοτεχνίας. Περιλαμβάνει δεδομένα γιά τή συγκρότηση τῆς συλλογῆς: πίνακες γιά τόν ἀριθμό καί τόν τύπο τῶν στίχων τοῦ κάθε τμήματος, πίνακες μέ τίς χρονολογίες τῆς πρώτης δημοσίευσης, στατιστικῆς γιά τή συχνότητα παρουσίας κάποιων γραμματικῶν δομῶν σέ κάθε χωρίο κλπ. Ἡ φιλοδοξία αὐτῆς τῆς κριτικῆς τάσης εἶναι νά παρουσιάσει τό ποιητικό ἀντικείμενο ὡς ἀντικειμενική, μετρήσιμη ὀντότητα. Εἶναι, ἐμφανῶς, πρῶτα κλάδι τῆς ἐκδοτικῆς ἐργασίας του, καί ἐμφανίζεται κυρίως στή μέση του περίοδο, πού θά μπορούσε, ὅπως εἶπαμε, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν καί ἔχοντας γνώση τῶν διαμεσολαθήσεων πού συμβαίνουν στόν ἐλληνικό χώρο, νά χαρακτηριστεῖ δομιστική. Μετά τή δεκαετία τοῦ 1970, αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ μελέτες ἐγκαταλείπονται. Ὅποτε περιστασιακά ξαναεμφανίζονται ἀνήκουν στόν ρητορικό τρόπο τῆς αὐτοπαρωδίας καί αὐτή εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ καταλόγου ἐνδυμάτων πού ὁ Καβάφης πῆρε μαζί του στην Ἀθήνα τό φθινόπωρο τοῦ 1905. Μέ δεδομένο τούτη τή μεθοδολογική παρέκκλιση, ἔρχομαι στό τελευταῖο χαρακτηριστικό τῆς κριτικῆς τοῦ Σαββίδη, τό ὁποῖο νευρώνει ἐσωτερικά τά γραπτά του τῆς ὕστερης περιόδου.

10. Λογοτεχνικά στοιχεία στά κείμενα τοῦ Σαββίδη: Συχνά ὁ Σαββίδης στίς *Δοκιμές* περιλαμβάνει μία μικρή αὐτοβιογραφική ἀφήγηση πού ἔχει στόχο νά προσδώσει ἀληθοφάνεια στό κείμενο, καί νά καταστήσει φυσικό ἢ καί αὐτονόητο τό ἐρμηνευτικό πλαίσιο ἑνός συγκεκριμένου ἔργου ἢ μᾶς ἰδεολογικῆς θέσης. Παράλληλα, προικίζει τόν κριτικό μέ τήν ἐξουσία καί τήν αὐθεντικότητα τοῦ αὐτόπτη.⁴¹ Στόν Σαββίδη, ἡ τάση νά συνθέτει κείμενα μέ λογοτεχνικῆς ἀξιώσεως σταδιακά γίνεται ὄλο καί πιο ὁρατή. Στή μελέτη του 1986 γιά τήν «'Απολαμρειαστήρια Ἐπιστολή»⁴² τοῦ Καρνωτάκη τό κείμενο δομεῖται ὡς ἱστορία μυστηρίου (μέ

σταδιακή ἀποδέσμευση πληροφοριῶν), ἐνῶ ἡ ἀφήγηση τοῦ 1993: «Περί λαιμαργίας: συμβολή σέ ἕναν ἰδεατόν νεκρό-δειπνο»⁴³ παρουσιάζει τόν Σαββίδη καί τόν Δημαρά — εἰς ἀναζητήσιν ἑνός λανθάνοντος χειρογράφου τοῦ *Ῥωσσαγγλογάλλου*⁴⁴ — ὡς ἐξερευνητές στό κελάρι τῆς οἰκογένειας τοῦ ταγματάρχη Λήκ. Ὑποστηρίζω, ὡστόσο, ὅτι οἱ ἀφηγηματικῆς παρεκβάσεις τοῦ Σαββίδη λειτουργοῦν διαφορετικά ἀπό τίς ἀντίστοιχες παρεκβάσεις τοῦ Σαββίδη. Στόν Σαββίδη ἐπιτελοῦν τό ἔργο τῶν μετακριτικῶν σχολίων γύρω ἀπό τή ρητορική κατάσταση, ἀλλά καί τή φύση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Σηματοδοτοῦν τήν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐπιστημονισμοῦ ἀπό τόν Σαββίδη, εἰς ὄφελος ἑνός πλουραλιστικοῦ κριτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ὑπό τό πρῶμα αὐτό, τά κείμενά του ἀντιπαρέρχονται μέ ἐπάρκεια τήν κατηγορία περὶ ἀφελούς ἐμπειρισμοῦ. Καί αὐτή ἡ παρατήρηση μέ φέρνει στό συμπέρασματά μου, γιά τήν ὥρα.

Μέ τό ἄρθρο πού μόλις τελειώνει θέλησα νά δεῖξω ἕνα ἐξελικτικό (πλήν ἀνοιχτό) σχῆμα πού διατρέχει τή λογοτεχνική κριτική τοῦ Σαββίδη, μία πορεία πού ξεκινᾶ ἀπό μία ἐμφαση στην προσωπική ἀναγνωστική πρόσληψη καί τό συγχρονικό μοντέλο ἀποτίμησης (χαρακτηριστικῆς οἱ πρῶτες σπουδές στόν τρόπο τῆς «περιδιάβασης») καί καταλήγει σέ μία προσπάθεια γιά μία ἱστορικά ἐνήμερη, ἀντικειμενικοποιημένη ἐρμηνευτική. Θέλησα ἀκόμη νά δεῖξω ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τούς κοινούς τόπους τῆς κειμενικῆς κριτικῆς, τῆς παραδοσιακῆς «ἐρμηνείας κειμένου», συμβαδίζει μέ τό ἐνδιαφέρον του γιά γραμματολογικά εἶδη πέραν τῆς ποιήσεως (ὅπως γιά παράδειγμα τά χρονικά καί οἱ αὐτοβιογραφίες)⁴⁵ καί γιά τή λογοτεχνία τοῦ 18ου αἰῶνα — ἕνα ἐνδιαφέρον πού μοιράζεται μέ τόν Κ. Θ. Δημαρά.

Ἔτσι ἡ διεύρυνση τοῦ ἐρευνώμενου ἀντικειμένου ἐπιφέρει τή διεύρυνση τοῦ μεθοδολογικοῦ του ἐργαλείου (ἢ μήπως ἀνάποδα;). Μέ βάση αὐτή τή μεθοδολογική στροφή, προσπάθησα γά διακρίνω τήν ἐπιστημολογική ἀγωνία τοῦ Σαββίδη σχετικά μέ τή φυσιογνωμία καί τή λειτουργία τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, μία ἐργήγορη πού τόν ὀδηγεῖ νά υἱοθετήσει, καί κατόπιν νά ἀμφισβητήσει, τίς νεοκριτικῆς ἐκδοτικῆς πρακτικῆς, τό δομιστικό καί τή στυλομετρία, γιά νά καταλήξει τελικά στή μεταδομική αὐτοστοχαστικότητα.

Φυσικά, δέν θά ἤθελα νά ἐκληφθοῦν τά γραφόμενά μου ὡς ὑπαινιγμός ὀμφαλοσκοπικῆς στεριότητος ἐκ μέρους τοῦ κριτικοῦ. Ἡ στράτευση τοῦ Σαββίδη στό διαφωτιστικό χρέος τοῦ διανοουμένου, πού ἐκδηλώθηκε μέ τή διαρκή προβολή περιφερειακῶν ἐλληνικῶν πολιτισμῶν, καί ἡ ἔγνοια του νά διατηρήσει ἄγρυπνο τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη, ἀκόμη καί μέ κόστος τῆς διατήρησης τῶν ἐρωτηματικῶν του, ἀποτελοῦν δύο ἀπό τούς πιο γόνιμους συνεκτικούς ἰστούς ὀλόκληρου τοῦ ἔργου του.

⁴¹ Στή μελέτη του γιά τόν *Ἐρωτόκριτο* (1946) ὁ Σαββίδης ἀναφέρεται στην ἀκόλουθη ἀνάμνηση: «Θυμάμαι, παιδί στή Σμύρνη, κάθε ἀπόγεμα, τήν ἴδια ὥρα, τήν ἴδια φωνή στόν δρόμο: «Ἐχω διβλία διάφορα! Τόν Ἐρωτόκριτο καί τήν Ἀρετούσα! Τήν Ἱστορία τῆς Γενοδέφας! Τήν Ἱστορία τῆς Χαλιμᾶς!...». (Α 268).

⁴² *Στά Χνάρια τοῦ Καρνωτάκη*, σ. 101-115.

⁴³ *Ἀκτή Λευκωσίας*, 14, ἀνοιξη 1993.

⁴⁴ Μέ τό θέμα ἔχει ἀσχοληθεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαράς εἰδικά στό μελέτημα του: *Ῥωσσαγγλογάλλος*, Πορεία, Ἀθήνα 1990. Ἐπίσης συχνῆς οἱ ἀναφορές του στό κείμενο αὐτό, στό: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἐρμής, Ἀθήνα 1985. Ἄρα, ἡ ἐπιλογή τοῦ Σαββίδη νά μιλῆσει γι' αὐτό τό κείμενο ἴσως ἔχει ἐμβληματικό χαρακτήρα ἡ σηματοδοτεῖ μία σχέση μαθητείας, ἀλλά καί κριτικῆς στο δημαρικό ἔργο.

⁴⁵ Βλέπε χαρακτηριστικά: «Ἐνας Κύπριος Κορδοπάτης», *Καστανόχωμα*, σ. 174-178, πού ἀναφέρεται στό χρονικό τοῦ Σάββα Τσερεκετλή (1886).

ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΚΒΙΛ ΣΤΟΝ ΜΠΡΥΚΝΕΡ

Απ' άφορμή τή μετάφραση στά ελληνικά του βιβλίου του Πασκάλ Μπρυκνέρ *Ο Πειρασμός τής άθωότητας* (μετάφ. Λ. Άθαγιανού, έκδ. Άστάρτη, 1996).

του Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

Ο σύγχρονός μας Πασκάλ Μπρυκνέρ ανήκει σέ εκείνη τήν κατηγορία Γάλλων διανοουμένων οί όποιοί αναδύονται στήν επιφάνεια στή διάρκεια τής δεκαετίας του '80 όταν ή διάγνωση γιά τήν κρίση τής μαρξιστικής σκέψης είναι πλέον όριστική. Μυθιστοριογράφος μέ έντονη προβολή από τά ΜΜΕ τής χώρας του, δέν διστάζει να γράφει πολιτικοκοινωνικά δοκίμια τά όποία άσκούν μία, μεγαλύτερη από αυτή πού κανονικά θά τούς αναλογούσε, επιρροή λόγω άκριδώς τής φήμης πού διαθέτει εξαιτίας των μυθιστορημάτων του και τής έντονης παρουσίας του στά ΜΜΕ. Στή γλώσσα μας, εκτός από μυθιστορήματά του, έχουν μεταφρασθεί και δύο πολιτικοκοινωνικά δοκίμιά του, *Η μελαγχολική δημοκρατία*¹ και *Ο πειρασμός τής άθωότητας*,² γνωρίζοντας σημαντική έμπορικη έπιτυχία: τό δεύτερο, μάλιστα, από αυτά βρίσκεται εδώ και μερικούς μήνες στόν κατάλλογο των πώ έπιτυχημένων έμπορικά βιβλίων, σχεδόν τήν ίδια περίοδο πού ή ελληνική έκδοση ενός εκ των σημαντικότερων βιβλίων³ πού γράφηκαν στόν Μεταπόλεμο πέρασε κυριολεκτικά άπαρατήρητη. Παρά τήν έμπορικη έπιτυχία, όμως, των βιβλίων του Μπρυκνέρ, τόσο ή άκαδημαϊκή κριτική όσο και ή άριστερή κριτική άπαξιώνουν νά άσχοληθούν μέ τό έργο του θεωρώντας το, και όχι άδικα, ως στερούμενο πρωτοτυπίας, ξεχνώντας όμως από τήν άλλη ότι τό εύρος τής πολιτικής επίδρασης κάποιων ιδεών δέν είναι πάντοτε εύθές ανάλογο τής πρωτοτυπίας τους. Άπό αυτή τήν σκοπιά θά ήταν ίσως χρήσιμο νά θυμίσει κανείς ότι στή Γαλλία οί επί χρόνια εκτοξευόμενες ενάντια στόν μαρξισμό καινοτόμες διατριβές ενός σοβαρού κοινωνιολόγου όπως ό Ραϋμόν Άρόν δέν κατόρθωσαν νά επιφέρουν στήν Άριστερά τά πολιτικά πλήγματα πού επέφεραν μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα, βοηθούσης και τής ιστορικοπολιτικής συγκυρίας, οί κοινότητες και χαμηλού επιπέδου αναλύσεις των «Νέων Φιλοσόφων».⁴

Ο Μπρυκνέρ, λοιπόν, δέν είναι πρωτότυπος στοχαστής: άνομολόγητο σχέδιό του είναι νά εφαρμόσει στήν εποχή μας τίς ιδέες ενός φιλελεύθερου στοχαστή του 19ου αιώνα, του Άλέξις ντέ Τοκβίλ. Και τά δύο δοκίμια του Μπρυκνέρ πού έχουν μεταφραστεί στή γλώσσα μας έχουν ως ιστό τους τή θεωρία του Τοκβίλ, και παρ' όλο πού ό Μπρυκνέρ αναφέρεται συχνά-πυκνά στόν μεγάλο προκατόχό του, δέν του άποδίδει όλα όσα του όφείλει, δέν δηλώνει, δηλαδή, ρητά ότι ή κεντρική του σύλληψη έχει ως άφετηρία αλλά και ως κατάληξη, ιδιαίτερα στή *Μελαγχολική δημοκρατία*, τόν στοχασμό του Τοκβίλ.

Ο άριστοκράτης στήν καταγωγή Τοκβίλ είχε διαγνώσει από πολύ νωρίς τήν αναπόφευκτη έλευση τής δημοκρατίας, ή όποία δέν άντιπροσώπευε γι' αυτόν τόν κίνδυνο μιάς άναρχης δράσης των λαϊκών μαζών, όπως γιά τούς περισσότερους φιλελεύθερους τής εποχής του, αλλά ένα συντηρητικό, μάλιστα, καθεστώς τό όποιο εύνοεί τή γενικευμένη άπάθεια των πολιτών και τήν έρήμωση του δημόσιου χώρου. Σέ αυτά τά όλέθρια άποτελέσματα ή δημοκρατία καταλήγει, σύμφωνα μέ τόν Τοκβίλ, λόγω τής επίδρασης τής κοινωνικής άσθένειας πού άποκαλείται άτομικισμός. Άυτός ό τελευταίος διαθέτει, σύμφωνα μέ τόν Τοκβίλ, δύο πρόσωπα, ένα παθητικό και ένα ενεργητικό. Στήν παθητική του εκδοχή ό άτομικισμός αναφέρεται στή ροπή των ανθρώπων τούς καιρούς τής δημοκρατίας νά άναζητούν τά συναισθήματά τους και τά πιστεύω τους άποκλειστικά στόν ίδιο τους τόν έαυτό και όχι στό κοινό των συνανθρώπων τους. Στήν ενεργητική του εκδοχή, ό άτομικισμός αναφέρεται στή μανιώδη άναζήτηση ύλικής ευδαιμονίας: ή άνάγκη γιά κοινωνική διάκριση δέν έγκαταλείπει ποτέ τούς ανθρώπους, συνιστά ό Τοκβίλ, και παρότι ζούν πλέον σέ δημοκρατικές κοινωνίες πού χαρακτηρίζονται από τό κοινό αίσθημα ότι όλοι είναι ίσοι, ρίχνονται παρά ταύτα στό κυνήγι του πλούτου, έφόσον ή κατοχή και τό ξόδεμα του πλούτου άποτελεί τό μοναδικό έμφανές σημάδι κοινωνικής ύπεροχής. Τόσο στήν παθητική όμως όσο και στήν ενεργητική εκδοχή του ό άτομικισμός παράγει ένα μείζον δεινό: τήν παραμέληση των κοινών ύποθέσεων.

Άπό τήν παραπάνω τοκβιλιανή άνάλυση του άτομικισμού και των άρνητικών συνεπειών του, ό Μπρυκνέρ δέν άφίσταται ούτε έκατοστόμετρο: όλόκληρη ή *Μελαγχολική δημοκρατία* (1990) έμπεριέχεται στόν δεύτερο τόμο τής *Δημοκρατίας στήν Άμερική* (1840) του Τοκβίλ. Άκόμα και στό θεωρητικό μέτωπο πού άνοίγει ό Μπρυκνέρ, στίς πώ ένδιαφέρουσες σελίδες του βιβλίου του (σ. 79-104), εναντίον των συγχρόνων του Λιποθέτσου, Γιοννέ, Έρενμπεργκ θυμίζει έντονα τό άνοιχτόμέτωπο του Τοκβίλ εναντίον των στοχαστών τής δικής του εποχής Κονσταν και Γκιζό. "Όλοι αυτοί οί αντίπαλοι του Τοκβίλ και του Μπρυκνέρ δοξάζουν τό σύγχρονο άτομο, τό στραμμένο άποκλειστικά στό έγώ του και διαρκώς ένασχολούμενο μέ τίς ύλικές άπολαύσεις. Οί Κονσταν και Γκιζό παλιά, οί Λιποθέτσου, Γιοννέ και Έρενμπεργκ σήμερα πιστεύουν ότι οί ιδιαιτεροί άτομικοί συνεργάζονται, έστω και άνεξάρτητα από τίς συνειδήσεις των φορέων-άτόμων, γιά νά παραγάγουν μηχανιστικά τή συλλογική σωτηρία. Οί άνθρωποι όμως, άντιτείνει ό

Μπρυνκνέρ στή συνέχεια τοῦ Τοκβίλ, δέν εἶναι καταδικασμένοι στήν ἐλευθερία: ὁ λήθαργος, τό βόλεμα καί ἡ ἀπάθεια δέν φέρουν τήν ἐλευθερία ἀλλά μάλλον τό ἀντίθετό της. Ἡ δημοκρατία πού μᾶς παρουσιάζει στό βιβλίο του ὁ Μπρυνκνέρ εἶναι μελαγχολική, γιατί οἱ ἄνθρωποι ἐγκατέλειψαν τήν κοινή δράση, γιατί τό σύνθημα πού ἐπικράτησε εἶναι ὁ καθένας στό σπίτι του, ὁ καθένας γιά τόν ἑαυτό του, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξημώσῃ ὁ δημόσιος χώρος, μέ ἀποτέλεσμα νά μαραζώσουν οἱ δημόσιες ἀρετές καί μάλιστα ἡ ὑπέρτατη ἀρετή, πού εἶναι, γιά τούς φιλελεύθερους Τοκβίλ καί Μπρυνκνέρ, ἡ ἀρετή τῆς ἐλευθερίας.

Ἄν στή *Μελαγχολική δημοκρατία* ὁ Μπρυνκνέρ ἀρκεῖται νά καταγγεῖλει τήν δημόσια ἀπάθεια καί τόν δημοκρατικό ατομικισμό πού τή γεννάει, στό δεύτερο δοκίμιό του, στόν *Πειρασμό τῆς ἀθωότητας* ἀποπειρᾶται νά διευρενήσῃ τά συγκεκριμένα ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀπάθειας: ἐπιπλέον, ἂν ἡ σκέψη τοῦ Τοκβίλ ἀποτελεῖ τό πέπλο πού καλύπτει ὀλόκληρη τή *Μελαγχολική δημοκρατία*, στόν *Πειρασμό τῆς ἀθωότητας* ἀποτελεῖ μόνον τήν ἀφετηριακή σκέψη ἀπό τήν ὁποία ἐκκινώντας ὁ Μπρυνκνέρ θά προσπαθῆσῃ νά διατυπώσῃ κάποιες πρωτότυπες σκέψεις.

Σύμφωνα μέ τόν Τοκβίλ, ἐπειδή στή δημοκρατία οἱ πολίτες ἔχουν τήν τάση νά ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τίς ἰδιωτικές τους ὑποθέσεις καί νά παραμελοῦν τίς δημόσιες, πρέπει νά ὑπάρχει μιᾶ ἰσχυρή κεντρική ἐξουσία γιά νά διαχειρίζεται τά κοινά συμφέροντα πού ἀναγκαστικά ὑπάρχουν σέ μιᾶ κοινωνία. Τήν ἰσχυρή αὐτή ἐξουσία, τόν δεσποτισμό τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, ὁ Τοκβίλ δέν τόν ὀρίζει, προτιμᾷ νά τόν περιγράψῃ: «Θέλω νά φαντασῶ τά χαρακτηριστικά μέ τά ὁποῖα ὁ δεσποτισμός θά μπορούσε νά γεννηθῇ μέσα στόν κόσμο. Βλέπω πλῆθος ἀμέτρητο ὁμοίων καί ἴσων ἀνθρώπων νά στρέφονται ἀκατάπαντα στόν ἑαυτό τους γιά νά προμηθευτοῦν τίς μικρές καί χυδαῖες ἡδονές μέ τίς ὁποῖες γεμίζουν τήν ψυχή τους. Ὁ καθένας ἀπό αὐτούς, ἀποσυρμένος [...] τά παιδιά του καί οἱ ἐπιστήθιοι φίλοι του ἀπεικονίζουν γι' αὐτόν ὄλο τό ἀνθρώπινο εἶδος. Ὅσο [...] γιά τούς συμπολίτες του, εἶναι δίπλα τους ἀλλά δέν τούς βλέπει, τούς ἀγγίζει ἀλλά δέν τούς νιώθει. [...] Πάνω ἀπ' αὐτούς ἐγεγρεται μιᾶ θεόρατη καί κηδεμονική ἐξουσία, ἡ ὁποία μόνη ἐπιφορτίζεται μέ τό νά διασφαλίζει τήν ἀπόλαυσή τους καί νά ἐπαγρυπνεῖ γιά τή μοίρα τους. Ἐξουσία ἀπόλυτη, σχολαστική, ρυθμιστική, διορατική καί ἥπια. Θά προσομοιάζε μέ τήν πατρική ἐξουσία, ἂν εἶχε, ὅπως καί ἐκείνη, ὡς στόχο νά προετοιμάζει τούς ἀνθρώπους γιά τήν ἐνηλικίωση. Ἀντίθετα ὁμως ἡ ἐξουσία αὐτή δέν ἀναζητᾷ παρά νά τούς καθηλώσῃ ἀμετάκλητα στήν παιδική ἡλικία».⁵

Σέ αὐτή τήν ἀμετάκλητη καθήλωση στήν παιδική ἡλικία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ *Πειρασμός τῆς ἀθωότητας*. Ὁ Μπρυνκνέρ ὀνομάζει αὐτή τήν καθήλωση ἀθωότητα γιά νά τή διακρίνει στή συνέχεια σέ παιδισμό καί θυματοποίηση. Στήν περίπτωση ὁμως αὐτή μικρή σημασία ἔχουν τά ὀνόματα: ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ ἀνθρωπολογικῶς τύπου μεταβολή τοῦ σύγχρονου ἀτόμου σέ ἕνα ὄν ἀρνούμενο νά ἀναλάβῃ τίς εὐθύνες τῶν πράξεών του, τρομοκρατούμενο ἀπό τό βάρος τῶν ὑποχρεώσεών του. Τό σύγχρονο ἄτομο εἶναι ἕνα παιδί πού ζητάει συνεχῶς τά πάντα, πού ζητάει ὀλοένα καί περισσότερη κατανάλωση, ἐφόσον καί ἡ

ψυχαγωγία καί ἡ κατανάλωση πού βασίζονται στήν ἀρχή τῆς ἀένανης ἐκπληξῆς καί τῆς ἀπεριόριστης ἱκανοποίησης ἀνταποκρίνονται καλύτερα ἀπό ὅτιδήποτε ἄλλο στίς ἀπαιτήσεις τῆς παιδικῆς φύσης τοῦ σύγχρονου ἀτόμου.

Χάρη στόν Μάξ Βέμπερ, γράφει ὁ Μπρυνκνέρ, μάθαμε πῶς ζοῦμε σέ ἕνα σύμπαν πού δέν εἶναι πιά μαγικό. Τούτη τήν ἀπομάγευση ὁμως τοῦ κόσμου ἐρχεται νά τή θεραπεύσῃ μερικά ἡ κατανάλωση. Αὐτή ἡ τελευταία «εἶναι μιᾶ ἐλάσσω θρησκεία, ἡ πίστη στή διηνηκή ἀνάσταση τῶν πραγμάτων, ὅπως τό σούπερ μάρκετ εἶναι ἡ Ἐκκλησία καί ἡ διαφήμιση τό Εὐαγγέλιο» (σ. 59). Ἡ κατανάλωση, μιᾶ παιδική λογική, δέν κατορθώνει ὁμως νά λυτρώσῃ τό σύγχρονο ἄτομο ἀπό τό ἄγχος καί τήν ἀγωνία τῆς ὑπαρξῆς: καί αὐτή καί ἡ τηλεόραση δέν εἶναι παρά «γλομοὶ ἀντικατοπτρισμοὶ τοῦ ἱεροῦ: ἀναδεικνύονται ἀνίκανες νά δημιουργήσουν αὐτό πού παραμένει ἀποκλειστικότητα τῶν θρησκειῶν, τό χώρο μιᾶς ὑπέρβασης» (σ. 87).

Πῶς μπορεῖ τό ἄτομο νά βγεῖ ἀπό τά παραπάνω ἀδιέξοδα; Ὁ Μπρυνκνέρ προτείνει ξανά τήν τοκβιλιανή λύση πού εἶχε προτείνει καί στή *Μελαγχολική δημοκρατία*: τήν ἐνταξη τοῦ ἀτόμου στόν δημόσιο χώρο, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνομιλοῦν μέ ἴσους ὄρους καί δροῦν ἀπό κοινοῦ. Μόνον μέ αὐτόν τόν τρόπο μπορεῖ τό σύγχρονο ἄτομο νά ἐνηλικιωθῇ, μπορεῖ, δηλαδή, νά ξαναγίνει πολίτης ἱκανός νά ἀποσιεῖ τό βάρος τοῦ δεσποτισμοῦ καί νά διαφυλάξῃ τήν ἐλευθερία του.

Τά προβλήματα πού γεννάει ἡ ἰδιώτευση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου εἶναι πολλά: εἶναι αὐτά πού ἀναφέρει στά δύο βιβλία του ὁ Μπρυνκνέρ, εἶναι ὁμως καί ἄλλα, ὅπως ὁ κοινωνικός ἀποκλεισμός, πού ὁ Γάλλος δημοσιογράφος, γιά εὐνόητους φιλελεύθερους λόγους, παραλείπει καί ἀναμφίβολα ἡ λύση τους βρίσκεται στό πεδίο τῆς ἀλληλεγγύτης καί τῆς συλλογικότητας. Ἡ συγκρότηση, ὁμως, ἐνός τέτοιου πεδίου ὑπερβαίνει κατά πολύ τήν ἐπίκληση ἢ, ἔστω, τήν κραυγή ἀγωνίας τοῦ Μπρυνκνέρ. Τό σύγχρονο ἄτομο δέν μοιάζει πρόθυμο νά ἐγκαταλείψῃ τή μοναδιαία ὑπαρξη παρά μόνον στιγμιαία. Ἡ διαρκῆς ἐνταξή του στόν δημόσιο χώρο ἀπαιτεῖ κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα κάλεσμα γιατί ὅσο καί ἂν τό κάλεσμα αὐτό ἀκούγεται εὐηχο, δέν παύει παρά ταῦτα νά εἶναι τετριμμένο, καί, ἐν τέλει, ἀναποτελεσματικό.

1. Μετφρ. Μ. Λώμη, Ἀστάρτη, Ἀθήνα 1990, σ. 197.

2. Μετφρ. Λ. Ἀδαγιανοῦ, ἐκδ. Ἀστάρτη, Ἀθήνα 1996, σ. 335.

3. Χάνα Ἀρεντ, Ὁ Αἶχμαν στήν Ἱερουσαλήμ. Ἡ κοινοτυπία τοῦ κακοῦ, Ἐκδ. Θάρσος, Ἀθήνα 1995.

4. Βλ. τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Sunil Khilnani, *Arguing Revolution, The Intellectual Left in Postwar France*, Yale U.P., Λονδίνο, Νιού Χέιβεν, 1993, σσ. 149-151.

5. A. de Tocqueville, *Dé la Démocratie en Amérique*, εἰσ. F. Melonio, R. Lajant, Παρίσι 1986, τόμ. II, μερ. Δ', κεφ. 6, σ. 648.

ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ, Ο ΣΥΜΠΟΛΙΤΗΣ ΜΑΣ

ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ

*Ἄς ὑποθέσουμε πὼς δέν ἔχουμε φτάσει
ἀπὸ ἑκατὸ δρόμους τὰ ὄρια τῆς σιγῆς,
κι ἄς τραγουδήσουμε, τὸ τραγούδι νὰ μοιάσει
νικητήριο σάλπισμα, ξέσπασμα κραυγῆς —
τούς πυρρούς δαίμονες, στὰ ἔγκατα τῆς γῆς,
καί, ψηλά, τούς ἀνθρώπους νὰ διασκεδάσει.*

Η ΓΕΝΕΘΛΙΑ ΠΟΛΗ

τῆς Γεωργίας Δάλκου

Ο ποιητής γεννήθηκε στην Τρίπολη (1896-1928). Δύσκολα θά βρείς κάτι άλλο πού νά φέρνει πύο κοντά τόν ποιητή καί τήν πόλη, γιά νά μπορέσεις νά μιλήσεις γιά μιá σχέση ούσίας.

Πιό ενδιαφέρουσα, ίσως, ἡ ἔρευνα τῆς ἀντίστροφης σχέσης: Ἡ πόλη καί ὁ ποιητής. Πῶς εἶδε ἄραγε αὐτή ἡ πόλη ἕναν σχεδόν συμπολίτη της, ἕναν σχεδόν παρδείσακτο, πού ἄρθρωσε ἕνα λόγο πού δέν ἦταν δικός της λόγος, πού ἔζησε καί πέθανε μ' ἕναν τρόπο ξένο γιά τήν πόλη καί ἀπόβλητο;

Πόσο αὐτή ἡ πόλη τόν ἀκούει ἢ τόν ἄκουσε; Τῆς ταίριαζε ἄραγε ἡ ἀπελπισία τῆς ψυχῆς του; Τάραξε καθόλου ἡ φωνή του τούς ἤχους τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν; Βρῆκε κάποιο χώρο νά σταθεῖ ἀνάμεσα στίς μνήμες ἑνός, ὄχι καί τόσο μακρινοῦ, ἡρωικοῦ παρελθόντος, ὅπου ἡμίθεος ὁ Γέρος τοῦ Μοριά κραδαίνει τό σπαθί καί λύνει μέ κείνο τοῦς γόρδιους κόμπους τῶν σχέσεων ζωῆς καί θανάτου;

Νά 'ναι ἄραγε τίποτα γιά τήν Τρίπολη ὁ Καρυωτάκης; Εἶναι, πρῶτα, τό σπίτι τῆς μάνας του, τό σπίτι πού γεννήθηκε. Ἦταν ψηλό καί γερό, ὥσπου στίς μέρες μας τό κόντυναν οἱ πολυκατοικίες καί το ρημάζει ἡ φθορά καί ἡ ἐγκατάλειψη. Κατά καιρούς, ὄλο καί κάποιος ξεσπάει στίς τοπικές ἐφημερίδες, γράφοντας μερικές ὀργισμένες γραμμές γιά τήν κατάντια του.

Εἶναι καί ἡ προτομή του· στημένη στήν πλατεία Ἀνεξαρτησίας προσπαθεῖ νά συμφιλωθεῖ μέ τό χώρο. Πρόσφατα ξεκουδάλισε καί ἔχει ἄλλου στραμμένα τά θλιμμένα μάτια. Γιά πολύ καιρό γυρισμένος κατά τή Νομαρχία παρακολουθοῦσε καθημερινά τά σοῦρ' τα φέρ' τα τῶν συνιδέλφων του δημοσίων ὑπαλλήλων καί τήν ἀφιξη τοῦ κυρίου Νομαρχου. Ἴδια καί ἀπαράλλαχτα ὅπως τόν περιμενε στήν Πρέβεζα... Τυπικό δείγμα καί ἡ Πρέβεζα μιᾶς πόλης τῆς ἐπαρχίας, προσπαθοῦσε νά στηλωθεῖ στά πόδια τῆς «τρώγοντας ὄνειρα». Γι' αὐτό καί συγκλονίστηκε ὅταν ὁ ποιητής τῆς ἀπέσπασε βίαια τή μάσκα καί τήν ἀνάγκασε νά δεῖ τό πρόσωπό της. Ἡ κριτική ἦταν σκληρή, καί ἀνάλογη ἡ ἀνταπόκριση· γιά πολλά χρόνια οἱ Πρεβεζιάνοι δέν εἶχαν καλά λόγια γιά κείνον πού «κακογλώσσεψε» τήν πόλη τους. Ἡ Τρίπολη, πάντως, δέν θά 'χε τίποτα τέτοιο νά τοῦ καταμαρτυρήσει· γιατί δέν μπήκε στή ζωῆ του παρά μόνο σάν παρένθεση, ὅπως τόσες ἐπαρχιακές πόλεις δεμένες μέ τή «γύφτικη» ζωῆ τοῦ ὑπαλλήλου πατέρα του: Τρίπολη, Λευκάδα, Ἀργοστόλι, Λάρισα, Πάτρα, Καλαμάτα, Χανιά. Ἐνα τέτοιου εἶδους ὀδοιπορικό δέν ἀφήνει ἴχνη βαθιά, ὅταν μάλιστα γίνεται σέ μιᾶ ἡλικία ὅπου δέν ὑπάρχει συνολική ἐποπτεία τοῦ χώρου καί μόνο μικρές γωνίες του συγκρατεῖ ἡ μνήμη, σάν σκηνικό ἀπλῶς ἑνός προσωπικοῦ συμβάντος. Ὡστόσο, ὄλες αὐτές οἱ πόλεις, καί ἐκείνες πού τίς πέρασε — ὄριμος πιά — ἀκολουθώντας τή δική του

δημοσιούπαλληλική μοῖρα (Θεσσαλονίκη-Ἄρτα-Σύρα-Πρέβεζα) εἶναι παρούσες ὅταν γράφει τήν «Πρέβεζα». Σ' αὐτό τό ποίημα κάθε ἐπαρχιακή πόλη τοῦ Μεσοπολέμου μποροῦσε νά δεῖ — σάν σέ καθρέφτη — καί τό δικό της φανερό πρόσωπο, μποροῦσε ν' ἀγγίξει καί τίς δικές της πληγές, νά βρεῖ τήν ἀκίνητη ἀποπνιχτική ἀτμόσφαιρα τοῦ περιβάλλοντος χώρου χωρίς νά ξεγελαστεῖ ἀπό τήν ἐπιφανειακή κινητικότητα πού προβάλλεται μέ τυμπανοκρουσίες μέσα ἀπό τίς μόνιμες στήλες «ἀναχωρήσεων καί ἀφίξεων» πού τηροῦν μ' εὐλάβεια οἱ ἐπαρχιακές ἐφημερίδες.

Ἡ Ἑλλάδα περνάει τήν ἐποχή τοῦ ἀρχοντοχωριατισμοῦ της καί παραδέρνει ἀνάμεσα στόν πολιτισμό πού ἔρχεται ἀπό δυσμάς καί στήν ἀρχαία αἴγλη. Δέν εἶναι τυχαῖο, λοιπόν, πού τώρα ἐκριδῶς ἀποφασίζεται νά μετονομαστοῦν «οἱ ἐν Ἀρκαδία βαρβαρόφωνοι καί κακῆχοι συνοικισμοί» (Φ.Ε.Κ. 179/30.8.1927), νά ντυθοῦν δηλαδή τήν ἀρχαία χλαμύδα, χωρίς νά ἀποβάλουν τά κοινά πού φοροῦν κατάσαρκα. Οὔτε εἶναι χωρίς σημασία τό μήνυμα αὐτῆς τῆς διαφήμισης, πού δημοσιεύεται στόν *Μορεά* στίς 5.8.1927: «Τό κομψόν καί εἰδικόν κινηματοθέατρον τῆς θερινῆς πλατείας "Ἀῦρα" ἀναγγέλλει ἐντός τῆς ἐβδομάδος τό ἀριστοτεχνικότατο φιλμ "Τά δύο χαμίνια". Ὀλου τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόσμου τό ραντεβού πρέπει νά γίνει ἡ "Ἀῦρα"». Ἡ ζωῆ, βέβαια, μέ τίς καθημερινές πιεστικές τῆς ἀνάγκες, ἀπαιτεῖ νά τραφεῖ μέ σάρκες. Ἡ πάλι, μέ νύχια καί μέ δόντια πού διεξάγεται σ' ἄλλους χώρους, ἀποδεικνύει φτιαχτή καί γελοία τήν κρούστα τῶν τυπικῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ἔτσι, δέν πρέπει νά ξαφνιάζει ἡ σταθερή ἀντίδραση τῶν κατοίκων τῆς Τρίπολης γιά τό χώρο ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων, πού καταλαγιάζει μόλις ἀποφασίζεται νά γίνει ἐκτός τῶν τειχῶν, οὔτε οἱ δυναμικές κινητοποιήσεις τῶν χωριῶν τῆς Μαντινείας ἐναντίον τῆς ἀπόφασης πού ἀπαγόρευε τήν καλλιέργεια τοῦ χασις. Ὁ ἀγῶνας καί ἡ ἀγωνία γιά τήν ἐπιβίωση εἶναι ἰσχυρότερα ἀπό τίς ἠθικῆς φύσεως ἐπικλήσεις. Ἐνα ἄλλο μικρό, ἀλλά χαρακτηριστικό δείγμα αὐτῆς τῆς «ἀσυνέπειας». Ἐνῶ ἡ ἐπαρχία ὑποδεχόταν σημαιοστολισμένη καί «κομπλεξαρισμένη» τοῦς ἐξ Ἀθηνῶν ἐπισκέπτες, φτάνει στό σημείο νά προσυπογράψει καί αὐτή τή διαμαρτυρία. «Ἐξήκοντα ὄλες κόφρες αὐγῶν ἐξήχθησαν τās τελευταίας ἡμέρες ἐκ Τριπόλεως. Καί ἡμεῖς ἐδῶ διερωτώμεθα τί θά φάγωμεν τό Πάσχα. Ἡ Ἀστυνομία καλεῖται νά ἐπέμβῃ» (*Μορεάς*, 22.4.1928).

Τῆ ζοφερῆ εἰκόνα τῶν ἀντιτιθέμενων λόγων καί πράξεων, ἐπιφάνειας καί βάθους, ἀποφασίζει στήν «ὠραία κωμόπολη» — ὅπως τή χαρακτήριζε — τῆς Δημητσάνας νά ἐμφανιστεῖ μπροστά στοῦς σύγχρονους του ὁ Καρυωτάκης. Τό καλοκαίρι τοῦ '27, κάνοντας τήν ἀδειά του στή Δημητσάνα,

πιάνει και διαγράφει σαν «ανάξια» ή προκρίνει σαν «ἄξια» ποιήματα που είχε συγκεντρώσει για την τελευταία του συλλογή. Ἀνάμεσα στα «ἄξια» είναι και ποιήματα - κόλαφοι για τα όποια κατεστημένα της εποχής του. Τά «κακώς κείμενα» θίγονται με τρόπο ρωμαλέο, γενναίο, αποκαλυπτικό. Ξύνει τό λούστρο, κι αποκάτω ξεπροβάλλει γιγαντωμένο τό σαράκι. Χαράζει την πέτσα με τό νωστέρι της σάτιρας και ξεπηδάει τό πύον του βάθους: Ἴδου ἡ Ἐλευθερία — ἀντικείμενο συναλλαγῆς που πουλιέται στα παζάρια σέ τιμή εὐκαιρίας. Ἴδου ἡ ξεθυμασμένη ὀργή για τό δράμα της Μικρασίας που περιφέρεται σαν κλόουν στα πολύδουρα ἑλληνικά καφενεῖα. Ἴδου οἱ «ἥρωες» που ἐπιδεικνύουν στα ἄρχεινιγμ τῆς χορευτικῆς τους ἱκανότητες. Ἡ νέα Ἑλλάδα μετριέται με τήν ἀρχαία στους Δελφούς μέσα σέ μιὰ πανηγυριώτικη ἀτμόσφαιρα, ἐνώ πάνω στον οὐρανό ἕνας γυπαετός θυμίζει πώς τό μαρτύριο του Προμηθεά δέν ἐτελειώσε ἀκόμα. Οἱ ἄνθρωποι ἄραγε ν' ἀκούνε τό μήνυμα; Νάτοι! Μιά ἀτελείωτη σειρά μοιραίων κι ἀδουλων: Οἱ γυναῖκες, κοῦκλες ἰαπωνικές, ἀνυποψίαστα μηδενικά, μέ ὄνειρα που ἀρχίζουν και τελειώνουν στον ἕμέναιο. Οἱ ποιητές, χάρτινες φιγοῦρες γεμάτες πόζα, κύμβαλα ἀλαλαζόντα. Οἱ ὑπάλληλοι, κουρνιασμένες μαριονέτες, ξοδεύουν τή ζωῆ τους σέ μιὰ χωρίς τέλος και οὐσία πάλη μέ τά χαρτιά.

Ἡ εἰκόνα της παρακμῆς, ἀνάγλυφη, χωρίς ὠραιοποιήσεις ἢ ἀποσιωπήσεις, δέν ἀποκαλύπτει μόνο τό πρόσωπο μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλά και τό πάθος ἐνός ποιητῆ, που κάθε ποίημα του εἶναι κι ἕνα κομμάτι ἀπό τήν αὐτοβιογραφία του. Ἡ ἀπόφαση πάντως που πήρε, «στον ἑλαφρό ἀέρα τῶν ἀρχαδικῶν βουνῶν», δηλώνει τόλμη κι ἡ τόλμη σ' αὐτή τήν κοινωνία πληρώνεται ἀνάλογα. Τόν Καρυωτάκη τόν περιμένουν δύο πειθαρχικές ποινές, μιὰ ἀπόσπαση, και ἡ χαριστική βολή: Ἡ μετάθεση στην Πρέβεζα ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀγωνία κορυφώθηκε κι ἡ ἄρνηση για προσαρμογή ἐκφράστηκε μέ τό πάτημα της σκανδάλης...

Δικαιολογημένα ἡ γενέθλια πόλη βλέπει ἀφ' ὑψηλοῦ τήν ἄλλη, τήν πόλη του θανάτου· τά βέλη της σάτιρας του αὐτήν δέν τήν ἄγγιξαν. Ὑπῆρχε μιὰ συμβατική, ἀχρωμη σῆση, ἀμοιβαία. Τήν Τρίπολη πουθενά δέν μπορείς νά τήν δεῖς μέσα στο λογοτεχνικό του ἔργο. Στα γράμματά του, πάλι, για ἕνα μικρό διάστημα εἶναι μονάχα ἡ πόλη ἀπ' ὅπου ἀναμένεται ἡ σωτηρία. Καί μή φανταστεῖτε σωτηρία που ἔχει σχέση μέ μεταφυσικές ἀναζητήσεις ἢ κάτι παραπλήσιο. Ἀπλούστατα, ὅταν στα 1916 και 1917 ἡ πρωτεύουσα λιμοκτονοῦσε ἀποκλεισμένη ἀπ' τούς «συμμάχους», ὁ ποιητής ἔστειλε ἑναγώνια γράμματα στην ἀδερφή του, για νά του στείλει λίγο ἀλεύρι, εἶδος δυσεύρετο και πανάκριβο για τούς Ἀθηναίους. Σ' ἕνα ἀπ' αὐτά τά γράμματα σημειώνει: «Ἀπό τίς κοπέλες για τίς ὁποῖες μου ἔγραψες, γνώμισα τή δεσποινίδα Ρηγοπούλου. Μου ἄρεσε. Δέν ἔχει τόν ἐπαρχιώτικο ἀέρα της Τριπολιτσᾶς». Κι αὐτό βέβαια παρεμπιπτόντως. Ἐκεῖνο που τόν ἐνδιαφέρει εἶναι τό ἀλεύρι, που παρακαλεῖ — ἂν εἶναι δυνατόν— νά εἶναι πάνω ἀπό 10 ὀκάδες.

Νά, λοιπόν, που ἡ Τρίπολη τόν ἔθρεψε κάποτε. Πόσο ὅμως τράφηκε ἐκείνη ἀπό τόν δικό του ἄρτο;

Ἀκόμα κι ἡ τυπική ἀναγνώριση ἦρθε ἀργά. Ξεκίνησε ἀπό ἕνα σημείο μηδέν —οἱ τοπικές ἐφημερίδες οὔτε στα «κοινωνικά» δέν πέρασαν τήν εἶδηση του θανάτου του— και μέ τό χρόνο ἔφτασε νά ἔχουν γίνει στην Τρίπολη τόσες ἐκδηλώσεις για τόν Καρυωτάκη, ὅσες —φαντάζομαι— σέ καμιά ἄλλη ἑλληνική πόλη. Μήπως ὅμως δίπλα στα λόγια πρέπει νά βάλουμε και τά ξεχαρβαλωμένα παντζούρια του

Ο ΜΙΧΑΛΙΟΣ

Τό Μιχαλιό τόν πήρανε στρατιώτη.
Καμαρωτά ξεκίνησε κι ὠραία
μέ τό Μαρή και μέ τόν Παναγιώτη.
Δέ μόρεσε νά μάθει καν τό «ἐπ' ὤμου».
Ὅλο ἐμουρμούριζε: «Κύρ Δεκανέα,
ἄσε με νά γυρίσω στο χωριό μου».

Τόν ἄλλο χρόνο, στο νοσοκομεῖο,
ἀμίλητος τόν οὐρανό κοιτοῦσε.
Ἐκάρφωνε πέρα, σ' ἕνα σημείο,
τό βλέμμα του νοσταλγικό και πράο,
σά νά ἔλεγε, σά νά παρακαλοῦσε:
«Ἀφήστε με στο σπίτι μου νά πάω».

Κι ὁ Μιχαλιός ἐπέθανε στρατιώτης.
Τόν ξεπροβόδισαν κάτι φαντάρια,
μαζί τους ὁ Μαρής κι ὁ Παναγιώτης.
Ἀπάνω του σκεπάστηκε ὁ λάκκος,
μά του ἄφησαν ἀπέξω τό ποδάρι:
Ἦταν λίγο μακρὺς ὁ φουκαράκος.

σπιτιοῦ του, για νά κρίνουμε τήν εἰλικρίνεια και τήν ἀποτελεσματικότητά τους;

Βέβαια, του ἔχουμε χαρίσει και τό ὄνομα ἐνός δρόμου· κι ὕστερα, στίς 22.11.53, τοποθετήσαμε ἐν πομπῇ και παρατάξει τήν ἀναμνηστική πλάκα στο σπίτι του. Ἦταν ἡ πρώτη ἐνέργεια του «ἀρτισιστάτου» τότε «Προοδευτικῶ Ὁμίλου Νέων Τριπόλεως» και ἡ πρώτη εἶδηση στην Ἀλήθεια: «Εἰς τήν ἐκδήλωσιν ταύτην ἔλαβε μέρος ἐκτός τῶν ἐν Ἀθήναις διαμενόντων ἀδελφῶν του ἀείμνηστου, κας Νικολετοπούλου και Θάνου Καρυωτάκη, ἀνωτέρου τραπεζικοῦ, και οἱ κ.κ. Νομάρχης, Δήμαρχος, ἅπασαι αἱ θρησκευτικά, πολιτικά και στρατιωτικά ἀρχαί της πόλεως και πλήθος κόσμου».

Και δέν σταματήσαμε ἐδῶ. Εἴκοσι χρόνια ἀκριβῶς μετά, στίς 4.11.73, τό «Διοικητικόν Συμβούλιον του Πνευματικοῦ Κέντρου Δήμου Τριπόλεως» προσκαλεῖ τούς κατοίκους της πόλης νά παραστοῦν στα ἀποκαλυπτήρια της προτομῆς του ποιητῆ που φιλοτεχνήθηκε ἀπό τό γλύπτη Μ. Τόμπρο. Χῶρος ἐγκατάστασης της προτομῆς τό κεντρικό πάρκο της πλατείας Ἄρεως. «Μέ πολλή συγκίνηση και σεμνότητα —μᾶς πληροφοροῦν τά Ἀρχαδικά Νέα (12.11.73)— ἔγιναν τό πρωί της Κυριακῆς 4 του Νοέμβρη τά ἀποκαλυπτήρια της προτομῆς του τραγικοῦ Τριπολίτη ποιητῆ Κώστα Καρυωτάκη. Δεκάδες ἄτομα, μέ τούς ἐπίσημους μπροστά, παρακολούθησαν τό τρισάγιο στη μνήμη

του ποιητή. Μετά ο Νομάρχης της Ἀρκαδίας κ. Καλογεράτος ἀποκάλυψε τήν προτομή».

Ὅμως ἡ σεμνή τελετή ἄφησε δύο ἐκκρεμῆ ζητήματα: πρῶτο, γιατί δέν ἐστάλησαν προσκλήσεις σέ ὀρισμένα ἄτομα (τό μυστήριο ἐπιχειρεῖ νά διαλευκάνει ὁ δήμαρχος κ. Σούντρης μέ ἐπιστολή του πού δημοσιεύεται στίς 28.11.73), καί, δεύτερο, ἂν ὁ χώρος ὅπου στήθηκε ἡ προτομή εἶναι ὁ κατάλληλος. Ἐπειδή τό δεύτερο αὐτό πρόβλημα ἦταν πιό σοβαρό, πήρε λίγο χρόνο μέχρι νά λυθεῖ. Αὐτοί πού ἐπιχειρηματολογοῦσαν ὑπέρ τῆς ἀκαταλληλότητας τοῦ χώρου δέν εἶχαν ἐνδοιασμούς αἰσθητικῆς φύσεως, ἀλλά ἀναρωτιόντουσαν ἂν εἶναι δυνατόν νά συνυπάρξει εἰρηνικά ἡ προτομή μέ τά ἄλλα ἀγάλματα τῆς πλατείας κι ἂν μπορεῖ νά συμβίωσει ἕνας ἀπαισιόδοξος ποιητής μέ τούς χαρούμενους περιπατητές τοῦ πάρκου. Οἱ ἀντιρροήσεις διατυπώθηκαν καί γραπτῶς. Σέ ἐπιστολή ἀναγνώστη πού δημοσιεύτηκε στή *Ἀρκαδικά Νέα* (27.8.74) μεταξύ τῶν ἄλλων διαβάζουμε: «Αὐτός ὁ ποιητής, πού ἀγαποῦσε τή μοναξιά, τό θάνατο, τή νύκτα, δέν ἔχει καμιά θέση στήν πολυδύου προπαντός τούς θερινούς μήνες πλατεία Ἀρεως, διότι ἀποτελεῖ μιά κραυγαλέα ἀντίθεση τῆς λεβεντιάς τοῦ '21 μέ τόν πεσιμισμό τοῦ Καρωτάκη».

Κι ὁ Καρωτάκης ξεκουδάλισε γιά τήν πλατεία Ἀνεξαρτησίας. Σ' ἕναν χώρο πού πρῖν ἀπό λίγο ἔσφυζε ἀπό ζωή καί κίνηση, μά ὕστερα ἀπό τή μεταφορά τοῦ Σταθμοῦ νέκρωσε ἀπότομα. Ταίριαζε, λοιπόν, κι ὁ ποιητής μέ τό χώρο κι ὁ χώρος τόν ἀφομοίωσε. Δύσκολα ξεχωρίζεις τόν θαμπό μπροῦντζο ἀνάμεσα στήν πρασινάδα τῶν δέντρων. Ἡ στυφή γραμμὴ τῶν χειλιῶν του δέν μπορεῖ κανενός ξεγνοιαστοῦ περιπατητή νά χαλάσει τή διάθεση. Πρέπει νά θέλεις, νά πλησιάσεις, νά μελετήσεις, νά δεῖς, νά αισθανθεῖς. Ἐτσι εἶναι καλύτερα ἴσως... Τά ἀγάλματα ἐξάλλου σήμερα δέν διαθέτουν δυνατή φωνή. Γιατί τά ἀγάλματα σήμερα κοιμούνται στά μουσεῖα. Μπορεῖ, ἐπειδή τήν ἀξία τους μοροῦμε νά τήν καταλάβουμε μεταφράζοντάς τήν μόνο σέ χρῆμα. Μπορεῖ, γιατί εἴμαστε ρεαλιστές καί βάζουμε ἄλλες, πιό καντές, προτεραιότητες, κι οἱ ποιητές, ὡς γνωστόν, ἀεροδατοῦν. Καί μπορεῖ νά κλαῖνε, σάν τόν ἄλλον τόν ποιητή, γιά τά σπῖτια πού «ὄσα εἶχα μοῦ τά πήραν» (Σεφέρης, «Κίχλη»), ἀλλά τό πρόδλημά τους εἶναι ἐντελῶς προσωπικό καί πολύ ἐκλεπτυσμένο γιά τά γούστα μας.

Ἐμεῖς ἐκεῖνο πού ξέρομε καλά εἶναι πῶς ἡ ἀξία τῆς γῆς εἶναι πολύ ἀνεβασμένη στήν πόλη μας καί πῶς ἡ ἀγορά οἰκοπέδου στήν ὁδὸ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ εἶναι μιά πολύ καλή τοποθέτηση...

Υ.Γ. Ἦδη, τό σπῖτι τοῦ Καρωτάκη ἀγοράστηκε ἀπό τήν Περιφέρεια Πελοποννήσου, γιά νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ οἱ ὑπηρεσίες της. Εἶναι, ὄντως, ὁ πιό ἐνδεδειγμένος τρόπος γιά νά τιμηθεῖ τό κράτος τόν ποιητή... Μόνο πού τό γέλιο του, ὑπόκωφο, θά τό στοιχειώνει, καί κάθε μέρα, τήν ἀναγγελία «ἔρχεται ὁ κ. Περιφερειάρχης» θά τή συνοδεύει ὁ ἀπόηχος τοῦ στίχου «ἴσως ἔρχεται ὁ κύριος Νομάρχης»...

ΓΙΑ ΕΝΑ ΠΟΙΗΜΑ ΠΟΥ ΣΕΡΓΙΑΝΙΣΕ ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ

Καί... ἐκεῖ πού νομίζει κανεῖς πῶς εἴμαστε καταδικασμένοι νά ζοῦμε ἐπαναληπτικά καί μονότονα τήν ἀδυσώπητη πραγματικότητα καί τή μιζέρια τῆς καθημερινότητας, στήν ἐπαρχία καί στήν πρωτεύουσα, νά σου ξαφνικά στό δρόμο μισή χιλιάδα ἄνθρωποι, νά πορεύονται «ποιητικῶ τῶ τρόπῳ», διαδηλώνοντας σιωπηλά τήν πίστη τους πῶς ὅτι ἔχει ὑπάρξει ἀληθινά δέν γίνεται νά ξεχαστεῖ καί νά χαθεῖ, διαφεύδοντας καί τόν ἴδιο τόν ποιητή, πού ἔγραψε καί πίστευε πῶς τίποτα δέν θά μείνει παρά μονάχα, ἴσως, κάποιος στίχος νά φανεῖ τυχερός καί νά γλιτώσει... Καί νά φέρεῖ τό μήνυμα, γιατί εἶναι πιά καιρός...

Καί νά πού ἑκατό χρόνια ἀπό τή γέννησή του καί στά ἐξήντα ὀκτώ ἀπό τόν θεληματικό του θάνατο, ὄχι μονάχα τόν θυμήθηκε, τόν τίμησε καί αισθάνθηκε περήφανη ὅλη ἡ Τρίπολη, ὁ γενέθλιος τόπος τοῦ ποιητή, ἀλλά δέν θά ἐπιτρέψει τό ἐρειπωμένο ἀλλά πανέμορφο σπῖτι του νά γίνει ἡ ἔδρα τοῦ περιφερειάρχου, γιά νά μήν ἐπαληθευθεῖ ἡ ἀπογοήτευση τοῦ ποιητή πού σατιρικῶς ἐκφράστηκε στήν ποιήσή του καί ἔρθε ἡ εἰρωνεία τῆς τύχης καί τῆς ζωῆς στίς μέρες μας νά σαρκάσει...

Στίς 2 Νοεμβρίου στό Πνευματικό Κέντρο τοῦ Δήμου, ποιήματα καί πεζά τοῦ Καρωτάκη συναντήθηκαν μέ κείμενα πού ἔγραψαν τρεῖς ποιητές γι' αὐτόν (Τέλλος Ἄγρας, Ἀνδρέας Ἐμπειρίκος, Βύρων Λεοντάρης) καί τά ζωντάνεψαν ἐπί σκηνῆς ὁ Ἀλέξης Δαμιανός, ὁ Γιώργος Κοτανίδης καί ἡ Θεατρική Ὁμάδα Τρίπολης, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Κώστα Βούλγαρη καί τῆς Γεωργίας Δάλκου.

Ἀποτέλεσμα, ἡ «φιλολογική ἐκδήλωση» νά μετατραπῆ σέ διαδήλωση στίς δέκα τό δρόμῳ, διά μέσου τῶν κεντρικῶν ὁδῶν τῆς Τρίπολης, μπροστά στήν προτομή τοῦ Καρωτάκη νά διαβαστοῦν ποιήματα καί στό σπῖτι του νά χαραχθοῦν πάνω στή σκόνη πέντε στίχοι, πού θά ταράζουν τήν εὐρυσθη λειτουργία τῆς μελλούσης νά ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ Περιφέρειας Πελοποννήσου...

Αὐτό πού ἔγινε στήν Τρίπολη, ἀπ' τήν πρωτοβουλία κάποιων ἀνθρώπων πού ἔμαθαν νά ἀντιστέκονται καί σεβόμενοι τούς ἑαυτούς τους νά διασώσουν καί τή χαμένη τιμὴ τῆς κοινωνίας, εἶναι ἐκεῖνο τό κάτι πού μπορεῖ νά βάλει φωτιά στά πάντα, ἀκόμα καί στό τίποτα, καί νά προκίψουν τά πάντα.

Δέν εἶναι ὑπεκφυγή ἡ γενίκευση, ἀλλά ἀδυναμία δική μου νά μιλῶ γι' αὐτό τό γεγονός πού ἔζησα καί αισθάνθηκα στήν Τρίπολη ὅπου γιά πρώτη φορά ἔγινε διαδήλωση, μόνο πῶς ἀντί γιά προκήρυξη μοιράστηκε στους ἐκκλητικούς διαβάτες ἕνα ποίημα τοῦ Καρωτάκη...

Δημήτρης Παπαχρηστός

Είμαστε κάτι διάχυτες αίσθήσεις...

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗ ΣΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

του Κώστα Βούλαρη

Τό κείμενο αυτό προϋποθέτει κάποια άλλα και, κυρίως, συνεπάγεται αιτιολογήσεις και εξηγήσεις — και αντιπαραθέσεις βέβαια, αφού είναι κείμενο διαλόγου. Διαλόγου που «εκκρεμεί», με κάποιες πλευρές να αντιστέκονται πεισματικά, περιχαρακωμένες στα δεδομένα σχήματα, ενώ η αίμορραγία έχει ήδη αρχίσει... Είναι πλέον «καιρός» να ανοίξουν αυτά τα θέματα; Ποτέ δεν είναι αργά, ποτέ η στιγμή «κατάλληλη»... Και ο καιρός είναι τόσο αϊθριος...

(Η γνωστή манιέρα των 17 «μέν» και 18 «άλλά», που μάς κατακλύζει με ρυθμούς μαζικής παραγωγής, είναι πια άνυπόφορη. Όπως και η χρήση της ως δρόμου επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασης.)

Απορίες, λοιπόν, καταθέτω, μαζί με την άμηχανία μου. Αποσπασματικά και νομίζω, ως προς την πρόθεση, αυθεντικά. Άς μήν παραπλανήσει τό ύφος: οί δεβαιότητες, τίς οποίες σκαλίζω «κακόπιστα», έχουν ισχυρές και ευρύτερες άγκυρώσεις — είναι, όντως, μεγάλες. Και άπέναντί τους οί μικρές προσωπικές ενστάσεις μου φαίνονται σταγόνα στον άκεανό — και μάλλον είναι. Παρ' όλ' αυτά, δεν θά επικαλεστώ συνηγορίες και τεκμήρια, όχι για να διεκδικήσω την αποκλειστικότητα, αλλά για να μήν θεωρηθούν άλλοθι. Ποιός τελευταίος θά γελάσει; Όχι εγώ πάντως — είμαι βέβαιος γι' αυτό...

Καρυωτάκης και Άριστερά

Η πολιτική συγκρότηση της Άριστεράς σήμανε και την όριστική είσοδο στην άστική εποχή, στίς αντίθεσεις και τά διλήμματα της. Η ποίηση θά μπορούσε να καθυστερήσει, να προηγηθεί ή να λοξοδρομήσει... Μέ τον Καρυωτάκη συγχρονίστηκε άπόλυτα. Η άναδυόμενη άστική πραγματικότητα, ό άνθρωπος και ό ποιητής μέσα σ' αυτή θά άποτελέσουν τό θεματικό ύλικό του. Μέ την ποίησή του εισβάλλει ή βίωση της αλήθειας αυτών που πράγματι «δέν έχουν να χάσουν τίποτα». Η Άριστερά θά προτάξει τό δεύτερο «σκέλος»: «έχουν να κερδίσουν έναν κόσμο όλόκληρο».

Η ποίηση του Καρυωτάκη άποτελεί τεκμήριο κριτικής κοινωνικής συνείδησης. Είναι ή έλλείπουσα κριτική συνείδηση της Άριστεράς. Καί ή Άριστερά, ή μόνη δυνατή (ιστορικά δυνατή...) «όργάνωση» της αλήθειας της.

Η «βαριά σκιά του Παλαμά», ό δογματισμός του δημοτικισμού, ένας Μεγάλος Πόλεμος και άρκετοί τοπικοί, μιά Με-

γάλη Έπανάσταση και κάμποσες μικρότερες, «μιά ζωή που χάνεται και μέ τον ήλιο πάει»... Στιγμές κατ' έξοχήν μεταβατικές.

Ό Βάρναλης θά προσπαθήσει να περάσει τό καινούργιο μέσα στην ποίησή του. Όμως, ή γλώσσα του δεν μπορεί. Ός επίσημος ύποστηρικτής του δημοτικισμού θά ψέξει τον Καρυωτάκη, που «χάλασε ύστερα από τον Καβάφη την δημοτικιστική μας παράδοση», ως κριτικός θά θεωρήσει πως «οί στιχουργικές και γλωσσικές άκολασίες» του ζημιώνουν τό «αισθητικό άποτέλεσμα», μά ως ποιητής θά παραδεχθεί, ότι ό Καρυωτάκης «σπάει όλα τά τεχνικά έμπόδια, παρατραβάει προς την καθαρεύουσα και παρ' όλα αυτά πετυχαίνει να μάς άρέσει».

Ό Ουράνης θά άποζητήσει την εξέλιωση, τό βάλαμο και τη συνέχεια, από την ένταξη στο «στρατόπεδο της κοινωνικής προόδου». Θά εισπράξει την ειρωνεία και τη χλεύη του Καρυωτάκη: δεν υπάρχει κανένας δρόμος διαφυγής προς «ευγενείς σκοπούς» — μόνο ή γή και οί κολασμένοι της.

Άπό την καθαφική περιπλάνηση ανάμεσα σε άχρονικότητα και διαχρονικότητα, θά προκύψει ή «ιστορικότητα» μιάς «μεγάλης» άν και χαμηλότονης ποίησης. Δίπλα της ή «μικρή» καρυωτατική. Χαμηλόφωνη, παρότι συχνά όξεια και διαπεραστική, «εφήμερη» και «συγκυριακή». Και οί δυό άδιαλείπτως και αυθεντικά επίκαιρες μέχρι σήμερα, συνθέτουν ένα άξεπέραστο φάσμα ούσιωδώς πολιτικής ποίησης.

Πέρα από άξιες και αξιολογήσεις, γενιές και κατατάξεις, ή ποίηση έχει τούς σταθμούς της και μόνο έτσι προχωρεί. Ούσιαστικά ό Καρυωτάκης άποτελεί την άφρηρία της «μοντέρνας ποίησης». Παρά τίς έμμονές και τά «φρετίχ» κάποιων κριτικών, είναι αυτός που πραγματώνει (θεματικά, γλωσσικά και «μορφικά») την περιλάλητη «στροφή».

Πρωτοπορίες και άδιέξοδα

Άπό τό '22 και μετά, ό παλαμισμός, ως «έφαρμοσμένο» ιδεολογικό σχήμα της «έθνικής όλοκλήρωσης», δυσκολεύεται να διαβεί τά βαλτοτόπια του Μεσοπολέμου. Άνάμεσα στίς άγονες αντιπαραθέσεις και τον πληθωρισμό σχεδίων άνακαίνισης, παρεμβάλλεται ό Καρυωτάκης επιχειρώντας την κατεδάφιση. Έπιπλέον, φατίζει προκαταβολικά τίς νέες διαδρομές μέσα στο χέρσο έδαφος... Τό πεδίο της συζήτησης μετατοπίζεται

δραματικά, οι επίδοξοι άναμορφωτές βλέπουν τόν ζωτικό τους χώρο νά περιορίζεται και ή ανάγκη μιās «νέας μυθολογίας» δείχνει έπιτακτική. Έτσι, οι «δύο πρωτοπορίες του Μεσοπολέμου» θά συναντηθούν και θά συναγωνισθούν κατ' αντίθετη φορά στην νεότευκτη λεωφόρο Συγγρού...

Η μιά θά αποζητήσει τή σωτηρία άπ' τόν «εφιάλτη» στην αύρα του Σαρωνικού και από εκεί στην ούτοπία του Αιγαίου και στή φενάκη του ευρύτερου «χώρου». Συλλογικά και έσπευσμένα θά άπωθήσει τίς καρωτακικές εικόνες με τά άκρωτηριασμένα σώματα. Θά μιās προσφέρει ένα νέο, ύπεροχο, ελληνικό ψηφιδωτό, με τήν άναδυόμενη όμορφιά ως βασικό θέμα και, συνάμα, άρκετούς διηρημένους του θρήνου μπροστά στις σπασμένες και διάσπαρτες «κολώνες»... Υπέυθυνη, έν τέλει, για έναν νέο διαμελισμό πού μόλις σήμερα άξιολογείται: τά «μάρμαρα» και ή «ψυχή» τους. Οί λίγοι, πού τόλμησαν τό ταξίδι στον Όκεανό, θά επανέλθουν και θά μνημονεύσουν με κατάνυξη, ίσως και μεταμέλεια, τό θρόισμα τών εϊκαλύπτων στις άλεις... Καί ένας, μεσοπέλαγα, θά όμολογήσει: ό Καρυωτάκης ήταν και είναι «δασανιστικά παρών».

Αντίθετα, ή άλλη «πρωτοπορία του Μεσοπολέμου» είναι άναγκασμένη νά συνυπάρξει. Εϊσέρχεται στην πόλη με τή «χρυσή πανοπλία» άπαστράπτουσα, τή στιγμή πού ό κρότος άπ' τήν Πρέβεζα σκορπίζει κηλίδες άνεξίτηλες. Πρώτο της μέλημα, ν' άπομακρύνει τήν όμίχλη του «καρυωτακισμού». Άπ' τή στιγμή, όμως, πού ό Καρυωτάκης έθεωρήθη «άντίπαλο δέος», ή Άριστερά ένεπλάκη σε μιά από τίς πιό άγονες και μάταιες άντιπαραθέσεις τής διαδρομής της.

Η «σχέση» τής Άριστεράς με τά «Γράμματα και τίς Τέχνες», πάντα υπήρξε δύσκολη. Ίδιαίτερα μάλιστα εκεί πού δέν υπήρχε παράδοση «κοινωνικής λογοτεχνίας». Έτσι, στά καθ' ήμιάς, παρά τίς τόσες άφετηριακές έλλείψεις και στρατηγικές άνεπάρκειες — ή μάλλον, λόγω αυτών — προτιμήθηκε ή παρθενογένεση. Η προγραμματικά άναγγελθείσα «νέα λογοτεχνία» θά ήταν προλεταριακή και επαναστατική, δηλαδή πρώτα άπ' όλα «αισιόδοξη». Η περιπέτεια του «καρυωτακισμού» Γιάννη Ρίτσου και οί άντιφάσεις πού σχισματικά διαπερνούν τίς δύο πρώτες ποιητικές του συλλογές είναι τεκμήριο τών άδιεξόδων αυτής τής έπιλογής.

Η «άλλη πλευρά», άπωθώντας τόν Καρυωτάκη, ξόρκιζε και τήν «παρέκκλιση» τής «κοινωνικής ποίησης», για νά βρει καταφύγιο στην ύπερβατική έπίκληση τής «ελληνικότητας», πού τής έπέτρεψε «ώραιότατα ποιήματα». Η Άριστερά θά έπιδωθεί στον διμέτωπο «άστική παρακμή» και «άστική πρωτοπορία», «χαρίζοντας» συλλήβδην τόν Καρυωτάκη, τόν Καβάφη και τή «μοντέρνα ποίηση» — σε ποιόν άραγε; Όμως, χωρίς «δικούς μας» ποιητές, χωρίς κριτικό λόγο, τελικά, οί άριστεροί «μαζί» με τόν Καρυωτάκη θά πορευθούν στην μεσοπολεμική πραγματικότητα, πού παρά τίς χιλιαστικές αναλύσεις με «σωματικό πόνο» τήν αισθάνονται και αυτοί...

Μά όταν οί πρωτοπορίες όλιγορούν ή καταναλώνονται άδιέξοδα, τό παλιό έπιστρέφει και έκφράζει τίς νέες άνάγκες και άναζητήσεις άπονευρώνοντας κάθε έλπιδοφόρα δυναμική. Στίς διαδοχικές περιόδους τής μεταξικής δικτατορίας και τής Άντίστασης, είχαμε δύο από τίς προσφιλείς παλαμικές μεταμορφώσεις. Στην πρώτη ή «ελληνικότητα» επανέκαμψε, με προμετωπίδα της τό τρίπτυχο «χαρά-νιάτα-ύγεια», πού ή ίδια ή διατύπωση του έξέθετε τόν σκληρό ελληνοκεντρικό πυρήνα τής «γενιάς του '30» και πρόσγειωνε καλές προθέσεις και νόμιμες φιλοδοξίες. Έδειξε πώς μέσα άπ' αυτό τό πλαίσιο υπήρχαν ένδιαφέροντες δρόμοι έκφρασης και άναζήτησης, μά οί «συνολικές» άπαντήσεις ήταν άλλης τάξης πρόβλημα. Τό «Ελεύ-

ΣΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΠΟΥ ΦΩΤΙΖΕΙ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Λευτεριά, Λευτεριά, σχίζει, δαγκάνει
τούς ούρανοους τό στέμμα σου. Τό φώς σου,
χωρίς νά καιει τυφλώνει τό λαό σου.
Πεταλοϋδες χρυσές οί Άμερικάνοι,
λογαριάζουν πόσα δολάρια κάνει
σήμερα τό ύπερούσιο μέταλλό σου.

Λευτεριά, Λευτεριά, θά σ' άγοράσουν
έμποροι και κοσφόρτια κι έβραίοι.
Είναι πολλά του αϊώνος μας τά χρέη,
πολλές οί άμαρτίες, πού θά διαβάσουν
οί γενεές, όταν σε παρομοιάσουν
με τό πορτραίτο του Dorian Gray .

Λευτεριά, Λευτεριά, σε νοσταλγοϋνε,
μακρινά δάση, ρημαγμένοι κήποι,
όσοι άνθρωποι προσδέχονται τή λύπη
σαν έπαθλο του άγώνος, και μοχθοϋνε,
και τή ζωή τους εξακολουθοϋνε,
νεκροί πού ή καθιέρωσις τους λείπει.

θερο Πνεϋμα» δούλιαξε στά άδαθή και μόνο ό 'Ελύτης έφθασε στά άπέναντι παράλια... Στην δεύτερη, παρά τά πολλαπλώς ένδιαφέροντα και πρωτόγνωρα «συμβάντα», τό αίτημα για «επαναστατική τέχνη» παραπέμφθηκε στό μέλλον και για νά μήν ύπάρχουν παρεξηγήσεις άκολούθησε και ή γνωστή οδηγία περι του «Άληθινού Παλαμά»:

Άνάμεσα σε όλ' αυτά τραγική φιγούρα ό Άνδρέας Έμπειρίκος: ό «εϊνουχισμός σημαιοφόρων τής τρίτης άνοιξεως» (Ύψικάμινος, 1935) φόβος τάχα ή φοβέρρα; Καί άκόμα τραγικότερη ό Νικόλας Κάλας: άεργος νά περιφέρεται στά μητροπολιτικά μουσειά.

Μετέωρος και ό Μπολιβάρ (1942-43) του Νίκου Έγγονόπουλου, πού θά προσπαθήσει νά περιλάβει συνθετικά τά αίτούμενα και τίς διεργασίες τής προηγούμενης δεκαπενταετίας. Με άσυνήθιστη όξυτήτα και άνεπανάληπτη άκρίβεια, θά όρίσει τό συγκεκριμένα τής στιγμής και θά προδιαγράψει τήν κατάληξη. Με συνεχείς παλινδρομήσεις άνάμεσα σε «έξαλλη έλληνολατρεία» και άκραίο διεθνισμό, θά διατρέξει τήν Ίστορία, για νά οδηγηθεί στην άπροσδόκητη «λύση» μέσω του «κοινωνικού», έξωθώντας τό σουρεαλιστικό διάβημα στά όριά του... Θά ήταν μάταιο και άδικο νά άναζητήσουμε έπιδράσεις και όφειλόμενα, μά και όρφανός δέν είναι ό «Μπολιβάρ». Οί συγγένειες και οί άντιστοιχίες του φωτίζουν τή διαδρομή του Έγγονόπουλου, μά και τής νεότερης ποίησης μας. Για παράδειγμα, ό καταλυτικός λόγος πού κορυφώνεται στό «Συμπέρασμα» — και όχι στην τεμαχισμένη φράση πού έγινε μεταθανάτιο σλόγκαν — είναι λόγος «καρυωτακικός», ένω μέσα από τή δομή του ποιήματος άνακαλούνται καθαφικές «διδασκτικές» προθέσεις...

Ἡ ἦττα τῆς ποίησης τῆς ἦττας

Μιά νέα ποιητική γενιά διαμορφώνεται καί θεδιασμένα «ὠριμάζει», μέσα ἀπό τόν Πόλεμο καί Ἡττα, Ἀντίσταση καί Ἐμφύλιο, Ρίτσο καί Σεφέρη, Μαγιακόφσκι καί Ἐλιοτ... Ἡ «εἰσοδός» τῆς ἀποτυπώνεται στόν «διάλογο» Ἐγγονόπουλου καί Ἀναγνωστάκη:

ΠΟΙΗΣΗ 1948

τούτη ἡ ἐποχή/τοῦ ἔμφυλιου σπαραγμοῦ/
 δέν εἶναι ἐποχή/
 γιά ποίηση/κι ἄλλα παρόμοια:/σάν πάει κάτι/νά
 γραφῆ/
 εἶναι/ὡς ἄν/νά γράφονταν/ἀπό τήν ἄλλη μεριά
 ἀγγελτηρίων/
 θανάτου
 γι' αὐτό καί/τά ποιήματά μου/εἶν' τόσο πικραμένα/
 (καί τότε —ἄλλωστε— δέν εἶσαν;)/κι εἶναι —
 προπάντων—/καί/τόσο/λίγα

ΣΤΟΝ ΝΙΚΟ Ε... 1949

Φίλοι/Πού φεύγουν/Πού χάνονται μιά μέρα/Φωνές/Τή
 Νύχτα/Μακρι-
 νές φωνές/Μάννας τρελλῆς στούς ἔρημους
 δρόμους/Κλάμα παιδιοῦ
 χωρίς ἀπάντηση/Ἐρείπια/Σάν τρυπημένες σάπιες ση-
 μαίες.
 Ἐφιάλτες,/Στά σιδερένια κρεβάτια/Ἢ Ὅταν τό φῶς λι-
 γοστεύει/Τα ξημερώματα.
 (Μά ποιός μέ πόνο θά μιλήσει γιά ὅλα αὐτά;)

Εἶναι φανερό, κατά τή γνώμη μου, πῶς ἐδῶ ἔχει «παρεμβληθεῖ» ὁ Σεφέρης, πού δέν ἀποτελεῖ μόνο τήν ὑστατή ἀμυντική προσπάθεια διάσωσης τοῦ παλαμικοῦ προτάγματος. Κάτοχος τῆς «ποιητικῆς τεχνολογίας», θά δώσει, μ' ἕναν ὀπωσδήποτε δικό του «τρόπο», μιά ποίηση πολυσυλλεκτική καί συνάμα ἀπελπιστικά κλειστή. Ὅμως, τά *Νέα Γράμματα*, ὁ Κατσιμπάλης, ὁ Καραντώνης καί ὄλο τό πλέγμα προκλητικῆς ὑποστήριξης τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη, δέν θά μπορούσαν νά κατοχυρώσουν τήν κυριαρχία τῆς, ἄν δέν ἐπρόκειτο γιά μιά ποίηση συνεκτική μέσα στήν πολυσυλλεκτικότητά τῆς. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θά περίμενε κανεῖς, δέν σπαράσσεται ἀπό ἀγεφύρωτες ἐσωτερικές ἀντιφάσεις: τά ἐρωτήματα δείχνουν νά ἔχουν «τακτοποιηθεῖ», νά ἐλέγχονται... Μά ἡ ἀκίνησία (βασικό χαρακτηριστικό τῆς σεφερικῆς ποίησης...) βολεύεται μέ τόν θρήνο — ἡ δίωση τοῦ ἀδιεξόδου, ἀκόμα καί τό «δάλωμα», θά τροφοδοτοῦσαν τήν ἀγωνία... Οἱ ποιητές τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιάς καί ἰδιαίτερα οἱ ἀριστεροί, γεύτηκαν τόν ἰσοπεδωτισμό τῆς...

Ἡ συζήτηση πού τό 1955 ἀνοίγει στήν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης* θά ἔχει σάν ἐνδικο ἀντικείμενο τόν Καρυωτάκη, τόν Καβάφη καί τόν Βάρναλη, μά στή διαδρομή τῆς —μιά ὀλόκληρη δεκαετία— θά περιλάβει τήν «Ἀντικειμενικότητα τοῦ ἔργου τέχνης» καί θά καταλήξει στήν «Ποίηση τῆς Ἡττας». Μιά νέα γενιά ἀριστερῶν πού ἔχει ἔρθει στό προσκήνιο δυσπιστεῖ καί ἀνάμεσα τους οἱ ποιητές κινούνται σέ ἐπικίνδυνα μονοπάτια καί ἀναψηλαφήσεις. Παρότι ὁμως ἡ «Ποίηση τῆς Ἡττας» κατηγορήθηκε γιά «καρυωτακισμό» (μέ τό γνωστό μοτίβο τῆς «ἀπαισιοδοξίας») καί τῆς ἐπισυνάφθηκαν μιά σειρά ἀπό ἀδό-

κιμες κατηγοριοποιήσεις (ἀντιτασιακός πεσσιμμός, ἀντιτασιακός μηδενισμός, ποίηση τῆς διάψευσης...), ἡ γόνιμη συνάντηση, μέ ὅλες τίς εὐεργετικές (ἢ καταστροφικές...) συνέπειες πού αὐτή θά εἶχε, ἐν τέλει, ἀπεφεύχθη. Οἱ προσεγγίσεις ἦταν ἐπιλεκτικές καί γι' αὐτό ἀτελέσφορες: οἱ περισσότερες «λογοτεχνικές», κάποιες «συναισθηματικές», ἐνῶ ἡ πιό «προχωρημένη» —αὐτή τοῦ Μιχάλη Κατσαροῦ— δέν ἀπέφυγε τούς σκοπέλους τῆς «συνδικαλιστικῆς» ἔξαρχης... Τέλος, ἡ προσέγγιση τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη θά εἶναι «πολιτική» καί συνάμα ἡ πλέον χαρακτηριστική.

Ὁ Ἀναγνωστάκης ἐπιλέγει τό ρόλο τοῦ «ποιητῆ τῆς Ἀριστερᾶς». Ἀναφορά καί ὀργανικό στοιχεῖο, ταυτόχρονα, τοῦ ἰδιαίτερου ἐκείνου τμήματός τῆς, πού στήν πορεία θά μορφοποιηθεῖ ὡς «ἀντιδογματική Ἀριστερά». Οἱ ἰδεολογικές καί αἰσθητικές σταθερές τῆς ποιητικῆς του διαδρομῆς ἐλαχιστοποιοῦσαν τόν κίνδυνο νά βρεθεῖ ἐκτός Ἀριστερᾶς, μά τελικά, τόν ὀδήγησαν ἔξω ἀπό τήν ποίηση.

Μετά τή *Συνέχεια 3* (1962), παύει νά λειτουργεῖ ποιητικά. Τό κριτήριο τοῦ «πολιτικά ἐφικτοῦ» ὀδηγεῖ τόν ποιητή στή σιωπή. Μέ τόν *Στόχο* (1971), ὁ Ἀναγνωστάκης ἐν ἀμνηχανία, ἀπλῶς τό ἐπιβεβαιώνει καί ἐπισυνάπτει τήν παραίτηση, κατά τό πολιτικό τυπικό:

«Γιατί», ὅπως πολύ σωστά εἶπε κάποτε κι ὁ φίλος μου
 ὁ Τίτος,

«Κανένας στίχος σήμερα δέν κινητοποιεῖ τίς μάζες.
 Κανένας στίχος δέν ἀνατρέπει καθεστῶτα».

Στό διάστημα πού μεσολάβησε, ἕνα παγκόσμιο κύμα ἀμφισβήτησης ἔχει ἀλλάξει τό τοπίο, ἔτσι, πού τά προλεγόμενα τοῦ *Στόχου* νά ἤχουν κυριολεκτικά:

Τό θέμα εἶναι τώρα τί λες
 Καλά φάγαμε καλά ἤπιαμε
 Καλά τή φέραμε τή ζωή μας ὡς ἐδῶ
 Μικροζημιές καί μικροκέρδη συμψηφίζοντας

Τό θέμα εἶναι τώρα τί λες

Τέλος, ἡ ἀνώδυνη φάρσα τοῦ *Μανούσου Φάσση* μόνο μ' ἕναν τρόπο μπορεῖ νά κατανοηθεῖ: ὡς ὀδυνηρή (γιά τόν ποιητή) παραδοχή πῶς ἕνας ἄλλος δρόμος, μέ τελική κατάληξη τή «Σάτιρα», παραμένει —τουλάχιστον— ἐπίκαιρος...

Ὁ Ἀναγνωστάκης, ὡς σύμπτωση πολιτικῆς συνείδησης καί «ποιητικῆς δυνατότητας», ἦταν μιά «ἔξαιρετική περίπτωση». Καί ἡ ἀκύρωσή τῆς συνιστᾷ μιά μεγάλη «χαμένη εὐκαιρία» τόσο γιά τήν ποίηση, ὅσο καί γιά τήν Ἀριστερά. Ἡ διαδρομή του συνοψίζει καί περιγράφει τό χρονικό μᾶς συνάντησης πού δέν ἔγινε.

Ἡ πρόκληση Καρυωτάκη θά συνεχίσει νά πλανᾶται «ἀδικαιώτη» καί οἱ ἀριστεροί, ὅσοι δηλαδή ἀρτιμελεῖς ἐπιβιώνουν «σπασμένοι σέ μονάδες ἢ καλύτερα σπασμένοι σέ σπασμένες μονάδες», νά ἀναγνωρίζονται, ὡς πρόσωπα, στήν καρυωτακική ποίηση. Ἄλλωστε, εἶναι οἱ φυσικοί ἀποδέκτες καί οἱ «ἰδανικοί ἀναγνώστες» τῆς. Μά αὐτό εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία — πάντα ἦταν...

Εἶμαστε κάτι διάχυτες αἰσθήσεις
 χωρίς ἐπίδα νά συγκεντρωθοῦμε
 (Ἐκπρόθεσμα, ἐφθάσαμε στό «κρίμα!» καί τώρα, ἀσφυνκτικά μᾶς ἀγκαλιάζει τό «ἴσως...»).

ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΠΑΣΟΚ:

Απαντώντας στον Σταύρο Κωνσταντακόπουλο

Η μᾶμαι πιτσιρικάς πού μᾶς ἔδιναν ἐκεῖνα τὰ διβλιαράκια τῆς «Ζωῆς» μέ διάφορους τίτλους του τύπου Γιατί δέν εἶμαι μαρξιστής, Γιατί δέν εἶμαι ἄθεος, μὴν καί γίνουμε μαρξιστές. ἄθεοι κλπ.

Ἡ μεθοδολογία τῆς ἀνάλυσης τῶν διβλιῶν αὐτῶν ἦταν πανομοιότυπη καί ἐλάχιστα, ὅπως ἀπεδείχθη ἀργότερα, πειστική: ἀποδίδονταν στήν ἀρχή στόν ἀντίπαλο μία σειρά ἀπό ἀπλουστευτικές, ἀνόητες καί ἀνήθικες ἀπόψεις στίς ὁποῖες ὑποτίθεται πώς πίστευαν οἱ μαρξιστές, ἄθεοι κλπ. καί τίς ὁποῖες στή συνέχεια μέ χαρακτηριστική εὐκολία ὁ συγγραφέας ἀνέτρεπε, ἀποκαλύπτοντας τήν Ἀλήθεια στούς πλανεμένους, ἀποτρέποντας τούς χρηστούς νά βουλιάξουν στήν ἄμαρτία.

Στοιχειῶδες, ἀγαπητέ μου Γουάτσον. Γιά νά νικήσεις, κατασκεύασε ἕναν ἀδύναμο ἀντίπαλο. Ἔτσι καί ὁ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, στό προηγούμενο τεύχος τοῦ Πολίτη ἀποδίδει τήν «ἐγκατάλειψη τοῦ ΣΥΝ ἀπό μεγάλο μέρος τῶν διανοουμένων» στούς ἐξῆς παράγοντες:

— Στήν πτώση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί τή ρητή ἢ ἄρρητη παραδοχή τοῦ τέλους τοῦ μαρξισμοῦ.

— Στό μή ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων αὐτῶν γιά τήν ἀνεργία, τή φτώχεια, τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό «κ.ἄ.».

— Καί τέλος, νά μήν ξεχνιόμαστε, στόν καριερισμό, «τήν ἡδονοθηρία» τῶν πρώην συντρόφων. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Σ.Κ. ἰσχυρίζεται πώς, ἔτσι ἢ ἄλλιως, «τά πιάσαμε». Ὅχι ἀπό τή ΣΙΑ αὐτή τή φορά ἢ τήν Ἰντέλιτζενς Σέρβις, ἀλλά ἀπό τό ἐγχώριο ΠΑΣΟΚ. Εἶναι ἐπιδοφόρο νά βλέπει κανεῖς τήν ἀθυσσαλέα ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἀνεπτυκτική ἀριστερή σκέψη ἀπό τόν μουχλιασμένο σταλινικό δογματισμό!

Ἡ δική μου αἴσθηση τώρα λέει ὅτι τόσο ἐγώ ὅσο καί ἄλλοι φίλοι μου πού στηρίζουμε μέ ἐλπίδα καί πάθος τόν Κώστα Σημίτη, μετά ἀπό δέκα δεκαπέντε χρόνια ὀργανωμένης τίς περισσότερες φορές ἔνταξης στήν ἀνανεωτική Ἀριστερά, μόνο γιά αὐτούς τούς λόγους δέν ἀλλάξαμε ψῆφο. Θά ἔλεγα πώς νιώθω πώς ἀλλάξαμε ψῆφο γιατί μένουμε συνεπεῖς στά ἰδανικά τῆς, δικῆς μας τουλάχιστο, ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς.

Υποστηρίζω λοιπόν τό ΠΑΣΟΚ διότι:

— Θεωρῶ πώς τὰ τελευταῖα 45 χρόνια πολλά ἔγιναν σέ αὐτή τή χώρα, τήν 20ῆ στόν κόσμο κατά τόν ΟΗΕ σέ δείκτη ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Πώς δέν ἦταν «φυσικό» νά γίνει ἡ Ἑλλάδα τοῦ '50 χώρα ὑποδοχῆς μεταναστών. Θά μπορούσαμε νά ἤμασταν Ἀλβανία, Βουλγαρία, Σερβία, Τουρκία, Αἴγυπτος, Νότιος Ἰταλία.

Ἄλλοι βέβαια πιστεύουν πώς «τίποτα δέν γίνεται σέ αὐτόν τόν τόπο», πώς «οἱ πολιτικοί εἶναι ἀνίκανοι», πώς «ὁ δικομματισμός κατέστρεψε τή χώρα».

— Θεωρῶ πώς ὅλοι ἐμεῖς πού ἀνήκουμε στά 2/3 τῆς κοινωνίας πρέπει ἀναλογικά νά συνεισφέρουμε οἰκονομικά, πρὸς ὄφελος τοῦ 1/3 πού δέν ἔχει οὔτε ἐπαρκεῖς πόρους, οὔτε τρόπους πολιτικῆς πίεσης.

Ἄλλοι βέβαια πιστεύουν πώς τό 90% μπορεῖ νά συνεχίσει ἀενάως νά ἀλλάζει αὐτοκίνητα, διαμερίσματα, καί ἰνστιτούτα ἀδυνατίσματος, ἀρκεῖ νά βροῦμε τή σπηλιά ὅπου τό Κεφάλαιο κρύβει τούς θησαυρούς του.

— Θεωρῶ ἀναγκαῖα τήν ἀναθεώρηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς μας, τή βαλκανική μας παρουσία, τήν προάσπιση τῆς ευρωπαϊκῆς κατάκτησης, τό διάλογο μέ τή Τουρκία.

Ἄλλοι βέβαια ἀνακαλύπτουν πώς ἡ τριπλή ὀνομασία εἶναι «φάρσα» καί πώς εἶμαστε ὑποτελεῖς στούς Εὐρω-

παίους. Ἄ, μερικοί θέλουν καί νά ζητήσουμε ἐξαιρέσεις ἀπό τή Συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ.

— Θεωρῶ πώς τό ΠΑΣΟΚ τοῦ καλοκαιρινοῦ συνεδρίου καί τοῦ Κώστα Σημίτη μπορεῖ νά γίνει ἕνα μεγάλο πολιτασικό κόμμα τῆς Κεντροαριστερᾶς. Καί πώς αὐτό εἶναι καλό.

Ἄλλοι βέβαια δάζουν ἐαυτόν μαζί μέ τούς συντρόφους Τσοβόλα καί Παπαρηγήα διαμορφώνοντας τόν «Τρίτο Πόλο».

— Τέλος, θεωρῶ πώς, μετά τό 1989, ξαναῆρθε ἡ ὥρα νά συγκρουστοῦμε μέ τή διαφθορά πού κατατρῶει τόν κοινωνικό μας ἴστό. Καί πώς αὐτή ἡ σύγκρουση πιθανόν νά ξεκινάει καί ἀπό τή διερεύνηση τῶν ψευδῶν δηλώσεων «μόνιμης διαμονῆς» τῶν πανεπιστημιακῶν, ἀπό τό κόψιμο τῶν φοροπαλλαγῶν τῶν βουλευτῶν, ἀπό τό χτύπημα τοῦ λαθρεμπόριου πετρελαίου ἀπό τούς ψαρᾶδες.

Ἄλλοι βέβαια πιστεύουν πώς ἡ διαφθορά κατοικεῖ στήν Ἑκάλη. Ἡ, ἀκόμη καλύτερα, πώς «ὄλοι τά παίρνουν», ἐμοῦ συμπεριλαμβανομένου, πρῶτα ὁ Θεός.

Ὅσο γιά τὰ περί «εὐδαιμονισμοῦ», δέν ἀντέχω, θά τό πῶ. Ὡς ὀπαδός τοῦ «ΣΥΝ» καί καλή μετάθεση στό στρατό πῆρα (ἐπί Μητροστάκη), καί τήν ἐξωθεν καλή μαρτυρία εἶχα ὡς «τοῦ χώρου» στό Πανεπιστήμιο. Περιφερόμουν παντοῦ, ἄσπιλος, ἀμόλυντος καί προοδευτικός. Τώρα πού ἔμαι ΠΑΣΟΚ, οἱ συνάδελφοι ξινίζουν τὰ μούτρα τους, οἱ δεξιοί μέ βλέπουν ὡς μίاسμα, κι ἔχω νά τά δῶ γάλω πέρα μέ μία περιορῶσα «ἀπό κάπου-τά-παίρνει» ἀτμόσφαιρα, κι εὐχάριστῶ μεταξύ ἄλλων τόν Σ.Κ. πού τόσο ὠραῖα τήν καλλιεργεῖ. Τόν μεπᾶ μου βρῆκα, σύντροφοι!

Ἀλήθεια, ποιός ἔχει περισσότερους προέδρους Τμημάτων, τό ΠΑΣΟΚ ἢ ὁ ΣΥΝ;

Νίκος Ράπτης
Πανεπιστήμιο Αἰγαίου

